

ItK

4

nyelvtudományi közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1993

Horváth István: „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...” Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez

Tompay H. János: Erdélyi János műköltészet-kritikája az 1840-es években

Horváth Tünde: „Egy vers nemének megjobbitot modgyai.” Szenci Molnár Albert a versről

Horváth Miklós: Kölcsey Ferenc görög fordításai 1813–1814-ből

Horváth Miklós: Az Ady-kutatás eredményei és távlatai Vitályos László bibliográfiája tükrében

Horváth Kálmán: Vajda János a Bánk bánról

Horváth Éva: Tamerlán (A lappangó pápai pálos iskoladráma magyar nyelvű nyomtatott programja 1761-ből)

Horváth Tünde: Földi angyalok. Dsida Jenő ismeretlen szerelmes levelei

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1993. XCVII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kőszeghy Péter
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

*

Kádár Judit
a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

- Bartók István:* „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...” Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordítási irodalom kritikátörténetéhez 451
Korompay H. János: Erdélyi János műköltészet-kritikája az 1840-es években 470

Kisebb közlemények

- Tóth Tünde:* „Egy vers neménec megjobbitot modgyai.” Szenci Molnár Albert a versről 501
Vassányi Miklós: Kölcsy Ferenc görög fordításai 1813–1814-ből 510
Kovalovszky Miklós: Az Ady-kutatás eredményei és távlatai Vitályos László bibliográfiája tükrében 519
Bene Kálmán: Vajda János a *Bánk bán*ról 527

Adattár

- Knapp Éva:* Tamerlán (A lappangó pápai pálos iskoladráma magyar nyelvű nyomtatott programja 1761-ből) 537
Császtoay Tünde: Földi angyalok. Dsida Jenő ismeretlen szerelmes levelei 541
Földesi Ferenc: Gyulai Pál versei Kosztolányiról és Endrődi Sándorról 557

Szemle

- Astrik L. Gabriel: *The Paris Studium; Robert of Sorbonne and His Legacy* (*Kulcsár Péter*) 555
Anthony A. Barrett: *Janus Pannonius: Epigrammata – The Epigrams.* Csorba Győző: *Janus Pannonius: Epigrammata lasciva – Pajzán epigrammák* (*Török László*) 561
Áttűnések. A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában (*Erdődy Edit*) 561
Richard Pražák: *Cseh–magyar párhuzamok. Tanulmányok a 18–19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról* (*Berkes Tamás*) 561

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest
Ménesi út 11–13.

„SZÜKSÉGES AZÉRT AZ JÓ FORDÍTÁS, ÉS HASZNOS...”

Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez

Ebben a dolgozatban a fordításról alkotott korabeli véleményeket próbálom rendszerezni: a szerzők, fordítók nézeteit saját maguk és mások ide tartozó tevékenységéről. Elsődleges forrásaim a kapcsolódó munkák ajánlásai, előszavai.

Nem könnyű meghatározni a kört, amelyen belül érdemes vizsgálni. A korszak magyar nyelvű nyomdatermékei igen jelentős részben idegen nyelvű eredetire mennek vissza, és nemcsak a bőséges kegyességi irodalomban. A világi kiadványok között is számos más nyelvből fordított politikai, jogi, orvosi, természettudományos tárgyú kézikönyv található. Ma akkor beszélünk fordításról, ha egy műről tudjuk: bizonyos szerző meghatározott művét valaki megpróbálta egy másik nyelvre átültetni. A vizsgált korszakban a helyzet korántsem ennyire egyszerű. Még ha a magyar szöveget nagyjából meg lehet is feleltetni egy megnevezett idegen szerző pontosan hivatkozott művének, akkor is lehetnek eltérések a feldolgozás módjából adódóan. Gyakori, hogy a források között több idegen minta is szerepel, a magyar változat elkészítője tehát nemcsak fordító, hanem szerkesztő is. Egy-egy kötet kompiláció mivoltára sokszor csak annyi utal, hogy – például – „deák és anglus authorokból” merített az összeállító. Az sem sokkal pontosabb információ, ha megtudhatjuk: az eredetit „egy tudós ember” írta; esetleg a szerző „innen-amonnan szedegette össze”...

Nem törekedhettem hét évtized valószínűsíthető fordításiroalmának teljes körű feldolgozására, mindazonáltal a lehetőségeimhez képest igyekeztem minél szélesebb spektrumot áttekinteni. A korabeli szerzők által érintett témákat négy csoportba sorolom. Először a fordításirodalom legáltalánosabb kérdéseire keresek választ: ilyen az eredetiség megítélése, a fordítások szükségessége és haszna. Ide kapcsolódik a célkitűzések legátfogóbb felvázolása. A második csoport a „miért?” kérdésre adott feleleteket, az egyes területeken megnyilvánuló szándékok konkrétabb megfogalmazásait tekinti át. A „hogyan?”-é a harmadik csoport. A század egyik legtöbbet vitatott témája az eredeti és a fordítás viszonya. Itt kerülnek terítékre a megfogalmazás és a tartalmi hűség problémái, a kifejezésmód és a megcélzott közönség összefüggése, a filológiai igényesség és az átdolgozás lehetőségei, valamint sok apróbb, fordítástechnikai részletkérdés. A negyedik csoportban célszerűnek látok bemutatni néhányat azokból az adalékokból, amelyek az előbbi három közül egyikhez sem kapcsolódnak szorosan, de a téma tárgyalásakor indokoltnak tetszik hivatkozni rájuk. Ezen a helyen munkám összefoglalásának csak rövidített változatát adhatom közre. A terjedelmi korlátok miatt csupán a legjellemzőbb részleteket idézem.

I. „A’ nyelvnek külömbsege a’ dolgot külömbé nem teszi”

1. Az eredetiség

Az eredetiség kérdése a fordításirodalommal kapcsolatban kétféle összefüggésben vetődött fel. Az egyik éppen az eredetiség elhárítása. Régi közhelyeszt dolgokkal kapcsolatban leszögezni, hogy az előadandók nem valamiféle emberi leleményből táplálkoznak, hanem a legmegbízhatóbb forrásokból származnak: a Bibliából, az egyházatyáktól vagy legalábbis a téma kiváló szakértőitől. Egy-egy ilyen nyilatkozat a mű (fordítás) hitelét hivatott növelni. Pécsi Király Imre katekizmusában (1635) a források megnevezése nélkül mindössze a gyűjtögető méhecske toposzával él, érzékeltetve, hogy „semmit az újjából nem szopott”.¹ Szentpéteri István, amikor a részegeskedés ellen fújja trombitáját (1698), ugyancsak más tekintélyekre támaszkodik, de már elég erős érvnek érzi azt is, amit „hallomásból tanult” – még ha ezek nem a legszentebb szerzőktől származnak is.²

A XVII. század hitvitákkal terhes légkörében egyébként leginkább a katolikusoknak kellett védekezniük az „újság” vádjá ellen. Hiszen, mint közismert, a protestáns felekezetek a hitújítás vádjára azzal feleltek, hogy ők csak visszatértek az eredeti eszmékhez, és erre éppen az ellenfél „újságai” miatt volt szükség. A katolikus szerzők a fordításokban sem mulasztják el tisztázni magukat az újítást célzó elmefergetés gyanúja alól. Lehet példát hozni erről az oldalról is a katekizmusozó kapcsolódó érvelésre (Illyés István, 1686).³ Még inkább igényelték a magyarázatot a szent-életrajzok. Illyés András Villegas Alfonsus-fordítását (1682–1683) illetően természetes, hogy a legfőbb tekintély maga a „nevezetes olasz auctor”,⁴ annak a lehetőségnek csak örülhetünk, hogy Tarnóczi István magyar szentjeinél (1695) az „írástudók könyvei” alatt a magyarországi latin irodalomra is gondolhatunk.⁵ Bizonyára nem ok nélkül tettek hasonló nyilatkozatokat a szerzők egy-egy prédikációskötet (Illyés András, 1692)⁶ vagy éppen ájtatosságokat, imádságokat, litániákat tartalmazó gyűjtemény élén.⁷

Az eredetiség kérdésének másik aspektusa a fordítói munka mint értékes szellemi teljesítmény elismertetése. A század második felében még vita tárgyát képezte, hogy illő-e valakinek más munkájával előhozakodnia a saját neve alatt. Nagyari Benedek (1651) meglehetősen öntudattal hangsúlyozza a fordító szellemi munkájának értékét.⁸ Nánási L. István (1670) hasonlatokkal igyekszik meggyőzni olvasóit, hogy semmi kivetnivaló nincs abban, ha megfelelő helyről

¹ PÉCSI KIRÁLY Imre, *Catechismus...* Lőcse, 1635. RMK I. 653. Az olvasókhöz.

² *Hangos Trombita...* Mellyet a’ Proféták, Apostolok, és Evangelisták írásokból vött és szedegetett Szent-Peteri István... Debrecen, 1698. RMK I. 1521. Ajánlás a szentmihályi keresztény gyülekezetnek.

³ ILLYÉS István, *Lelki téj, Avagy Catechismus*. Nagyszombat, 1686. RMK I. 1356. Előljáró beszéd.

⁴ *A keresztyéni életnek példája...* azaz A’ szentek élete... Olaszbol Magyarra fordittatott... Illyes Andras... által. 1–5. Nagyszombat, 1682–83. Előljáró beszéd az olvasóhoz.

⁵ TARNÓCZI István ford., *Regi Magyar Szentseg, Avagy: Magyar-Ország... ötven Szentekinek, és Bóldoginak le-képzett élete...* Nagyszombat, 1695. RMK I. 1483. Az olvasóhoz.

⁶ ILLYÉS András, *Megrövidítettett íge...* 2. rész. Bécs, 1692. RMK I. 1416. Előljáró beszéd.

⁷ *Lelki paradicsom...* [H. n.] 1700. RMK I. 1572. Intés a keresztyén olvasóhoz.

⁸ *Orthodoxus Christianus; Az az: Igaz Vallásu Keresztyen...* Melly, egynehány Anglus és Deák Authorok-bol össze-szedegettetett... Nagy-Ari Benedek... által. Várad, 1651. RMK I. 855. Az igazságszerető olvasóhoz.

merítünk.⁹ Köleséri Sámuel (1677) sem hajlandó szégyenkezni az idegen források miatt: hiszen nem az eredet, hanem a tartalom alapján kell megítélni a fordításokat. Ő maga szívesen olvas akár „indiai, kínai vagy szerezseny” könyvekből készült fordításokat is, ha azok jók.¹⁰ A katolikus Tarnóczi István (1675) is hasonlóan nyilatkozik „Bona János”-fordításának előszavában.¹¹

2. Viszony más nemzetekhez

Az előszókban megfogalmazódik az is, hogy miért szükséges idegen szerzők műveit anyanyelvünkre lefordítani. A legáltalánosabb érvek között sűrűn emlegetik, hogy nem szégyenkezhetünk „más keresztény nemzetek” mellett. Az elmaradás tényét, a felzárkózás igényét gyakran hangoztatják kifejezetten témánk vonatkozásában is mind katolikus, mind református részről: mások fordítanak, mi pedig nem. Tasi Gáspár „Feuktius Jakob” prédikációinak átültetése alkalmából (1640) méltatja az „egyéb keresztény nemzetek” serénységét.¹² Laskai János (1644) hasonlóan dicséri az idegeneket, és kénytelen velük szembeállítani saját nemzetét „restsége” miatt.¹³ Különösen figyelemre méltó a két utóbb idézett szerzőnél, hogy az eredeti művek írását és a fordítást egymás mellett, egyenrangú teljesítményként említik. Pankotai Ferenc (1650) is irigykedve tekint „más keresztény országokra”.¹⁴ Somosi Petkó János (1656) már nem fest a magyar viszonyokról ilyen szomorú képet: „a deák könyv eléggé bü” nálunk is, csak éppen le kellene fordítani őket „tulajdon nyelvünkre”.¹⁵ A század végén már van, aki egészen biztatónak látja a helyzetet: Debreceni K. János szerint (1693) Magyarországon „ugyan bokrosával taláztatnak” a héber, görög, angol és holland nyelvek ismerői. Ezért „kapdos” ő az olaszon. Deodatus-fordításának elkészítése mellett az egyik fő érve, hogy a szerző Biblia-kommentárját angolra is lefordították.¹⁶

A más népekhez való viszony kellemesebb oldala, amikor a fordító nemzeti büszkeségét lehet érzékelni. Iratosi T. János elégedetten vezeti be Perkins-fordítá-

⁹ Szű Titka... melyet... egy nevezetes Anglus Authornak erről való Discursusának, és mint egy Practicus Commentariusának... rendi szerént, prédikáció formára rendelt és ki-adott annak részeit punctumit bizonyos Szent Írásbéli helyekre szabván és alkalmaztatván; sokkal, közel még-annyival sok helyyeken interpolált, ujjitgatot, világositot és öregbítet... Nánási L. István. Kolozsvár, 1670. RMK I. 1103. A csalárdság nélkül való olvasóhoz.

¹⁰ Szent Írás Ramaiara Vonatott Fel-Keresztyen... Melyet, rész szerint Anglus Authorokból, rész szerint maga Elmélkedésiből öszve szedegetvén... ki-bocsátott Köleseri Samuel... Debrecen, 1677. RMK I. 1209. Előljáró beszéd.

¹¹ Menyben Vezető Kalauz... Melly... Deákul irattatott. Most pedig A'... Magyar Nemzetnek vigasztalására kibotsáttatott P. Tarnoczi Istvan... által. Nagyszombat, 1675. RMK I. 1185. Előljáró beszéd.

¹² Öt rövid Predikátzio... Melyeket... Magyarra pedig fordított Tasi Gaspár. Pozsony, 1640. RMK I. 705. Ajánlás: Emerico Losi, Archiepiscopo Strigoniensi.

¹³ Hittül-szakadasnak tellyes meg-orvoslása, Melyet... Magyarra fordított Laskai János. Várad, 1644. RMK I. 764. Ajánlás Iktári Bethlen Istvánnak.

¹⁴ S. Hilarius... Magyar nyelven ki-botsáttatott; Pankotai Ferencz... által. Várad, 1650. RMK I. 839. A keresztény olvasóhoz.

¹⁵ Igaz és Tökéletes boldogságra Vezérő Ut... Magyar nyelvre fordítatott, Somosi Petkó János által. Sárospatak, 1656. RMK I. 913. A kegyes olvasóhoz. Vö. A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek. Írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Bp., 1981. 146.

¹⁶ Isten ajandekaval való kereskedes, Avagy Enekek Enekenek Magyarazattya... Melly... Magyarra fordítatott... Debreczeni K. János... által. Debrecen, 1693. RMK I. 1435. Ajánlás a debreceni egyházköztség előljáróinak.

sát (1637) az angol, francia, spanyol és latin változatok közé.¹⁷ Hasonló figyelhető meg Kéri Sámuel Seneca-fordításánál (1654).¹⁸

A fordítói öntudat néha talán túlságosan is megerősödik. Komáromi Csipkés György „a hit ágazatainak” magyar nyelvű rendszerezésével (1666) – saját meggyőződése szerint – nemcsak hogy méltó társa a hasonló témájú idegen nyelvű munkák szerzőinek, hanem műve túl is szárnyalja azokét.¹⁹ Szentpéteri István arra ugyan nem aspirál, hogy már említett írása a részegeskedés ellen (1698) általában a hit kérdései között a legtokéletesebb munka legyen; ám hogy a választott szűkebb területen akár latinul, akár magyarul valaki ehhez foghatót írt volna, arról nincs tudomása.²⁰

3. A nemzet felemeléséért

A fordított művek is beilleszkednek abba a vonulatba, amely az értelem és a lélek nemesítése által a nemzet felemelését célozza. Könnyen találhatunk példákat a szellemi értéktanteremtés céljának legáltalánosabb megfogalmazásaira. A fordítók különbözőképpen variálják azt a régi közhelyet, mely szerint a magyarok kiválóak a testi vitézkedésben, de a szellemi értékek tisztelete nem a legerősebb oldaluk. Iratosi T. János Perkins-fordításának (1637) ajánlásában éppen azzal biztat, hogy a „lelki vitézséget” is megszerezhetjük, ha akarjuk.²¹ Laskai János Lipsius-fordításának (1641) előszavában viszont azon kesereg, hogy a régi dicsőségnek már csak híre van meg.²² Kéri Sámuel (1654) a lényegét illetően változatlanul ismétli a közhelyet: „a mostani vitézek” is idegenek a „külömb-külömb-féle szelíd, dicséretes és üdvösséges” erkölcsöktől; de a fordítások révén azért lát lehetőséget a „belső lelki vitézség” meghonosítására.²³ Nem ritka a hivatkozás a „siralmas időkre”, amikor az idegen forrásból származó vigasztalás az elkorcsosulástól mentheti meg a nemzetet (Nógrádi Mátyás, 1672).²⁴ Gyakran idézzük Pápai Páriz Ferenc vágyainak megfogalmazását; most annál inkább is ide illenek, mert fordításokat vezet be velük: eszményképei az Igazságot, a Szeretetet (1680),²⁵ a Bölcsesség (1696)...²⁶

¹⁷ Az ember életének, boldogul való igazgatásának modgyáról,... fordittat Iratosi T. Iános... által. Lőcse, 1637. RMK I. 670. Ajánlás Debreczeni Tamásnak és Rákóczi Györgynek.

¹⁸ Kéri Sámuel ford., *Keresztyén Seneca*... Bécs, 1654. RMK I. 882. Ajánlás Batthyány Ádámnak.

¹⁹ Komáromi Csipkés György, *Igaz hit*... Szeben, 1666. RMK I. 1042. A kegyes olvasónak.

²⁰ L. a 2. jegyzetben i. m.

²¹ L. a 17. jegyzetben i. m.

²² *Iustus Lipsiusnak az Állhatatosságról írt két könyvei*... Magyarra fordittattak Laskai Iános által. Debrecen, 1641. RMK I. 714.

²³ L. a 18. jegyzetben i. m.

²⁴ *Idvösség Kapuja*... Melljet... Magyar Nyelvre fordított... Nógrádi Matyas. Kolozsvár, 1672. RMK I. 1133. A kegyes olvasóhoz.

²⁵ *Pax Animae*... Magyarra fordittatott Pápai Páriz Ferenc... által. Kolozsvár, 1680. RMK I. 1246. Ajánlás Apafi Mihálynak.

²⁶ *Pax Aulae*... Magyar nyelven ki-adattattak Pápai Páriz Ferenc... által. Kolozsvár, 1696. RMK I. 1488. Ajánlás Teleki Lászlónak és Vaji Annának.

II. „...ugyan szükséges-is volt erre nézve ily könyvet valaha Magyar nyelven írni...”

1. Vallási szükségletek

A korszak fordításirodalmának legnagyobb része a vallásos szükségletek kielégítésére jött létre. Nem szólok ezen a helyen a bibliafordításokról. Az egyes felekezetek fontos dokumentuma az aktuális hitvallás magyar változata. Az *Augustana Confessio* (1633) bevezetőjében Lethenyei István világosan megfogalmazza, hogy a hitvallás magyar szövegének kiadása elkerülhetetlen.²⁷ Természetesen olvasható volt magyarul a *Helvét Hitvallás* is. Katekizmusokról már esett szó; a *Heidelbergi Kátéval* kapcsolatban nyomon követhetjük, hogyan igyekeztek az újabb külföldi kiadások nyomán a hazai redakciókat is egyre korszerűbbé tenni.²⁸

Gyakorlati szükséglet követelte meg az énekeskönyvek ismételt kiadásait. A vizsgált korszakban (is) egy-egy újabb redakció megjelentetésében fontosak voltak a felekezeti szempontok. A Gönczi-énekeskönyv előszavában a magyarul való éneklés teológiai alapját is olvashatjuk.²⁹ Kájoni János (1676) „régi szép ruhájokban” szerette volna visszaöltöztetni a megromlott énekeket.³⁰

Jóval harciasabban látott Illyés András az „eretnekek dögleletes tudományának” kigyomlálásához a templomi énekekből. Rodericus Alfonsus-fordításának előszavában befejezett tényként beszél az átalakításról. Előljárója azonban, Vid László, a későbbi ausztriai provinciális más irányba terelte Illyés András buzgalmát.³¹ Az új katolikus énekeskönyvet végül Illyés István adta ki (1693). Ő sem takarékoskodott az átigazításokkal „az igaz értelem” helyreállítása érdekében. Az olvasóhoz szólva konkrét példákat hoz a rossz fordításokra és a helyes megoldásra. Például idézi, hogy a korábbi fordító a CII. zsoltárt milyen „eretnekül csigázza”, vagy „Illyen erőszakot szenved a’ CXLV Soltár”.³²

Akárcsak a templomi éneklésnél, az imádkozásnál is fontos, hogy a hívő értse is a szöveget, amint azt világosan megfogalmazta Debreceni Péter Kegel-fordításában. (1637).³³ Úgy látszik, mintha magyar nyelvű imádságoskönyvekben a század végén különösen a lutheránusok szűkölködtek volna.³⁴

A vallásos irodalomban gyakoriak voltak a halálra való felkészülést segítő művek. Ezek között is sok a fordítás. Darholcz Kristóf elsősorban hasznossága

²⁷ Az Calvinistac Magyar Harmoniaianac... meg hamisítása. Mellyet Lethenyei Istvan... Az Szent Írás-magyarázó Luththeranus Doctoroknak közönséges Írásokbul Magyar nyelven világosságra ki-bocsátot. Csepreg, 1633. RMK I. 626. A keresztyén olvasóhoz előljáró beszéd.

²⁸ Catechismus... [A Heidelbergi Káté 4. kiadása]. Sárospatak, 1658. RMK I. 938. A keresztyén olvasóhoz.

²⁹ Kereszteni Istemi Dicsiretek... Lőcse, 1635. RMK I. 648. Praefatio.

³⁰ Cancionale Catholicum... Kájoni P. Frater János által. Csíksomlyó, 1676. RMK I. 1188. A keresztyén olvasónak.

³¹ A’ Keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek es a telkettessegnek gyakorlatossaga... Olaszból, és Deákbold szorgalmatosson meg-magyaráztatott Illeys Andras-által. Nagyszombat, 1688. RMK I. 1370. Előljáró beszéd.

³² ILLYÉS István (kiad.), Soltári énekek... és Halottas Enekek... Nagyszombat, 1693. RMK I. 1446. A keresztyén olvasónak szóló levél.

³³ Tizenkét Idvösseges Elmelkedesec... mellyec... magyar nyelvre fordittat, Debreceni Peter által. Leyden, 1637. RMK I. 669. Előljáró beszéd.

³⁴ Ács Mihály, Arany Lancz, Avagy... alázatos Imádkozások... Lőcse, 1696. RMK I. 1489. A tiszteletes Autorhoz.

miatt ültette át magyarra a *Novissima Tubát* (1639).³⁵ Illyés István a „nyomorúságos időben” az „olvasni tudó áitatos híveken” keresztül szeretne volna segíteni a halálra készülöket (1693).³⁶ Pápai Páriz Ferenc ugyancsak a „siralmas idő” miatt érzi különösen aktuálisnak hasonló tárgyú fordítását (1698).³⁷

2. Magyar könyvre magyar könyvvel

A korszak vallásos irodalmában némelykor a hitviták is kapcsolódnak a fordításokhoz. Ide tartoznak azok az esetek, amikor a vita a külföldi szerzők nyomán már magyarul zajlik: magyar könyvre magyar könyvvel felelnek. A katolikus–református ellentétre példa *A Witebergai Acadeimiának vigasztalása* (1632). Ez válasz egy németből készült fordításra a Mária-kultusról, amelyet „az Pápásoknak örök gyalázatjára” adtak ki.³⁸ Nincs béke a protestáns felekezetek között sem. A lutheránus Lethenyei István már említett fordításával (1633) a magyarországi kálvinisták fáradozását utasítja vissza, nevezetesen, hogy vallásuknak a lutheránusokéval való hasonlóságát igyekeznek kimutatni. A megcáfolandó mű ez alkalommal is magyar kiadvány, Samarjai János *Magyar Harmóniája*. Nem nélkülözi a szellemességet az ellenfél harmóniateremtő módszerének a minősítése: ezzel a módszerrel a helvét hitvallást még Pázmány Kalauzával is közös nevezőre lehet hozni.³⁹ Az evangélikus–katolikus összecsapások közül való *A pápisták méltatlan üldözése a vallásért* (1643), amely Veresmarti Mihály Lessius-fordítására felel. Különösen fontos érv a magyar nyelvű vita mellett az anyanyelvükön olvasók széles köre. A megcáfolandó munkát ugyanis szerzője „zsákkal hordatván fel” a pozsonyi országgyűlésre, az „egész Magyar-országot véle bétöltötte”. Természetesen a cáfolat sem maradhat olvasóközönség nélkül.⁴⁰ A vitázó kedv a század végére sem csillapodott. Matkó István többek között azért fordított le egy munkát angolból (1691), hogy olvasói az ellenfelek „szájokat bédughassák” vele.⁴¹ A felekezeti különbségek nemcsak teológiai művekben jelentkeznek, hanem például egy ártatlannak látszó botanikai munkában is. A református fordító felhívja a figyelmet az eredeti munka „pápista babonáságaira”, de dicséretes toleranciával azokat is lefordítja (1669), nehogy a csonkítás vádjával illethessék.⁴²

³⁵ *Novissima Toba, az az. iteletrre serkentő vtolso Trombita szo... Deákbul Magyarra fordittatot Darholcz Christoph által.* Kassa, 1639. RMK I. 692. Ajánlás Darholcz Ferencnek.

³⁶ *Készület A' jól meg-haláshoz... Illyes István... által, Magyarul rövidebben, és némely változással, s néhol hozzá-adással-is, ki bocsáttatott.* Nagyszombat, 1693. RMK I. 1447. A keresztény olvasóknak szóló levél.

³⁷ *Pax Sepulchri... Német Irásból szedegettetett és e' kisded hordozható formában szorítottatott... Pápai Páriz Ferenc... által.* Kolozsvár, 1698. RMK I. 1526. Ajánlás Teleki Krisztinának.

³⁸ *Az Witebergai Academianak... vigasztalása. Mellyet... magyarul fordítot Tolnai István.* Gyulafehérvár, 1632. RMK I. 617. Ajánlás Rákóczi Györgynek.

³⁹ L. a 27. jegyzetben i. m. Az Augustana Confessiórul való előljáró beszéd.

⁴⁰ *Papistak méltatlan üldözése a' vallasert...* [H. n.] 1643. RMK I. 753.

⁴¹ *...Menyei Élő Kenyér... Mellyet... Magyar nyelvre fordított... Vasarhelyi Matko Istvan...* Kolozsvár, 1691. RMK I. 1407. Előljáró beszéd.

⁴² *Kerti dolgoknak le-írása... Magyarra fordittattak és sok helyeken továbbra-is értelmessebben magyarázttak Nadányi János által.* Kolozsvár, 1669. RMK I. 1087. Ajánlás Bornemisza Annának.

3. Jog, politika, természettudomány, históriák

Mint a legutóbb említett munka is példázza, a vallásos irodalom mellett a világi élet gyakorlati szükségletei is megkövetelték a fordításokat. A magyar nyelvű jogi irodalomhoz tartoznak a különféle „articulusok” latin–magyar kiadásai. Szempontunkból érdekesebb Kászoni János munkája (1647), mert világosan meghatározza a fordítás létrejöttének okát: a peres ügyekben latinul néha még „a törvény dolgainak kiszolgáltatói” sem boldogulnak.⁴³

Politikai célzattal fordította le Csepregi Turkovics Mihály (1663) Sibrik György váradi főkapitány 1585-ös levelét.⁴⁴ Hasonló meggondolás vezette Bársony Györgyöt, II. Sylvester pápa Szent Istvánhoz intézett bullájának lefordításakor (1671).⁴⁵ A „Politica Philosophiai Okoskodást” magyarul is követhették azok, akik e szerint kívánták „jobbítani indulataikat” (1674).⁴⁶

A szó szoros értelmében élet-halál kérdése volt az orvosi könyv a pestisjárványok idején. Akadt vállalkozó, aki tolmácsolta a „rég, nevezetes, tudós Orvos Doctorok” javallatait (1645).⁴⁷ Egészen különleges hely illeti meg a század fordításirodalmának kritikátörténetében Felvinczi György munkájának előszavát (1694). Angol minta nyomán az egészséges életmód szabályait szedte versekbe. A jóakaró olvasóhoz szólván a verses műfordítás problémáit tárgyalja.⁴⁸

A gyógynövényekről szóló könyv lefordítását (1669) is gyakorlati szükséglet követelte: kevés az orvos, kevés a patika, az erdei-mezei növényekkel viszont a kellő szakismeretek birtokában bárki eredményesen kezelheti magát.⁴⁹ A lovak orvoslásáról szóló könyvecskének (1656) két variánsa is ismeretes.⁵⁰ Miskolczi Csulyak Gáspár *Jeles vadkertje* 1702-ben jelent meg, de az ajánlás kelte 1691. A fordító hosszasan fejtegeti, hogy a könyv mennyire alkalmas Isten nagyságának érzékeltetésére a sokféle teremtetett állat bemutatásával; ugyanakkor arra is gondol, hogy a színes leírások „a prédikációknak bőségétől már ugyan megcsömörlött elmék előtt” szíves fogadtatásra találnak.⁵¹

A gyakorlati szükségletek által inspirált fordítások között említhetők a kalendariumok is, hiszen időnként a címlapjukon is feltüntették, hogy mely ne-

⁴³ Rövid Igazgatás A' Nemes Magyar Országának és hozzá tartozó Részeknek szokott Teorveny Folyásiról Mellyet... Deákból Magyar nyelvre fordított Kászoni János. Gyulafehérvár, 1647. RMK I. 791. Előjáró rövid írás a Méltóságos Erdélyi Fejedelem fehérvári Udvarbírájához, Nemzetes Ciko Mihály Uramhoz.

⁴⁴ CSEPREGI TURKOVICS MIHÁLY ford., Tanácsi Tükör, az az, N. Gyulai Pálnak... Levele... Szeben, 1663. RMK I. 1006. Az olvasóhoz.

⁴⁵ Magyar Ország Tüköre... Bársony György ford. Kassa, 1671. RMK I. 1110. Címlap.

⁴⁶ Politica Philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek Példája. Mellyet valamely, Istenét, vallását, Királyaát és hazáját igazán szerető Nemet ember G. C. I. Deákból Magyarra fordítóán, és ez mostani Udvarisággal tellyes Világh fiainak elméjéhez illetetvőn különböző indulattyok és tudományok megh jobbítására rendeltett... Lőcse, 1674. RMK I. 1169. Címlap.

⁴⁷ WÉBER JÁNOS, Amuletum, az az: Rövid és szükséges oktatás a' Dög-halálról. Bártfa, 1645. RMK I. 767.

⁴⁸ FELVINCZI GYÖRGY ford., Az... Salernitana Scholanak... könyve... Melly most Magyarra fordított és Rhythmusokban alkalmaztatott. Lőcse, 1694. RMK I. 1459.

⁴⁹ L. a 42. jegyzetben i. m.

⁵⁰ Lovak orvosságos megprobbált új Könyvetskéje... melly... Tseh Márton által... Magyarra fordított. Lőcse, 1656. RMK I. 908; 909a.

⁵¹ MISKOLCZI CSULYAK GÁSPÁR, Egy jeles Vad-Kert... Lőcse, 1702. RMK I. 1658. Ajánlás Czegei Vas Györgynek és feleségének.

vezetes külföldi „Doctor” írásából alkalmazták az adott kiadást a magyar viszonyokra.⁵²

A világi históriák bevezetőiben nem mulasztják el hangsúlyozni, hogy a lefordított történetek kiválóan alkalmasak a tanulásra. Ha komolyan vennénk ezeket a sorokat, azt hihetnénk, hogy a tanítás volt a legfőbb cél. Ezt állítja Kolosi Török János (1635)⁵³ és a Fortunatus-história fordítója (1651).⁵⁴ A gyönyörködtetést egyedül Haller János említi *Hármas Históriájának* (1695) előszavában, de nem felejt el méltatni a tanulás fontosságát sem.⁵⁵

III. „...a Magyar nyelvnek tulajdonságátul... nem messze távoztunk”

1. Magyaros fogalmazás – a tartalom pontos visszaadása

A fordított szöveg megformálását illetően az egyik alapkérdés a magyar nyelv sajátosságainak megfelelő fogalmazás és a tartalmi hűség viszonya. Vallási szövegekről lévén szó, a megfogalmazás nemcsak stílári, hanem teológiai kérdés is. Lukácsy Sándor Pázmány fordítói elveivel is foglalkozó dolgozatában Szent Jeromos nyomán foglalja össze a – többek között – Pázmány által képviselt álláspontot. „Az a jó fordító tehát, aki az értelmi hűség primátusát a jó stílus esztétikai követelményeivel (euphonia, sermonis elegantia), főként pedig a nyelvi sajátságok (proprietas) tiszteletben tartásával tudja párosítani.”⁵⁶ Lukácsy azt is leírja, hogy a szó szerinti fordítást a szent szövegek tekintélye követelte meg, más esetekben viszont tágabb terület nyílt a szabad átültetésnek. Ez vált uralkodóvá a XVIII. századra. „...ekkor aki [...] »szorgalmas betű-szerént lett fordításá«-val dicsekszik, az irodalom élő áramán kívül rekedt, archaikus jelenségnek számít. A szabad fordítás elve a XVII–XVIII. században általánosan érvényesült, és többször ki is mondatott; Pázmány érdeme, hogy – Szent Jeromos szellemében – a leghatásosabban fogalmazta meg.”⁵⁷

Jómagam a helyzetet bonyolultabbnak látom. Pusztán logikai úton háromféle relációt tételezhetünk fel: vagy a tartalom fontosabb, mint a megfogalmazás, vagy fordítva, vagy pedig egyenrangú a kettő. Nem vagyunk kénytelenek elméleti spekulációkra szorítkozni, hiszen tucatjával lehet hozni példákat a különböző álláspontokra.

Előreveszem a *Novissima Tuba* ajánlását (1639). Itt idézi ugyanis Darholcz Kristóf Tolnai Dali Jánost, aki a legtömörebben és a legvilágosabban határozza meg, melyik az a két terület, ahol a fordítónak otthonosan kell mozognia: a „deáki

⁵² AZ M.DC.XXXVIII. Esztendőre való *Calendarium* mely az Crackai Akadémiában tanító M. Zorawsky Miklos Philosophus és Mathematicus Doctor irásából magyarra fordítottván... Tejfalu, 1638. RMK I. 685; *Kalendarium az M.DC.XXXXIII. Esztendőre*. Tonski János, Jur: Utr: Medic: Doctor, és Krakкаи Academiai Mathematicus, irásából Magyaról szerzettet. Bécs, 1643. RMK I. 736.

⁵³ KOLOSI TÖRÖK János, *Az Szent János Evangelista és Apostol Historiaia*... Gyulafehérvár, 1635. RMK I. 646. Kolofon.

⁵⁴ *Az Fortunatusrol iratolt... könyvecske... Mely most Németből Magyarra fordítottott... Lőcse, 1651.* RMK I. 848. Előljáró beszéd.

⁵⁵ *Hármas Istoria... Melyet... Magyar nyelvre fordított... Haller János. Kolozsvár, 1695.* RMK I. 1470. Előljáró beszéd. Melynek igen szükséges elolvasása, hogy az egész dolgot jobban érthessük.

⁵⁶ LUKÁCSY Sándor, *Pázmány fordítói elvei és gyakorlata*. ItK 1990. 1. 1–20.; (2–3.)

⁵⁷ LUKÁCSY, i. m. 3–4.

tudomány” és „a magyar szó ékes folyása”. A kifejezések megválasztása nem teszi szükségessé a hosszadalmas magyarázatot: ismerni kell a nyelvet, *amelyből* fordítunk, hogy tartalmilag hozzáférhető legyenek az eredeti szövegben foglaltak; és az elegáns használatát annak a nyelvnek, *amelyre* átültetjük az eredetit. Így lesz a fordítás megfogalmazásában is élvezetes olvasmány.⁵⁸

Pázmány számtalanszor citált mondatát nem tudom másképp értelmezni, mint hogy „az értelem hív magyarázása” és a „szólásnak kedvesen folyó módja” egyformán fontos, a két követelménynek egyszerre kell érvényesülnie. Az érdekesség kedvéért álljon itt egymás után az idézet a Kempis-fordítás előszavából (1624) – majd egy néhány évtizeddel későbbi parafrázisa (1647) a már említett (református körben keletkezett!) jogi tárgyú fordítás előszavából. A megegyező szavakat, kifejezéseket kiemelem.

„[...] a’ hiuek vigasztalására, Magyarra fordítam e’ könyuecskét. *Igyekeztem azon, hogy a’ Deák bötüinek értelmét, hűuen magyaráznám; a’ szollásnak modgyát pedig úgy eiteném, hogy ne lattatnék Deákból csigázot homályossággal repedezetnek, hanem oly keduesen folyna, mint-ha először Magyar embertül, Magyarúl iratot volna.*”⁵⁹

„Noha a’ Forditasban azon *igyekeztem, hogy a’ Deáknak értelmét hiven és igazán meg-magyarázzam; mind az által, nem ragaszkodtam tellyességgel a’ Bötühöz* úgy, kivált-képpen a’ nagy Periodusokban, hogy *igirül igire a’ mellet maradtam volna; mert az ugyan nem-is lehetett, és ha valami részben lehetet volna-is, annak a’ Magyar szok csigázásával kellett volna lenni, ki miatt a’ szollásnak modgya meg repedezvén, igen homályoson és daraboson esett volna; hanem a’ Deáknak értelme mellet meg-maradván, a’ Magyarját, a’ menyire lehetet folytába eresztettem, és úgy igyekeztem éjteni, ahol az értelme engette, mint ha nem Deákból fordittatott, hanem először-is Magyarul irattatott volna.*”⁶⁰

Újabban Medgyesi Pálra is szokás hivatkozni, mint aki Pázmányéhoz hasonló elvet képviselt a fordítás módjával kapcsolatban. Teljes joggal, különösen, ami a magyaros megfogalmazást illeti (1636).⁶¹ Kevésbé ismert szerző a század egyik Kegél-fordítója, Deselvics István (1639); itt azért említem, mert ő is az idézeteket vallotta.⁶² Ugyanez mondható el nem kisebb személyiségről, mint Apafi Mihályról (1673).⁶³

Ellentétben a tartalmi hűség és magyaros megfogalmazás egyenrangúságát vallókkal, szép számmal akadtak, akik a tartalom pontos visszaadását fontosabbnak tartották, mint a magyar szöveg csiszolgatását. A „nyelvről nyelvre fordítás” hívei nem sokat törődtek a stílári követelményekkel. Tolnai István leszögezi (1632), hogy a fordítás „simogatásában” csak addig mehet, amíg az eredetit „meg nem szorongatja”.⁶⁴

⁵⁸ L. a 35. jegyzetben i. m.

⁵⁹ Kempis Tamasnak Christos követeserül Négy könyuei. Mellyeket magiarra fordított Pázmány Péter. Bécs, 1624. RMK I. 535. Ajánlás a magyarországi keresztyéneknek. (5v–6r)

⁶⁰ L. a 43. jegyzetben i. m. Az olvasónak. (A4r)

⁶¹ Praxis Pietatis, az az: Kegyesség-Gyakorlás... Fordittatott Angliai nyelvből... Medgyesi Pál... által. Debrecen, 1636. RMK I. 657. A keresztyén olvasóhoz.

⁶² Tizenkét idvösséges Elmélkedések... némely részbiül Magyar nyelvre fordéttattak... Deselvics Istvántól. Lőcse, 1639. RMK I. 695. Ajánlás Homonnai Drugeth Máriának.

⁶³ ...Wendelinusnak, a’ Keresztyen Isteni Tudományrol irott ket könyvei. Mellyek... Magyar nyelvre fordittattanak. Apafi Mihály... által. Gyulafehérvár, 1673. RMK I. 1161. A keresztyén olvasóhoz előljáró beszéd.

⁶⁴ L. a 38. jegyzetben i. m. Az olvasónak szóló levél.

Madarász Márton (1635) sem hajlandó eltérni „a dologtól”: meg van győződve róla, hogy a „hajtogatás, lágyítás” az igazság rovására megy. Egyenesen Szent Ágostontól idéz, aki megmondta, hogy bizonyos dolgokat egyszerűen nem lehet lefordítani.⁶⁵

Szentgyörgyi Gergely (1643) ugyancsak „a dolog mivoltát” helyezi előtérbe „a magyar nyelv folyásának” rovására. A tény megállapításánál tovább megy. Világosan kifejti, hogy ennek mi az oka: menyei, szentséges dolgokról folyik a szó, és ilyen horderejű témával kapcsolatban nem volna illendő a „csinosságra” fecsérelni az energiát.⁶⁶

Debreceni K. János Deodatus-fordításával (1693) kapcsolatban elmondja, hogy a magyarázott bibliai szövegben a kommentátor olasz fordítását követi. Deodatus is „a Sídó betűhöz” igyekezett ragaszkodni, hiszen szent szövegek esetében fontosabb „a dolog”, mint a fordítás.⁶⁷

Szenci Fekete István (XVII. század) számára Heinrich Müller szövege a mérvadó, még ha maga is belátja, hogy „felette concisus” mivolta miatt még a született németek is nehezen értik meg. A jól ismert okra hivatkozik: nem térhet el „az igaz értelemről”, ezért kerül mindenféle „környül való írást”.⁶⁸

Lehet találni példát arra a felfogásra is, amely szerint a fordítás célja nem az önmagáért való perfekcionizmus, hanem az, hogy a lefordított mű elérje a kívánt hatást. Debreceni Péter Kegel elmékedéseinek lefordításakor (1637) úgy látta, hogy „a szólásnak formái” egyedül akkor tudnak buzgóságot indítani a könyörgőkben, ha a fordításban „a magyar nyelvnek tulajdon folyásira” vigyáz. A szerző tehát egyértelműen állást foglalt a nyelvi megformálás primátusa mellett.⁶⁹ Igaz, nem is aratott vele sikert. Éppen a munka pontatlanságai indították arra két év múlva Deselvcis Istvánt, hogy az elmékedéseket újra lefordítsa, megfogalmazva egyúttal az egyenrangúság példái között idézett álláspontját, mely szerint úgy igyekezett megtartani „a magyar szólásnak folyását”, hogy az mindenben egyezzen „a deák exemplárral”.

2. Egyszerű kifejezőmód – cifrázás helyett épület

A megformálás és a tartalom összefüggéseire vonatkozó megjegyzések másik nagy csoportja a stílus milyenségéhez és a fordítás céljához kapcsolódik. A kegyességi irodalomban központi gondolat a „szók cifrázásának” és az „üdvösséges épületnek” a szembeállítás. Az ide tartozó megnyilvánulások egy része egyszerűen leszögezi és indokolja a két dolog összeegyeztethetlenségét.

Alvinci Péter (1632) a tanítást tekinti feladatának, ahhoz pedig nem tartja illőnek „a füleket gyönyörködtető szószaporítást”.⁷⁰ Hivatkoztam már Medgyesi Pálra: olyan részletet is lehetne idézni tőle (1636), amelyben kifejti, hogy a költői, az

⁶⁵ ...Meisner Sz. *Elmékedéseinek... Magyar nyelvre való meg-ajándékozása Madarász Martontól*. Lőcse, 1635. RMK I. 652. A jeles és kegyes olvasóhoz való levél.

⁶⁶ *Elmékedések az Örökké-valóságrol. Mellyeket... Magyarára fordított Sz[entgyörgyi] G[ergely]*. Pozsony, 1643. RMK I. 747. A kegyes olvasóhoz. Az előszó egyik fejezete: A fordításnak mivoltáról.

⁶⁷ L. a 16. jegyzetben i. m. A kegyes olvasóhoz.

⁶⁸ *Lelki nyugosztalo orak... Mellyeket Magyar nyelvre fordított. Szentzi Fekete István...* Lőcse [XVII. század]. RMK I. 1601. Előljáró beszéd az olvasóhoz.

⁶⁹ L. a 33. jegyzetben i. m.

⁷⁰ ALVINCZI Péter, *Egy Rövid Vti Praedikatio...* Kassa, 1632. RMK I. 619. Ajánlás Kapi Andrásnak.

udvari stílus és a nyakatekert jogi nyelv még a filozófiához sem illik, a teológiához még kevésbé.⁷¹

Szárászi Ferenc (1650) teológiailag is megalapozza „a füleket viszkettető szónak cifrázásában” álló beszéd kerülését. Igaz, hogy a Szentlélek első lelki ajándéka az ékesszólás, de ezen nem a „világi mesterséggel össze rakogatott” cifrázkodást kell érteni: ez az a nyelv, amely a „lelki bölcsességgel” jár egy nyomban.⁷² Nagyari Benedek (1651) Pál apostolt idézi, amikor azt mondja, hogy „az igazság együgyű beszédben szokott járni”. A tartalmas, igaz szöveg legfőbb ékessége „az ő terhes és kiváltképpen való volta”, így semmiféle ráaggatott cifráságra nincs szüksége.⁷³

Felsőbányai S. Mihály (1651) mindössze egy félmondattal határolja el magát „az embereknek fülöket csiklandó” szavaktól.⁷⁴ Komáromi Csipkés György (1653) viszont a tőle megszokott bőbeszédűséggel részletezi a másoktól már idézett érveket, megtámogatva „a Pátereknek nevezetett, régi tanítóktól” kölcsönzött citátumokkal. Új argumentum az eddigiekhez képest: a sok cifrázás könnyen vezethet odáig, hogy az eredeti szövegek „néha majd ellenkező értelemre fordíthatnak”.⁷⁵

Az utóbb idézett református fordítókhoz teljesen hasonlóan zárkózik el a „hímezgető ékes szóktól” a katolikus Malomfalvai Gergely (1653).⁷⁶

Debreceni K. Jánosnak a Deodatus-fordításához fűzött magyarázataiban (1693) – a jól ismert érvelés mellett – új elem a dísztelen, tömör kifejezésmód irodalmi szempontú jellemzése. A fordító valósággal kihívásnak érzi, hogy „a nagy és mélységes dolgokról” hogyan lehet könnyen felfogható módon tanítani. Ezzel kapcsolatban szépen megfogalmazza a közérthető, egyszerű, világos stílus eszményét.⁷⁷

3. „Együgyűek” és „úri rendek”

A stílus és tartalom összefüggéseinek tárgyalásánál újabb csoportot alkotnak azok a megjegyzések, amelyek a megcélzott közönségre teget is érintik. Már az eddigiekben is esett szó „együgyű stílusról” és „együgyű lelkekről”; a következőkben azokra a megnyilatkozásokra hivatkozom, amelyek szorosan kapcsolódnak a fordítások reménybeli olvasóihoz.

Madarász Márton Meissner-fordítása (1635) azért „üres az udvari ékesszólástól”, hogy az „együgyűek” segítségére és épülésére tudjon válni.⁷⁸ Más szavakkal ugyanezt fogalmazza meg Veresmarti Mihály (1639).⁷⁹

⁷¹ L. a 61. jegyzetben i. m.

⁷² SZÁRÁSZI Ferenc ford., *A' keresztyéni vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanító Catechesis...* Amszterdam, 1650. RMK I. 829. A keresztyén olvasónak.

⁷³ L. a 8. jegyzetben i. m. Vö. TARNAI – CSETRI, 145.

⁷⁴ *A' Léleknek Uti költsége... Anglusbol Magyar nyelvre fordítottat Felseő-Bányai S. Mihály által.* Utrecht, 1651. RMK I. 850. A keresztyén olvasóhoz.

⁷⁵ *Az Keresztyén Isteni-Tudománynak... rövid summaia... Mellyet... Magyar nyelvre fordított Comaromi Csipkés György.* Utrecht, 1653. RMK I. 877. A kegyes olvasóhoz.

⁷⁶ *Belső-képpen indító Tudomány, Mellyet... meg jóbitott... Malomfalvay Fr. Gergely.* Bécs, 1653. RMK I. 870. Előljáró írás.

⁷⁷ L. a 16. jegyzetben i. m. A kegyes olvasóhoz.

⁷⁸ L. a 65. jegyzetben i. m. Ajánlás Vári Zsigmondnak.

⁷⁹ VERESMARTI Mihály, *Intő 's Tanító Levél...* Pozsony, 1639. RMK I. 697. Az keresztyén olvasónak, ez írás alkalmatosságáról.

Hasonló szellemben nyilatkozik Bökényi Filep János (1652), aki „az együgyű buzgó lelkeket” szembeállítja azokkal, akik „az egész tudományt bé nyelni láttatnak”.⁸⁰ Az „együgyű községet” az unitáriusok is emlegetik (1700), ugyancsak megkülönböztetve a „bölc, eszes, és okos Philosophusoktól”.⁸¹

A megcélzott közönség nem feltétlenül csak a stílussal kapcsolatban kerül szóba, hanem attól függetlenül is. Gyakori a tudósabbak és az egyszerűbb lelkek megkülönböztetése. Elég felsorolni néhányat a legjellegzetesebb rokon értelmű fogalmakból, fogalompárokból. Tudósak–együgyűek (Tolnai István, 1632),⁸² vékony tudományú emberek (Margitai Péter, 1632),⁸³ fenn járó, nagy elméjű emberek–gyengébb, alacsonyabb elméjűek (Pankotai Ferenc, 1650),⁸⁴ gyengék (Somosi Petkó János, 1656),⁸⁵ perfectisták–tanulni igyekező gyengék (Nógrádi Mátyás, 1672),⁸⁶ Szentírásban tudósok, forgottabbak–gyenge elméjű olvasók (Örvendi Molnár Ferenc, 1692),⁸⁷ tudósak–együgyűek (Felvinczi György, 1694),⁸⁸ együgyűek (Pápai Páriz Ferenc, 1698).⁸⁹

Tartalmasabb információval szolgál Mikolai Hegedüs János (1648), amikor arról szól, hogy „a nagyok, a tudósok” helyett „az együgyű gyengéket, az aprókat” igyekszik lelkileg növelgetni. Ha ehelyett disputációkat ír, „jól előrugaszkodik” a tudományos pályán – ennek ellenére hű marad választott célkitűzéséhez.⁹⁰

Szatmárnémeti Mihály (1673) figyelembe veszi a témájához kapcsolódó korábbi könyveket: azok „nagy elmékhez valók” (és el is fogytak), az ő munkája pedig „együgyűképpen iratott”. Ezt tanulságos példával támasztja alá: még „a gyenge leányzók is” meg fogják érteni.⁹¹ Hasonló a helyzet Csuzi Cseh Jakab Perkins-fordításával (1680). Az eredeti „scholaiképpen” íródott. A fordító úgy dolgozta át, hogy „minden csekély elme” épülhessen belőle.⁹²

Az „együgyűek” speciális rétegét alkotják a „cselédek”, a puritánus kegyességi irányzatok által megcélzott közönség. Ez alkalommal elegendő említeni Mikolai Hegedüs Jánost (1648), aki szerint a „házi gazdáknak” meg kell tanítaniuk cselédeiket „a Religio fejére”,⁹³ vagy Komáromi Csipkés Györgyöt (1666), aki hasonlóképpen írja elő a „cselédes gazda” kötelességét.⁹⁴

⁸⁰ Mennyei Lampas... Melly... Anglusbol Magyar Nyelvre fordéttatott Bökenyi Philep János által. Utrecht, 1652. RMK I. 862. A keresztyén olvasóhoz.

⁸¹ HORVÁTH Ferenc, *Apologia fratrum Unitariorum, az az, Az Unitárius Atyafiaknak Mencségére... rendeltetét írás.* Kolozsvár, 1700. RMK I. 1557.

⁸² L. a 38. jegyzetben i. m.

⁸³ MARGITAI Péter, *Temető Praedikatiok...* Debrecen, 1632. RMK I. 607. Ad Lectorem.

⁸⁴ L. a 14. jegyzetben i. m.

⁸⁵ L. a 15. jegyzetben i. m. Vö. TARNAI – CSETRI, i. m. 147.

⁸⁶ L. a 24. jegyzetben i. m.

⁸⁷ ÖRVENDI MOLNÁR Ferenc, *Lelki Tarhaz...* [a Biblia könyveinek summája magyar ritmusokban]. Lőcse, 1692. RMK I. 1431. Előljáró beszéd.

⁸⁸ L. a 48. jegyzetben i. m. A Patrónushoz.

⁸⁹ L. a 37. jegyzetben i. m. Előljáró beszéd.

⁹⁰ *Szentelek Napi-Száma... Fordéttatott Mikolai Hegedüs János által.* Utrecht, 1648. RMK I. 815. Ajánlás Váci Andrásnak és Komáromi Istvánnak.

⁹¹ SZATHMÁR-NÉMETHI Mihály, *Az örökre való Egy Isteni állapotban lévő Három Személyeknek Mutató Tüköre...* Kolozsvár, 1673. RMK I. 1150. Ajánlás Bornemisza Annának.

⁹² CSUZI CSEH Jakab, *Lelki Bölcsészégre Tanító Oskola...* Debrecen, 1680. RMK I. 1242. A keresztyén olvasóhoz.

⁹³ *Az Istenes Tselédeknek Lelki Prebendájok...* Fordéttatott Mikolai Hegedüs János által. Utrecht, 1648. RMK I. 814. Ajánlás Pataki Szabó Istvánnak és Váradai Szabó Istvánnak.

⁹⁴ L. a 19. jegyzetben i. m. Említhetnénk még Medgyesi Pált és Köleséri Sámuel. A cselédes gazdáknak szóló irodalomról: TARNAI Andor, *A váradai Orator extemporaneus.* In Klaniczay Tibor-emlékkönyv. Sajtó alatt.

Bármennyire sok példa akadt is az „együgyű” népnak fordított munkákra, ez nem jelenti azt, hogy másokhoz ne szóltak volna a fordítások. Nánási Gábor (1671) az „úri és városi rendeket” célozta meg.⁹⁵ A latinból átültetett „politica-philosophiai okoskodást” a fordító „ez mostani udvarisággal teljes világ fiainak elméjéhez” szabta.⁹⁶ Pápai Páriz Ferenc *Pax Aulæ*-ja (1696) témájából következően az „udvart tartó nagy emberek, udvari cselédek” érdeklődésére tart számot (az utóbbiak nem tévesztendőek össze a „házi cselédekkel”).⁹⁷

Készült fordítás kifejezetten a szerzetesek használatára: Szenkvicz Pál (1677) a klarisszáknak ajánlja pseudo-Bonaventura-fordítását.⁹⁸ Illyés András Avancinus-fordításának (1690) eredetije a szerzetesekhez „volt alkalmaztatva” – az átdolgozás azonban úgy készült, hogy a könyv „minden rendeknek” hasznára váljon.⁹⁹

A „minden rendeket” egyébként gyakran emlegetik: érdekesek azok az esetek, amikor a szerző részletezi is, kik jelentik számára ezt a közönségréteget. Például „felső vagy alsó magyistrátus, egyházi személy, cselédes gazda, vén avagy iffiú, nős avagy nőtelen, férfiú avagy aszszony állat, gazdag avagy szegény” (1685);¹⁰⁰ „férfiak s asszonyi állatok, mind felsőbb, mind közép, s mind alsóbb renden lévők” (Otrokocsi Főris Ferenc, 1699);¹⁰¹ „mind tanítók, mind hallgatók, mind urak s mind szolgák, mind nagyok, mind kicsinyek”.¹⁰²

4. Filológiai pontosság

A fordításokkal kapcsolatban gyakran meg lehet figyelni a filológiai pontosságra való törekvést. Ez sokszor összefügg az ellenkező nézetek megcáfolásával. Az igényes vitatkozó ugyanis nem hagyhat kétséget afelől, hogy egzaktságon idézi és értelmezi ellenfelét. A katolikus Tasi Gáspár fogalmazza meg a legáltalánosabban (1640), hogy hazánkban is tombolnak a „szünetlen vetekedések” a „hitbéli hasonlóságokról”. Ha el akarunk igazodni a külföldi eredetű érvek, ellenérvek és cáfolatok között, meg kell vizsgálnunk a forrásokat.¹⁰³

A már többször említett lutheránus-kálvinista vitában (1633) Lethenyi István a „Calvinista Doctorok” megcáfolásakor érveiket nemcsak lefordítja – nehogy a fordítás során elkövetett torzítással lehessen vádolni –, hanem „önnen magok könyvökből” idézi őket.¹⁰⁴

⁹⁵ NÁNÁSI GÁBOR, *Lelki Tudakozódás*. Kolozsvár, 1671. RMK I. 1178. A kegyes olvasóhoz.

⁹⁶ L. a 46. jegyzetben i. m.

⁹⁷ L. a 26. jegyzetben i. m.

⁹⁸ SZENKVICZI PÁL ford., *Szent Bonaventura... Könyvecskéi melyek... Elsőbenn; Magyarrá fordítottattanak*. Pozsony, 1677. RMK I. 1281. A kegyes olvasóhoz.

⁹⁹ A' Kristus Jesus Elete és tudománya... Avancinus Miklos Pap-által. Es Szorgalmatosson meg-magyarázattott... Illyes Anáras-által. Nagyszombat, 1690. RMK I. 1395. Előljáró beszéd az olvasóhoz.

¹⁰⁰ Minden Imádságoknak Veleje... Melly... Magyarrá fordítottott, egy akkori bújadosó által. Lőcse, 1685. RMK I. 1342. A keresztyén olvasóhoz.

¹⁰¹ Isten előtt járóknak tökéletessége... Mellyet A' Sz. Irásból, és a' régi Sz. Atyáknak s-egyéb hiteles Doctoroknak tanításokbul... le-irt Otrokocsi Foris Ferencz... Nagyszombat, 1699. RMK I. 1547. Ajánlás Esterházy Pálnak és Thököly Évának.

¹⁰² L. a 68. jegyzetben i. m.

¹⁰³ L. a 12. jegyzetben i. m.

¹⁰⁴ L. a 27. jegyzetben i. m. Az Augustana Confessorul való elől-járó beszéd.

Medgyesi Pál Vásárhelyi Dániellel, a kolozsmonostori jezsuita iskola tanárával vitatkozva (1640) huszonkét „régí Páter” érvelését vizsgálja végig. Hangsúlyozza, hogy nem idézetgyűjteményekből veszi a szövegeket, hanem a páterek „tulajdon maguk könyvéből”. Megadja a mű címét, a kötetszámot, a lapszámot, de még a hasáb számát is, a kiadás helyével és idejével egyetemben. Héber és görög nyelvészeti kérdésekben visszautasítja Vásárhelyi érveit, sőt bebizonyítja, hogy a jezsuitának van még mit tanulnia.¹⁰⁵

Evagélikus–katolikus vitából is lehet példát hozni arra (1643), amikor nem „piaci hírekből”, hanem az ellenfél által kiadott könyvekből kerülnek elő a cáfolandó állítások.¹⁰⁶

Az angliai independentizmusról szóló munkájában (1654) Miskolci C. Gáspár felsorolja, hogy mely szerzők mely könyveiből szemelgetett az olvasó „kelletlen kedvéért”.¹⁰⁷

Tolnai F. István egy katolikus „páterrel” vitatkozik (1679). Hogy ne mondhasák: a fordításban „eltekeri” a „pápás írásmagyarázó doctorok” és a „régí atyák” tanúbizonyságát, minden alkalommal az eredeti nyelven is idézi őket.¹⁰⁸

Arra is van példa, hogy a magyar fordításhoz az eredetin kívül egy más idegen nyelvű változatot is figyelembe vettek. A *Praxis pietatis* előszavában (1636) Medgyesi leírja, hogy Szenci Molnár Albert a munkát egy német fordításból kezdte el magyarra fordítani. Medgyesi közben már néhány részletét angolból lefordította, sőt a *Szent Ágoston vallásával* együtt ki is adta. Amikor Szenci erről tudomást szerzett, igen megörült, mert tapasztalta a német szöveg fogyatékoságait. Ő biztatta Medgyesit, hogy készítsék el a fordítást a német és az angol összevetésével.¹⁰⁹

Illyés András latin és olasz szöveg alapján fordította munkáját (1688). Nagy hasznát látta ennek a módszernek, mert „ahol egyikben homályos értelem volt”, meg tudta fejteni a másikkól.¹¹⁰

Jó példa a filológiai igényességre Deselvics István Kegel-fordítása (1639). Debreceni Péter korábbi szabadabb átdolgozása szigorú mércével mérve nem látszott elfogadhatónak. Ha hinni lehet Deselvicsnek, az ajánlás címzettje, Homonnai Drugeth Mária kérte meg, hogy a korábbi magyar változat „a deák exemplárral conferáltassék”. Deselvics kollegiális módon mentegetni igyekszik Debrecenit, hogy talán egy „Cálvinistáktul megvesztegettetett” latin kiadás fordulhatott meg a kezében; mindazonáltal eljárását „maga gondatlanságnak” minősíti, „mert az Originale exemplárt meg kellett vala keresni az fordítónak”.¹¹¹

A század egyik pseudo-Bonaventura fordításának eredetijét a fordító, Kéri Sámuel (1660) a „doctor seraphicus” hiteles művének tartja.¹¹² Szenkvicz Pál (1677) viszont tájékoztatja az olvasót, hogy a fordítás alapjául szolgáló munkát nem mindenki ismeri el Bonaventura művének. Ő maga állást foglal Bonaventura

¹⁰⁵ MEDGYESI Pál, *Sz. Atyák öröme...* Gyulafehérvár, 1640. RMK I. 701.

¹⁰⁶ L. a 40. jegyzetben i. m. Az olvasóhoz.

¹⁰⁷ *Angliai Independentismus... Magyar nyelven ki bocsáttatott Miskolci C. Gaspar által.* Utrecht, 1654. RMK I. 893. A gonosz szemű olvasóhoz.

¹⁰⁸ TOLNAI F. István, *Igaz Keresztényi és Apostoli Tudomány s' vallás Utára vezető... Kalauz... Kolozsvár, 1679.* RMK I. 1236. A keresztény olvasóhoz.

¹⁰⁹ L. a 61. jegyzetben i. m. Ajánlólevél Lónyai Zsigmondnak.

¹¹⁰ L. a 31. jegyzetben i. m.

¹¹¹ L. a 62. jegyzetben i. m.

¹¹² KÉRI Sámuel ford., *A Boldogságos Szűz Zsoltár-könyve...* Bécs, 1660. RMK I. 954.

szerzősége mellett, meggyőződését érvekkel támasztja alá. A fordításhoz két, egymástól eltérő kiadást használt, és megpróbálta rekonstruálni az általa helyesnek tartott szöveget.¹¹³

5. Átdolgozások

A filológiai pontosság igényével ellentétes a szabadabb átdolgozás, mégis sokan megengedték maguknak. Debreceni Péter Kegel-fordítása (1639) más összefüggésekben többször is szóba került. Kéri Sámuel „új móddal homlokozta meg” *Kereszttyén Senecáját* (1654);¹¹⁴ Nógrádi Mátyás „úgy megcirkálta” Hildersam írását (1672), hogy a dolog lényegére összpontosítva más szerzőkből is bőven kiegészítgette.¹¹⁵ Volt már már szó Csuzi Cseh Jakabról, aki Perkins „scholaiképpen” fogalmazott könyvét „a csekély elméknek megfoghatása szerént” dolgozta át (1680). Erdődi János magyar Szent Ágostonjának előszavában (1689) a megrendelőre hivatkozik, aki nem kívánta, hogy a fordításban „mindenek szórul szóra observáltatnának”.¹¹⁶ Lehetett persze egészen hétköznapi oka is, ha bizonyos részek kimaradtak az eredetiből: Debreceni T. István (1685) „a papirosnak szűk volta miatt” volt kénytelen elhagyni valamennyit Perkins művéből.¹¹⁷

6. Fordítástechnikai problémák

A fordítások előszavait olvasgatva sok olyan megjegyzésre akadhatunk, amely technikai részletkérdésekhez kapcsolódik. Többen is felfedezték, hogy a magyar „bővebb szókkal” él, mint sok idegen nyelv. Szoboszlai Miklós Diest-fordításával (1648) kapcsolatban mentegetőzik, hogy ami a „deák textusban” egy szó, azt a fordításban sokszor több szóval kell kifejezni.¹¹⁸ Hasonló a helyzet a némettel, amint azt egy imádságoskönyv ismeretlen fordítója megfigyelte (1685).¹¹⁹

Tasi Gáspárnak a Bellarminus-traktátus teológiai szakkifejezéseivel adódtak problémái (1639). Ha indokoltnak érezte, megadta az eredeti latin kifejezést, hátha valaki az ő fordításához képest „értelmesebben kimondhatja”. Fontos felismerése, hogy nem lehet minden esetben szót szóval fordítani, mert olykor éppen az vihet el rossz irányba.¹²⁰

¹¹³ L. a 98. jegyzetben i. m.

¹¹⁴ L. a 18. jegyzetben i. m. Előjáró beszéd.

¹¹⁵ L. a 224. jegyzetben i. m.

¹¹⁶ A' Léleknek Istennel való magános beszélgetési, Mellyek... Magyar nyelvre fordittattak, Erdődi János... által. Debrecen, 1689. RMKI I. 1372. Előjáró beszéd.

¹¹⁷ Kettős kereszt... Mellyet... Magyarra fordított, Debreceni T. István. Debrecen, 1685. RMKI. 1330. Az olvasóhoz.

¹¹⁸ A szent Davidnak öt követkéi... [melyeket] Anya-nyelvoel meg-ajándékozott Szoboszlai Miklos... Debrecen, 1648. RMKI. 802. A kegyes olvasónak.

¹¹⁹ L. a 100. jegyzetben i. m.

¹²⁰ Elmeneknek Istenben föl-meneteléről... Bellarminus... Könyvechkéje. Mellyet mostan Magyarúl irt... Tasi Gáspár. Bártfa, 1639. RMKI. 687. Ajánlás Esterházy Miklósnak.

Kászoni János magyar jogi szövegében (1647) először nem akarta lefordítani a közismert latin szakkifejezéseket, de aztán azokra hallgatott, akik azt javallották, hogy „egészlen magyarul bocsáttatná ki” munkáját.¹²¹

Komáromi Csipkés György új magyar teológiai szakkifejezéseket alkot, így próbálja pontosabban visszaadni az „Autor” terminusainak „valóságos jegyzését”. Saját fordítási módszerével kapcsolatban több megjegyzést is tesz. Különösen érdekes az a fejtegetése, amelyben beismeri, hogy szövege „nehéz értelmű”, hiszen csak azok tudják követni, hogy miről van szó, akik „az iskolákban az tisztességes tudományokban, kiváltképpen pedig az Logicában és Metaphysicában, Isten kegyelme által alkalmas épületet vettek”. Azzal biztatja olvasóját, hogy ha végképp nem érti a szöveget, ne szégyellje megkérdezni attól, aki el tud igazodni benne.¹²²

A gyógynövényekről szóló könyv fordításában (1669) Nadányi János igyekezett a „szemérmes dolgokat” inkább „tisztességes szóval kifejezni”, mint a „Medicuskok vastag beszédével”. A témából adódóan gyakran találkozott olyan nehéz szavakkal, amelyek a „dicionáriomban” sincsenek benne. A kritikus esetekben saját magyarítása mellé odaírta az eredetit is, hogy szükség esetén „a végére lehessen menni” a pontos jelentésnek.¹²³

Apafi Mihály Vendelinus-fordításában (1673) magyarul adja vissza a logikai és metafizikai terminusokat. Belátja, hogy ezek eleinte „némelyeknek darabosoknak fognak látszani”, de bízik a megszokásban. Sőt szerinte „boldogabbak volnánk”, ha „a magyar fordítók” már régen ezt a módszert követték volna.¹²⁴

Haller János a *Hármas História*-ban (1695) a régi városnevekkel kapcsolatban tartotta szükségesnek elmondani, hogy miért hagyta változatlanul őket: egyrészt a „régí együgyű munkák” iránti tiszteletből, másrészt, hogy lehessen tudni, mi volt a nevük „régenten”.¹²⁵

IV. „Serkennyetek-fel azért, Tudósok...”

1. Irigyek és gonoszok

E pont alatt különböző vegyes adalékokból válogatok. Elsőként azokból a megjegyzésekből, amelyek a korabeli szellemi atmoszféráról, a fordítással kapcsolatos „kritikai” magatartásról árulkodnak. A hangulat feszült, a magyarul írók és magyarra fordítók munkáját gyanakvás, ellenségeskedés kíséri.

Laskai János elmélkedései (1644) elég kedvezőtlen képet festenek az irodalmi gondolkodásról. Sokan nem tudnak latinul, de nemcsak a latin, hanem a magyar könyveket sem becsülik semmire. Akik viszont megértik a latint, arra büszkék annyira, hogy a magyar irodalmat semmibe veszik, „könyvtartójukból is kivetnék” az anyanyelvű munkákat. Legtöbb kárt az „irigyek” okozzák, akik az első oldalak alapján, ha az nem tetszik nekik, „halálra sententiázzák” az egész könyvet.¹²⁶

¹²¹ L. a 43. jegyzetben i. m. Az olvasók, hol mi dolgokról tudósíttatnak.

¹²² L. a 75. jegyzetben i. m.

¹²³ L. a 42. jegyzetben i. m.

¹²⁴ L. a 63. jegyzetben i. m.

¹²⁵ L. az 55. jegyzetben i. m.

¹²⁶ L. a 13. jegyzetben i. m.

Miskolci C. Gáspár (1654) egyáltalán nem leplezi dühét a gáncsoskodók ellen. A szokásos szerénykedések helyett inkább fenyegetőzik: jól gondolja meg az akadémikusodó, mielőtt beleköt művébe, mert lehet, hogy az ő fogyatékoságaira fog fény derülni.¹²⁷ Selyei Balog István (1655) sem sokkal elnézőbb a kritikushoz: először nézzon körül saját háza táján, és ha az adott témáról jobbat írni nem tud, „légyen magának és hallgasson”.¹²⁸

Debreceni K. János is az emberek „gonoszságán és irégyységén” kesereg (1693). Nem annyira harcias, mint az előbbi szerzők, inkább azt fontolgatja, hogy az adott állapotok közepette érdemes-e egyáltalán fordítani. Az amúgy is feszült légkörben további baj, hogy olyan patrónus is alig akad, aki nem az „evilági elmúlándó dolgokra” áldoz, hanem a „lelkiekre”, a „halhatatlan emlékezet szerzésére”.¹²⁹

2. A régiek emlékezete

Az anyanyelvű irodalom kedvezőtlen megítélése ellenére többen is megfogalmazták az igényt, hogy a szellem embereinek munkáját meg kellene becsülni. Miskolci Csulyak Gáspár azon bánkodik (1691), hogy az ő fordításánál sokkal hasznosabb magyar munkák is „a molyok eledelivé tétetnek”. A fő ok szerinte is a patrónusok hiánya és az általános gyűlölködés.¹³⁰ Köleséri Sámuel kiadja Czeplédi István művét (1675), hogy valamiképp ezzel is javítson a helyzeten, amelyben „tudós embereinknek” híre, neve testükkkel együtt sírba száll.¹³¹ Tarnóczi István a magyar szentekről szóló művének előszavában (1695) azt írja, hogy talán egyetlen ország sem feledkezett meg annyira szentjeiről, mint Magyarország: a zivataros századok során „eltöröltetett a régiek emlékezete”.¹³²

Az emlékezetre méltó dolgok megőrzéséhez kapcsolódik az írott szó szerepének hangsúlyozása. Igaz, nem mindenki lehetett tisztában ennek jelentőségével. Stankovics János (1670) megromlott egészségi állapota miatt kénytelen visszavonulni a szószékről, és „ha nem különben, de csak írásával” próbál valamiféle hasznot hajtani.¹³³

A korszak legjobbjai, mint például a már sokszor idézett Köleséri Sámuel (1673), szép szavakkal méltatják azokat, akik írásaikkal „holtok után” is tanítanak.¹³⁴ Azt írott szó hatalmával Szatmárnémeti Mihály is tisztában van, de ő inkább panasz-kodik, keveselli az írást. Persze nem marad adós a buzdítással sem: „Serkenjete fel azért, tudósok, és úgy tanítsatok, hogy írjatok is...”¹³⁵

¹²⁷ L. a 107. jegyzetben i. m.

¹²⁸ SELYEI BALOG István, *Temető Kert...* [Halotti prédikációk]. Várad, 1655. RMK I. 906. Az olvasóhoz.

¹²⁹ L. a 16. jegyzetben i. m.

¹³⁰ L. az 51. jegyzetben i. m.

¹³¹ CZEPLÉDI István, *Már minden épületivel [...] együtt elkészült Sion vára*. Kiadta Köleséri Sámuel. Sárospatak – Kolozsvár, 1675. RMK I. 1187. Ceglédi István életének és halálának rövid leírása.

¹³² TARNÓCZI István ford., *Regi Magyar Szentseg, Avagy: Magyar-Ország... ötven Szenteknek, és Bölögi-nak le-képzett élete...* Nagyszombat, 1695. RMK I. 1483. Az olvasóhoz.

¹³³ Rövid és Summa-szerent-valo bizonyítása a' Lutherista és Calvinistas Purgatoriumának. Szedegettetett és irattatott... Stankovics Janos által. Lorétom, 1670. RMK I. 1108. A kegyes olvasónak.

¹³⁴ KÖLESÉRI Sámuel, *Arany Alma Avagy... XXX. Predikatiok...* Debrecen, 1673. RMK I. 1144. Ajánló levél a debreceni tanácsnak.

¹³⁵ SZATHMÁRNÉMETI Mihály, *A Négy Evangelisták szerint valo Domonica...* [prédikációk]. Kolozsvár, 1675. RMK I. 1179. Ajánlás Teleki Mihálynak.

Külön antológiát lehetne összeállítani az előszókba épített történelmi, művelődés- és irodalomtörténeti áttekintésekből, összefoglalókból. Ez alkalommal a témához kapcsolódva néhány olyan esetre hivatkozom, amikor az elődök munkájából a fordítói tevékenységet tartották érdemesnek számon tartani.

Iratosi T. János (1637) a reformáció legjelesebb magyar szerzői közül említ néhányat.¹³⁶ Mikolai Hegedüs János (1648) elmondja, hogy milyenfajta írásokra volna szükség Magyarországon, és felsorol néhányat a magyarra fordított hasznos művek közül.¹³⁷ Somosi Petkó János (1656) a hasznos magyar fordítások sorában Károlyi, Szenci Molnár, Medgyesi, Mikolai, Komáromi munkáit említi, de szól a *Helvetica Confessio*, a *Chronica mundi* és Werbőczy *Decretuma* magyar változatáról is.¹³⁸ Apafi Mihály Vendelinus-fordítását többen is emlegetik – ma már nehéz volna eldönteni, hogy a munka vagy a fejedelmi személy iránti tisztelettől indítatva-e (Nánási Gábor, 1671;¹³⁹ Köleséri Sámuel, 1675;¹⁴⁰ Martonfalvi György, 1679¹⁴¹).

3. Fordítók és fordítottak

Végezetül egy-két érdekesség az eredeti és a fordítás viszonyának különlegesebb példáiból. Volt szó olyan esetről, amikor korábbi magyar szerző latin munkáját fordította valaki magyarra (Gyulai Pál levele). Komáromi Csipkés György (1665) csillagászati tárgyú művét először latinul fogalmazta, majd anyanyelvére fordította.¹⁴² Illyés András maga hivatkozik rá (1680), hogy a szentek életét először olaszul írta meg, azután fordította magyarra.¹⁴³ Amikor Komáromi Csipkés György Bársony György váradi püspök művével vitázik, a könyvét fordításnak tünteti fel. A fikció szerint az eredeti szerzője egy bizonyos Agricola Arbuteus, aki „egy pápista discursust” „rázogatótt meg”. A magyar változat pedig egyenesen „Mesopotámiában” látott napvilágot.¹⁴⁴ Volt már szó olyan esetekről is, amikor a vizsgált korszakon belül ugyanazt a művet többen is lefordították magyarra. Az arra vonatkozó magyarázatot, hogy Kegelt miért fordították le kétszer, idéztem. Heinrich Diestet hárman is lefordították. Az utolsó fordítás kiadója, Udvarhelyi György (1661) tud a két előző magyar változatról, de „idvezült Atyjafia”, Udvarhelyi Péter „nevének boldog emlékezetiért” a kéziratban maradt munkát kinyomatja.¹⁴⁵

¹³⁶ L. a 17. jegyzetben i. m.

¹³⁷ *Az mennyei igasságnak tüzes oszlopa... Fordéttatott Mikolai Hegedüs János által. Utrecht, 1648. RMK I. 812. Ajánlás Gyulafi Lászlónak.*

¹³⁸ L. a 15. jegyzetben i. m.

¹³⁹ NÁNÁSI GÁBOR, *Lelki Tudakozódás*. Kolozsvár, 1671. RMK I. 1178. Ajánlás Veresegyházi Mihálynak.

¹⁴⁰ L. a 131. jegyzetben i. m. Ajánlás Apafi Mihálynak.

¹⁴¹ Martonfalvi György... *Taneto és Czafolo Theologiaja: Mellyet Amesius és Vendelinus szerint irt...* Debrecen, 1679. RMK I. 1231. A kegyes olvasónak.

¹⁴² *Az Iudicaria Astrologiarol. és Üstökös Csillagokrol... Mellyet... magyarrá tett... Comaromi C. György.* Debrecen, 1665. RMK I. 1023. Ajánlás Debrecen előljáróinak.

¹⁴³ L. a 31. jegyzetben i. m.

¹⁴⁴ *Valo dolgok közül vettetett Altal-allatozas... Melly iratott először deák nyelven 's az után magyarrá tétetett Agricola Arbuteus által, Mesopotamiában. [Valójában: Sárospatak, 1667.] RMK I. 1060. A jóakaró olvasónak.*

¹⁴⁵ *Öt Sima kövekkel el-készitet David Parittyaja... Mellyet... Magyar nyelven tolmátslott Udvarhelyi Péter.* Kassa, 1661. RMK I. 975. A keresztyén olvasóhoz.

Különös érdekessége Bökényi Filep János Potts-fordításának (1652), hogy az eredeti szerzője latin levélben üdvözölte a fordítót, amit az nem is mulasztott el a kiadás élére helyezni. Az angol „pastor” kifejezte a magyar változat megjelenése miatti örömét, és reményének adott hangot, hogy munkája így a magyar hívőknek is épülésére válhat.¹⁴⁶ Az idegen mű szerzője nem mindig volt ilyen készséges. Csuzi Cseh Jakab (1680) egyik forrása, Voetius Gisbert nem engedte, hogy munkáját „in vernaculas lingvas” fordítsák. Csuzi elmésen kijátszotta a szerzői „copyright”-ot: úgy értelmezte, hogy Voetius nyilván az egész könyv átültetését tiltotta meg, de az ellen bizonyára nincs kifogása, ha a fordító „méhek módjára harmatot szed” innen-onnan...¹⁴⁷

Összegzőképpen ismételten hangsúlyozom, hogy dolgozatomban a korabeli szerzők által érintett kérdéskörök meghatározásával a XVII. századi fordításirodalom kritikátörténetének egy lehetséges vázlatát szerettem volna körvonalazni. Célom nem annyira az egyes szerzők, művek, kérdések részletes vizsgálata volt, mint inkább az összefoglaló áttekintés. Azt kívántam bemutatni, hogy a területhez kapcsolódó megnyilvánulások hogyan függenek össze egymással; a sok helyről összegyűjthető, szétszórt – és az eddigi kutatás által legnagyobb részét figyelmen kívül hagyott – adatok hogyan állnak össze egységes rendszerre.

István Bartók

« LA BONNE TRADUCTION EST DONC NÉCESSAIRE ET UTILE... »

Esquisse à l'histoire de la critique de la littérature traduite en Hongrie entre 1630 et 1700

Le but de l'étude est d'esquisser un système de points de vue servant à l'examen de l'histoire de la littérature traduite de l'époque. L'auteur a l'intention de présenter – à l'aide de remarques dispersées qui étaient négligées, pour la plupart, par la recherche jusqu'à nos jours, et qui peuvent être ramassées à plusieurs endroits – les problèmes concernant la traduction auxquels s'intéressaient ceux qui, à l'époque, cultivaient la littérature. Les sources principales sont avant tout les dédicaces et les préfaces des ouvrages y relatifs. Les motifs et le but de la translation de tel ou tel ouvrage sont souvent expliqués. L'un des thèmes des plus discutés du siècle, c'est le rapport de l'original à la traduction. Nombreux sont ceux qui traitent des problèmes comme: les relations de la formulation avec la fidélité, au point de vue du contenu, la corrélation entre la façon de s'exprimer et le public visé, l'exigence de l'exactitude philologique et la liberté du remaniement. Une attention spéciale est consacrée à des questions de détails de la technique de la traduction et de la méthodologie.

¹⁴⁶ L. a 80. jegyzetben i. m. Johanni Philippo BÖKÉNYI ford.: Thomas POTTS, *Ecclesiae Anglicanae Pastor*. A. 1652. die. 20 Junii. Ultrajecti.

¹⁴⁷ L. a 92. jegyzetben i. m.

Erdélyi kritikai munkásságát másként lehet és kell tárgyalnunk, mint a vele egyidős Henszlmann irodalomfelfogását, akinek esetében a szépirodalom bírálata csak a reformkor utolsó évtizedét – munkássága első korszakát – jellemzi, s az életmű akkor és általa is születő új tudományágak, a művészettörténet és a régészet területén folytatódik tovább. Történeti megítélése, melyhez saját munkássága nem kínál sem korábbi, sem későbbi viszonyítási pontot, csak másokkal való összevetés által lehetséges: Erdélyivel való együttműködése fontos egyidejű összehasonlításokra ad alkalmat. Jelentős a különbség Toldyhoz képest is: az ő vizsgálata nem képzelhető el ifjúkori kritikái és későbbi irodalomtörténetei nélkül, e tanulmányunkban pedig mint kritikátörténeti előd is jelen van. A reformkori Erdélyit plasztikusabban látjuk, ha olykor kitekintünk az önkényuralom éveire is: felfogásának módosulása világosabbá teheti az előzményeket, akkori visszatekintései pedig – elsősorban az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* és a *Pályák és pálmák* – feldolgozandó anyagunk nélkülözhetetlen forrásai.¹

Az irodalmi népiesség és kritika összefüggéseinek vizsgálata megmutatta, hogy a *Népdalok és mondák* sajtó alá rendezése és szerkesztése mennyire összetartozott a bírálatok jelentős részével.² A népköltészet felfogása más vonatkozásban is meghatározó tényezője, strukturáló elve Erdélyi irodalomszemléletének és életművének. A negyvenes években a nemzeti eredetiség alapjaként állt a középpontban; kritikáiban a „hazai” ellenpárja az „idegen” volt, amelynek követése szolgálásnak minősült; e két pólusra épült fel a poétika. Amikor Világos után a kritikus kiábrándult a népiesség külsőségeinek utánzásából, felhagyott a hazai inspiráció követelményének kizárólagosságával, s a népköltészet iránti érdeklődést megelőző értékek nagyobb szerepet kaptak ítéleteiben; pályájának végén pedig szintézisben összegezte a két előző korszak sajátosságait. Irodalomfelfogásának egymást követő stádiumaiban tehát igazolható az az egyensúlyra törekvés, amelynek középpontjában a követendő ideál keresése és felmutatása áll.

¹ Köszönöm T. Erdélyi Ilonának, hogy betekintést adott *Erdélyi János Műveinek* a Fontes sorozatban még megjelenendő három kötetébe: az ott szereplő – saját néven, álnéven vagy névtelenül megjelent – írások kiegészíthették az életmű é szakaszában való tájékozódást.

Erdélyi János munkáinak következő kiadásait használtam: *Erdélyi János levelezése* (EJLev) I-II. Bp., 1960, 1962. S. a. r. és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona. *Filozófiai és esztétikai írások* (FEI). S. a. r. T. ERDÉLYI Ilona. A jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona és HORKAY László. Bp., 1981. *Úti levelek, naplók* (ÚLN). Bp., 1985. Vál., szerk. és a bev. tanulmányt írta T. ERDÉLYI Ilona. *Erdélyi János válogatott művei* (EJVM). Bp., 1986. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek T. ERDÉLYI Ilona munkája. *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások* (NyNN). S. a. r. T. ERDÉLYI Ilona. A jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona és SZATHMÁRI István. Bp., 1991. *Irodalmi tanulmányok és pályaképek* (ITP). S. a. r. és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona. Bp., 1991.

² KOROMPAY H. JÁNOS, *A népköltészet szerepe Erdélyi János irodalomkritikájának első korszakában*. ItK 1990. 629–647.

Mindez két előzetes megjegyzést tesz szükségessé. Először azt, hogy a negyvenes évek értékítéletei nemcsak a kritikátörténeti előzményekhez és a kortársak véleményéhez, hanem az életmű egészéhez is viszonyulnak. Másodsor: annak tudatában tárgyalható külön fejezetként a két említett pólus, hogy kölcsönösen meghatározzák egymás helyzetét Erdélyi rendszerében.

Az értékrendnek e hosszsmetszete után olyan módszertani keresztmetszet követhet, amely a negyvenes évek anyagára s ezen belül nemcsak a kritika tárgyára vonatkozik, hanem a kritikus öntudatára is. Erdélyi az *ész* és a *szív* igazságát kutatja: így nevezi vizsgálódásainak kettős célkitűzését. A kettő nem érvényesül párhuzamosan, de jól mutatja egyrészt a racionalitás jellegét és határait, másrészt pedig az élmény meghatározó erejét.

1. Berzsenyi megítélése: az értékrend változásai

Az 1847-ben közzétett *Berzsenyi Dániel összes művei* című tanulmány megállapításai és értékítéletei nem tekinthetők érvényesnek a szerző életművének egészére. A hangsúly- és aránybeli változásokat a kritikus módosuló irodalomszemléletéhez kell viszonyítanunk, amelyben, mint tudjuk, meghatározó szerepet játszott a népköltészethez való viszony. Feltevésünk az, hogy a népiesség felfogásának különböző stádiumaiban kirajzolódó tézis, antitézis és szintézis létrejön Berzsenyi jellemzésében és megítélésében is, s ez a két folyamat szervesen összefügg egymással.

Erdélyi tanulmánya szerint Kölcsey, elsősorban az európai igényű összehasonlítás szempontjából, „szigorún, de igazságosan” bírálta Berzsenyit.³ Ez az elismerés azonban nem jelentett egyetértést az 1817-ben elhangzott kritikával. Kölcsey, Erdélyivel ellentétben, nem hiányolta Berzsenyi saját élményeit, hanem így jellemezte egyéniségét: „Ő soha sem a tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától, önmagából ömlik ki minden szó, minden gondolat.”⁴ Nem vetette szemére Horatius és a „festő költészet” követését, sőt az elmélyülés következményének találta azt: „Azon művek, melyek szerint Berzsenyinek poetai karaktere rajzoltatott, a Mathisson és Horátz egyesült stúdiumának szerencsés resultátumai.” Kölcsey legfőbb kifogása az volt Berzsenyi versei ellen, hogy a költő „gyakran dagályos, feleslegvaló s értelemről üres expressziókra téved el”, hogy provincializmusokkal él, s hogy gondolatai és érzelmei „szűk körben forognak, s igen sokszor fordulnak elő”.⁵

A Magyar Szépirodalmi Szemlében megjelent tanulmány nemcsak Berzsenyit bírálta, hanem – közvetve – recenzióját is, szembeállítva a magát „Horác studiuma után” képző Berzsenyit azzal az eszménnyel, „ki Horác nélkül, maga jobb ösztönére, elmélkedés szavaira figyelve, fogta volna képezni költői erejét”. Utánzás, szolgáltság, „idegenbe tévedés”⁶ volt a Kölcseytől is jóváhagyott út eredménye: Erdélyi tehát épp ellenkezőleg ítélt, mint elődje. Ennek 1844–45-ből való előzményei is fennmaradtak: „Furcsa volt az nálunk, mikor valamelyik költő, pl. Berzsenyi teljesen Horác szerint írt, azt mondták: Berzsenyi studiózta Horácot. Köszö-

³ *Berzsenyi Dániel összes művei*. MSzSz 1847. I.; ITP, 132.

⁴ *Berzsenyi Dániel versei*. Kölcsey Ferenc összes művei. Bp., Franklin [é. n.] 472.

⁵ Uo. 473–476.

⁶ ITP, 131.

nöm én az efféle stúdiumot!”⁷ Ebből következően más volt véleménye az öszszegyűjtött költemények egészéről: „nem magát ismétli Berzsenyi, mint Kölcsey mondja, hanem követi Horácot, mint vizsgáló hiszi, másod fokozatban”.⁸ Hasonlóképpen változott a kifejezés értékelése is; ami korábban hibának bizonyult, most a költő erénye lett: „hogy erő volt benne, mutatja nyelve, páratlan nyelve kivált még ezelőtt ötven esztendővel”; „idegen volt gondolatokban, de miénk a nyelvben”.⁹

Lessing nyomán Erdélyi alacsonyabb rendűnek tartotta a leíró költészetet; Berzsenyi „utánzá az utánzókat, a festő költészeket, s másod kézből vette tárgyait”.¹⁰ Tudjuk, hogy ez a követelmény Henszlmann *Párhuzamában* is szerepelt, amelynek a képzőművészetre vonatkozó egyik alapelve azt írta elő, hogy a művész tökéletesen hassa át anyagát. Ennek alapja tárgy és anyag megismerése, „mert át nem láthatni, hogy forrhasson össze valaki oly dologgal, mellyet csak távulról vagy éppen egyáltalában nem ismer”. Ezt a normát „német philosophusok” határozták meg, a következő kifejezésekkel: „Den Stoff durchdringen, mit demselben eins werden, ihn durchgeistigen, beseelen”.¹¹ Az összefoglalóan említett források között találhatjuk az Erdélyi által nagyon szeretett Jean Paul *Vorschule der Aesthetik* c. művét is, s az itt idézett kulcsszavak jellemzői lettek az ő felfogásának is.

Költészeteszmény és értelmezés különbségei magyarázzák azt, hogy Erdélyi utánaatnak tekintette, amit elődje elragadóknak tartott (*Melisszához, A magyarokhoz*), szembeszállt viszont az episztolák „durva jambusokba öntött declamatiók”-ként való elítélésével. Az „igazi” Berzsenyit kereste, s csak a költemények kis hányadában vélte megtalálni. Jellemző, hogy Berzsenyinek mindössze három olyan verse volt (az *Életphilosophia*, a *Levél-törődék barátjánához* és a *Bucsuzás Kemenesaljától*), amely mindkét kritikus tetszését elnyerte,¹² hiszen a költő Kölcsey szerint értelmi ürességbe, Erdélyi szerint pedig idegenbe tévedt.

Az a kritikai norma, amelyet ekkor Erdélyi a magáénak vallott, kizárt minden (nem hazai) imitációt, és az élmény eredetiségét írta elő. A versekben talált Horatius-adaptációk száma elégségesnek látszott annak kétségbevonására, hogy „tiszta, saját érzés-e az, mely Berzsenyi műveit éldelte, magáénak vallotta, s bennök magát teljesen feltalálni, visszatükrözni remélette”; a költőt „a maga ős jellemében, igazi valóságában” nem mutatják meg versei, melyekben állandóan „Horác lelkével találkozunk”.¹³ A közvetlen és kizárólagos eredetiségnek és személyességnek ez a számonkérése magában foglalja az önbemutató szükségességét, ember, költő és lírai Én egybeesését, a mű dokumentatív hitelességét. Egyik 1844-ből való feljegyzése szerint nem csak Berzsenyire vonatkozott ez a követelmény: „Nem látom Horáctól Berzsenyit, Schillertől Kölcseyt, Uhland-Goethétől Bajzát, Byrontól Vachott Sándort, Mathissontól Király Károlyt, a franciáktól Kuthyt sok munkáiban, Nagy Ignácot torzképeiben sat.”¹⁴ Az utánzás, a „majmolás” elutasítása a 40-es évek kritikáiban, így drámaírátaiban is egyik fő törekvése volt.

⁷ ÜLN, 78.

⁸ *Berzsenyi Dániel összes művei*. ITP, 136.

⁹ Uo. 131.

¹⁰ Uo. 139.

¹¹ *Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon*. HENSZLMANN Imre, *Válogatott képzőművészeti írások*. Szerk. TIMÁR Árpád. Bp., 1990. 94–95.

¹² Uo. 134., 137., 139.

¹³ Uo. 129–131.

¹⁴ ÜLN, 277.

Ez az eszmény nem választható el Erdélyi költészetfelfogásának egészétől, s annak módosulása erre is kihatott. Az idegen hatás elleni védekezés nem jelentette az attól való elszigetelődést és a „külirodalommal” szembeni közönyt: ezt igazolják olvasmányai, fordításai (Boileau tanköltevénye és Wienbarg előadás-sorozata) s a Magyar Szépirodalmi Szemlében megjelent ilyen vonatkozású ismertető és elemző tanulmányainak nagy száma is. Az eredeti értékek kutatása és kezdeményezése nem az idegen ellen, hanem annak kiegyenlítésére, elméletileg főleg német ösztönzés nyomán, egzisztenciálisan pedig létigazolásként, sajátosságaink bizonyítása végett történt.

Második korszakában, az 1856-ban írt Arany-tanulmányában Erdélyi két olyan megjegyzést is tesz, amely Berzsenyi-élményének és -értékelésének változásáról tanúskodik. Az *Ősszel* és *Dante* című versekben – írja – „fölsimerjük a költő bölcsészeti hajlamát, mélységét, csaknem legérezhetőbb hiányát a magyar költészetnek, mi Berzsenyiben oly ellenállhatlan erővel hódítja meg értelmünket”. Itt már nem Horatius követőjét bírálja, hanem azt a saját, eredeti, „igazi” jellemvonását dicséri, amelyiket megemléített ugyan 1847-ben írt tanulmányában (s a *Fohászkodás* c. verset az ugyanabban az évben megjelent Tompa-bírálat is kiemelte), de most már kivételes hagyományként tartja számon a népiesség előtti értékek között. Arany „Versein egész harmadcsapása tetszik meg a népi és régi gondolatmenetnek, kifejezési módnak, mégis ujdonság ingerével. Ilyen nyomokat mutatott ki az itészet Berzsenyiben Horác, Garaynál Uhland, Petőfinél Heine s Béranger után s szerint.”¹⁵ A régi és a népi imitációjáról szólva a kritikus nem állítja szembe a hazait és a külföldit, s Arany elismerése kisugárzik a következő mondatra is, amelynek jelentése módosul az előzményekhez képest: a hatás itt nem zárja ki a megújulást és nem ítéltetik el.

Míndez már a „kelmeiség” elleni harc korában zajlik, akkor, amikor Erdélyi kiábrándult az át nem szellemített, de népiesnek tartott külsőségek divatjából, amelyet a Berzsenyitől követett mathissoni leírásokkal rokonított. Nem volt már számára aktuális a kizárólagos hazai inspiráció: a környező népek dalainak tanulmányozását éppúgy szükségesnek tartotta, mint annak belátását, hogy nem káros az idegen befolyások megismerése, s „nincs elem, nincs irány, melynek szabályszerűleg ki kelletnék zárni az irodalomból”.¹⁶ Berzsenyi történeti megítélése tehát kapcsolatban volt a népiesség felfogásával: az eredetiség kizárólagosságának normája a hazai népköltészet megkülönböztetett szerepével függött össze; a gyűjtések műköltészetre gyakorolt hatásának kritikája viszont egyúttal e norma felülbírálását jelentette. A „kelmeiség” – amelyen Erdélyi anyagszerűséget, „Stofflichkeit”-et értett – ellentmondott a Henszlmanntól idézett „den Stoff durchdringen” elvének. Bírálatának egyik eredménye a következő kérdés volt: „vajon ama nyereség, hogy a népi elem fölsajátításával példákat, sőt példányokat [példaképeket] is birunk a szép hazai szólásformákból, pótolja-e ama veszteséget, mely okvetlenül érte irodalmunkat elhanyaglásából amaz elveknek, melyek után népi előképek, minták nélkül is tudtak a mi költői nagyaink oly csudálatraméltó nyelvet teremteni, minő az ódáké Berzsenyinél, az épószé, dalé Vörösmartynál, Czuczornál. Mert ugy látszik, hogy a népi forrás már már kiapadt, s a népi elem korántsem

¹⁵ Arany János kisebb költeményei. ITP, 263., 268.

¹⁶ Népköltészet és kelmeiség. NyNN, 192. L. erről a korszakról DÁVIDHÁZI Péter, *Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében*. ItK 1984. 1–21.

elegendő arra, hogy belőle alkottassék fel a magyar műideál. Arany, Petőfi, ha nem csalódom, kimerítették.”¹⁷

A népiesség és az a hagyomány, amelytől ez elfordult, összefüggött tehát Erdélyi irodalomfelfogásában; ahogy az egyik megítélése módosult, úgy változott a másik szerepe is a megteremtendő új egyensúlyban. Ez tükröződik ugyanennek a tanulmánynak értéktételeiben Berzsenyiről, „aki köztünk legyen mondva, csakugyan a kevés tárgyú, de annál teljesebb felfogású és nemesb ajku írók sorába tartozik”.¹⁸ Nincs már szó tehát sem önmaga, sem Horatius ismétléséről, ami hibának minősült 1817-ben és 1847-ben egyaránt; s a nyelv kezdettől hangsúlyozott kivételes érdemei mellett megnövekedni látjuk annak az alanyiságnak a fontosságát, amely a korábbi elemzés szerint csak néhány versben mutatkozott meg.

Ha az ötvenes évek korszakát több tekintetben is az előzmények ellenpárjaként fogjuk fel, az 1867-ből való *Pályák és pálmák* c. értekezés szintézisként rajzolódik ki: olyan összegezeként, amely egyesíti Erdélyi korábbi nézeteit, de fenntartásokkal is él. Mit jelent ez Berzsenyi megítélésében? S hogyan függ össze a népiesség felfogásával?

„Berzsenyinek végre minden sikerült: értelem, érzelem és nagyszerűség: de célt is ért benne a példányok [példaképek] tisztelete, azaz bevégződött vele a római művészet hatása. Ő a római-magyar költészet thulei királya.” Ugyanez történt Goethe és Uhland magyar követőivel, Bajzával, illetve Garayval is, s ez volt a sorsa a francia és az olasz modernak. „A költészet határtalan országában nem vakútakra, melyek előlünk mihamar elfogynak, van szükség, hanem nyílt országútnak a kíváncsók, melyek fogyása együtt megy az idővel, s magunk hatalmába esik folytatásuk. Idegenből vett irány a végesség zsákutcájába szorít, hol nincs előmenet, legjobb esetben is másodrendű a siker.”¹⁹ Zsákutca és országút szembeállítására szemléletes kifejezése annak az értékrendnek, amely a negyvenes évek felfogásához áll közel, s olyan alapgondolatra épül, amely behatárolhatónak tekinti az idegen irodalmakhoz való viszonyt. Bizonyos, hogy nem Berzsenyi volt az utolsó, akire a római művészet hatott. Az viszont, hogy Erdélyi utánzás helyett itt már elsajátításról beszélt,²⁰ komoly különbséget jelent az első korszakhoz képest, amikor az idegenbe tévedés kritikája fogalmazódott meg.

Ez a Berzsenyi-kép, amely összegezi a két előző korszak értelmezéseit, új helyzetben született. Ugyane tanulmány szerint az már elfogadtatott, hogy „a nép is lehet művész”, túlzásnak bizonyult azonban a népiesség kizárólagos értéknek való felfogása.²¹ Idegen költői mód vagy modor elfogadása és követése az eredetiséget kockáztatja és „szolgai utánzásra” is csábít.²² A népköltészetben viszont, amely nemcsak egyenjogú a műköltészettel, „hanem idők válságai szerint fölötte is áll annak”, „a nemzeti autochton szellem öntörvényadó nyilatkozását s törül fakadt eredetiségét ösmérjük fel”. Ebből az következik, „hogy nemzeti classicismust a népköltészet feldolgozása, elsajátítása nélkül gondolni sem lehet”.²³ A „visszaújulás” lehetősége áll az irodalom előtt: „Valósággal a magyar költészet is, mióta a népköltészethez visszafordult, elemeit s módjait mindinkább elsajátította:

¹⁷ A legújabb magyar h/ra. 1859. ITP, 313.

¹⁸ Uo. 367.

¹⁹ *Pályák és pálmák*. ITP, 450.

²⁰ Uo. 457.

²¹ Uo. 451.

²² Uo. 448.

²³ Uo. 453.

eredetiségben, a legérdemlegesebb kritika szerint is, felülmúlja az előző korok és írók minden eredetiségét. Petőfi eredetibb mint Vörösmarty, Arany mint Berzsenyi.”²⁴

Az életmű első törvényszerűségeit kutatva tehát koronként igazolható az az egyensúlyra törekvés, amelynek hátterében Hegel, középpontjában pedig a követendő ideál keresése és felmutatása áll. S tanulságként megállapítható az is, hogy Erdélyi munkásságának egyik fázisában sem zárja ki egymást magyarság és európaiság. Függetlenül attól, hogy mi a követendő példa, a megismerendő mindig ugyanaz: a hazai érték éppúgy, mint a nemzetközi.

2. A ráció poétikája

A költészet „nemcsak kezdi a művelődést, hanem [...] örökké meg is tartja, ha igazi és nem fattyú, ama rangot, hogy a megindult műveltségnek mindig fővivője, óramutatója, jelentője”.²⁵ Ez a nem változó funkció, amely nem független a *litteratura* hagyományos, 'erudíció' jelentésétől és a klasszicizmus időtlen meghatározásaitól, különösen fontos a reformkorban: Erdélyi, aki költőként és kritikusként, gyűjtőként és sajtó alá rendezőként, szerkesztőként és irodalomtörténészként foglalkozott a költészettel, központi helyre állítja fő foglalatosságát. Az a kezdet, amelyet a görög példa nyomán keres a hazai kultúra múltjában s remél feltalálni a népköltészet által a jelenben, számára nem megindult, hanem megindított evolúció nyitánya. Ennek feltétele az 1840-es évek Magyarországon az önismeretet és önkifejezést szolgáló eredetiség megkövetelése és az utánzás elkerülése, amelyet Erdélyi a néphagyománnyal hozott szoros összefüggésbe (s amelyet Henszlmann képzőművészeti összefoglalása alanyi jellemzetnek nevezett²⁶): olyan értékrend tehát, amelynek egyik célja művelődéstörténeti jellegű.

Ez a felfogás úgy tekinti a költészet művelőjét „mint a nemzet legét, legjavát, egyénben nyilatkozását”.²⁷ a közösség ideális képviselőjét. Annak a hagyománynak a folytatásáról van szó, amelynek nevében Toldy értelmezte a *Zalán futását* 1826–27-ben közzétett *Aesthetikai levelek Vörösmarty epicus munkáiról* c. cikksorozatában: „De ismered azt az eposzt, melyet *nemzetinek* hívunk. Ez a poézisnak culminációja. Ezt a költőt nemzete repraesentánsának nézzük; tőle egy bizonyos popularitás kívántatik”.²⁸ Erdélyi „12” jel alatt publikált Petőfi-bírálatából tudjuk, hogy ő nemcsak az eposz szerzőjére gondolt: „Az igazi költők [...] nemcsak büszke diszei a nemzetnek, nemcsak hasznos tagjai a nemzetnek, hanem szükségesek is a hazának, mint a közboldogság nagy eszméinek előkészítői, a néperkölcsök nemesítői, az alvó vagy lankadó hazafiság, szabadság-szeretet, erény, vitézség, lovagiasság ébresztői s lelkesítői.”²⁹ A költőben tehát, mint legkiválóbb személyben, a *prodesse* és *delectare* nélkülözhetetlen képviselője jelenik meg, s nem öncélú a művelődés sem, hiszen a nemzet megteremtését és megörökítését szolgálja. Mindez nem vonatkozik azokra az irodalmakra, amelyeket leginkább a francia

²⁴ Uo. 456–457.

²⁵ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 17.

²⁶ I. m. 22.

²⁷ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 53.

²⁸ Toldy Ferenc *Összegyűjtött Munkái*. VIII. Toldy Ferenc *Kritikai berke* (a továbbiakban KB). Bp., 1874. 15.

²⁹ „12”: Petőfi Sándor *újabb költeményei*. Irodalmi Ór, 1846. márc. 14. L. Petőfi *napjai a magyar irodalomban 1842–1849* (a továbbiakban: PN). Egykoru nyomtatványok másaival összeállította ENDRÓDI Sándor. Bp., 1911. 172.

képvisel Erdélyi számára: „itt a nemzetiség kérdésén túlvannak”, s „szellemi szükségéből” járnak a nézők színházba, tehát elérték a kívánatos állapotot.³⁰ Mindkét funkció aktuális a maga helyén: a Nyugat-Európát járó kritikus történeti perspektívából ítéli meg a fejlődés egymást követő fokozatait. „Csak a nemzeteknek bizonyos magas pontú állása hatalmaz fel szólni cosmopolitismusról, de amely hazának még úgyszólván házi dolgai sincsenek elrendezve, ne ábrándozzék Colchis aranygyapjáról, ne világszellemről, mely istennek való.”³¹

Toldy a költők erkölcsi küldetéséről és szellemi felsőbbségéről beszélt, hiszen szerinte ők a népek nevelői;³² Kossuth pedig Schillert idézte, Vörösmarty ünneplésekor: „*Die Dichter stehen auf der Menschheit Höhen*. Ők az emberiségnek legelső, leghatásosabb nevelői; ők a nemzetiségnek, polgárerénynek leghatalmasabb apói.”³³ Erdélyi is idézi *Az orléans-i szűz*, úgy tetszik, szállóigévé alakított sorát: „*Die Dichter stehen auf der Höhe der Menschheit*”, de a következő megjegyzéssel: „csak aztán illy meleg szó e nemzetet is jobban melegítné, melly semmivel sem gondol olly keveset, ifju létére, mint a szépliteratúrával”.³⁴ Az a hagyomány él tehát tovább, amely különleges, kiemelt státust biztosított a költőnek, s tőle egy példakép mintaszerű megnyilatkozásait várta, közönségétől pedig töretlen érdeklődésre és figyelemre számított. 1842 végén így ítélt: „Részemről én szépiralmunk megcsappanását inkább tulajdonitom az igazságos és férfias kritika hiányának, mint a politika befolyásának. Ezért kár, hogy nincs a szépiralomnak olly férfija, kiben az írók véleménye megnyugonnék, kiről elhinnék, hogy igazat itélni tud is, akar is.”³⁵ A kritikus is a nemzet legjavához tartozik tehát, hiszen ő dönti el, hogy a költő milyen mértékben tölti be hivatását. Erdélyi az új nemzedék nevében beszél: az Athenaeum triászának tekintélye még a folyóirat megszűnése előtt megingott, Henszlmann pedig már javában vívja polémiaját Bajzával.

Axióma jellegű a kritikusnak az a felismerése, hogy „nemzetet nem a mai fejszám teszen, hanem annak multja, jelene és jövője együtt; azaz ki pusztán egyikeért él hal ezeknek, csak töredékben bírja a haza eszméjét, s időtől függeszti fel annak becsét, mit minden időben szeretni, imádni kell jó és borus napjain”.³⁶ A történeti érdeklődés meghatározó jelentőségű kritikusai felfogásában és műfaj-szemléletében, a jelen és a jövő iránti felelősség pedig oka és célja a funkcióhoz illő magatartás keresésének. „És hová lesz különösen az emberiség, ha még a költészetben sem találja fel vigasztalóját? »La poésie, mond Lamartine, est l'ange gardien de l'humanité.«”³⁷ Mert, mondja ki Erdélyi is másik axiómáját, „a költészet legnemesb feladása, az olvasót kibékíltetni sorssal s emberiséggel, és olly magas, nyugtató pontra állítani, honnét enyhült kebelével nézhessen az életbe, a jövőbe”.³⁸ Ezzel szorosan összefügg Vörösmarty *Salamon* c. versével kapcsolat-

³⁰ *Külföldi úti képek és levelek (1844–45)*. ÚLN, 179.

³¹ ÚLN, 68.

³² *Beszéd szépirodalmunk ügyében*. Toldy Ferenc irodalmi beszédei II. Pest, 1872. 292.

³³ *Pesti Hírlap*, 1841. okt. 16. L. BAYER József, *Vörösmarty megtiszteltetése 1841-ben*. EPHK 1911. 773–775. és EINZIG Miklós: *Megjegyzés Bajer József »Vörösmarty megtiszteltetése 1841-ben« c. cikkéhez*. Uo. 844.

³⁴ Beniczey Gusztáv álneven: *Szióárvány*. A miskolci tűzvész emlékeül. Szerkeszté Halászy József. RPDI 1844. I. 78.

³⁵ ERDÉLYI, Emlény, karácsoni stb. ajándék. 1843. RPDI (Tárca) 1842. II. 1178.

³⁶ *Az Árpádok*. [...] Irta Garay János. MSzSz 1847. I. 204.

³⁷ *Vörösmarty Mihály minden munkái*. ITP, 63.

³⁸ *Meghasonlott kedély*. Regény, írta Kelményi László. [...] Pest 1846. Irodalmi Ór, 1845. 9. sz. 95.

ban megfogalmazott, de általános érvényességű kritikai normája: „egész művet csak ellentételekből, vagyis ezeknek kiengeszteléséből lehet alkotni”.³⁹ Hegel *Estétikájában* a következő meghatározást találjuk: „Hiegegen steht zu behaupten, daß die Kunst die *Wahrheit* in Form der sinnlichen Kunstgestaltung zu enthüllen, jenen versöhnten Gegensatz darzustellen berufen sei und somit ihren Endzweck in sich, in dieser Darstellung und Enthüllung selber habe.”⁴⁰ Ez a párhuzam megerősíti a szakirodalomnak azt az Erdélyi Jánosra vonatkozó megállapítását, hogy „a negyvenes évek közepén kimutatható már kritikáin a hegeli terminológia”.⁴¹ Bár legjobban a Vörösmarty-tanulmány (1845–46) szemléletén hagyott igazolható nyomot Hegel tanulmányozása, maradtak fönn ennek kezdeteire, az 1830-as évek végére utaló adatok is.

A *hazai bölcsészet jelenében* ezt írja Erdélyi a hegeli művészeti formákról: „előbb voltak afféle meggyőződéseim gondolkodás után, mint tanulmányaim könyvből”.⁴² Toldynak így emlékszik vissza 1853-ban: „Én azon idők óta, mikor még az Athenaeumban folyt a per a hegélizmus felett, sokat gondolkodtam, s olvastam e tárgyról”; „soha sem irtam más, mint hegeli szellemben és pedig eleinte akaratomon kívül, később aztán rendszeresen is”.⁴³ Kramarcsik Károly 1840 nyarán kérte őt: „A Hegel philosophiájából tanulj barátom sokat, igen sokat; [...] s mert költség nélkül jut neked Hegel philosophiájának tudománya, én is hasonló áron szándékozom azt tőled vásárolni.”⁴⁴ Erdélyi korai, 1838–39-ből való *Nyelvfilozófiai töredékek* c. tanulmányában (amely először a *Filozófiai és esztétikai írásokban* jelent meg), Mundt nyomán terjesztette ki a nyelvre is eszme és érzéki alak, tartalom és forma harmóniájának eszményét: „Ez volna a nyelvek eredetének, mondható azon hegeli közvetlensége, melyben a fogalom, és nyelv egy; ez oly tiszta mint amaz, de a fogalom, mihelyt a kimondás által szóvá válik, elveszti ama közvetlenséget; és épen itt fekszik oka annak, miért nem a tiszta értelmiségben kell csak fürkésznünk a nyelvek származatát, hanem az idegrendszer befolyásában is, vagy a szelleminek, és érzékeinek oly harmóniás vegyületében, hol az érzés és érzélem, a test és lélek, a hús és vér teszik az individualitást (egyéniséget); és a gondolatnak, az érzékek kölcsönös segélye általi felfogása, vagy kinyilatkozása úgy változik, s módosul, hogy a népek temperamentje, vére, szenvedélyei grammatikájukba, s szótáraikba is átmennek.”⁴⁵

Ez az eszmény, amely a szellemi és az érzéki harmóniája és az ellentétek kiengesztelése által sorssal és emberiséggel békíti ki az olvasót, a műalkotás és a költészet olyan funkcióját írja elő, amely ellenkezik a diszharmóniával és a világfájdalommal. Ennek az elvnek a nevében marasztalta el Erdélyi Petőfi világ- és embergyűlöletet tükröző verseit, kétségbe vonva annak okát és egyenlőséget teremtve a költői és a biográfiai Én között: „erre Petőfinek oka nincs. Őt a közönség szereti, méltányolja s – gondolom – költeményeit meg is veszi s olvassa.”⁴⁶

³⁹ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 29.

⁴⁰ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Ästhetik*. Berlin, 1955. 96.

⁴¹ HARASZTHY Gyula, *Erdélyi János irodalomszemlélete*. ItK 1939. 239. Az abszolutizmus kori Hegel-hatásra nézve l. DÁVIDHÁZI Péter, *Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében*. ItK 1984. 1–21.

⁴² FEI, 92. Idézi HARASZTHY Gyula, i. h. 241.

⁴³ EJLev, II. 101.

⁴⁴ EJLev, I. 116. A Hegelre vonatkozó idézeteket l. SÓTÉR István, *Nemzet és haladás*. Bp., 1963. 17–18.

⁴⁵ FEI, 549. és 1001.

⁴⁶ 12: Petőfi Sándor újabb költeményei. Irodalmi Őr, 1846. 13. sz. PN, 169.

A világfájdalomnak tehát – legalábbis ez esetben – lehet racionálisan megérthető és megfogalmazható oka; a tárgy nélküli spleenről sem itt, sem másutt nem szól a kritikus. Fontos az a megállapítása, mely szerint „E szomorú irány, e byroni ember-s világgyűlölet és megvetés nem von ugyan le semmit Petőfi költői tehetségéből, mert ily kifakadásaiban is látszik a valódi költő: de nem fér össze a magasb és nemesb költői hivatással”.⁴⁷ A szemlélet ellentmond a funkciónak, de nem zárja ki az ennek jegyében létrejött verseket a költészetből; ez a költő azonban nem ideális tagja a közönségnek, mert a koszorúba „valódi mérges gombok” kerültek,⁴⁸ amelyek terjesztik a bajt; ez viszont nem lehet kollektív.

Az angol költő példája visszatér az útinaplóban: „V[achott] S[ándor] Byron árnyékában, pedig Byron maga is sötét, hát még árnyéka.”⁴⁹ 1847-ben a Magyar Szépirodalmi Szemlébe írt tanulmányban bukkan föl újra az eredet kérdése: „Különösen a gyakorlati angolnak úgy tetszik, hogy azon kedélybomlottság, életunottság és az ugynevezett világfájdalom, mely Byron és Shelley munkáiban is alapvonalul szolgál, inkább a szárazföldön hatalmazott el, mint Angliában, és a cselekvő angol azon esetben, ha az életunottság rajta erőt vesz, inkább mindjárt bizonyosan segítő kötélhez nyul, mint sem fájdalmát, mint a francia, kivált pedig a német írók, a közönségre is kívánná elragasztani.”⁵⁰ A példa továbbadása, a kifejezéssel járó terjesztés helyett tehát a szemléleten kell változtatni, amely cselekvéssel legyőzhető.

Czakó *Végrendelet* c. drámáját figyelve „magunk magunkat engedjük át valami mákonyos bódultságnak, melyben a valótlan-ságot valószínűségül sőt valóul veszszük s nincs annyi erőnk, hogy e lidérc nyomástól meg tudnánk szabadulni”,⁵¹ ne akarja az író „megölni magát és közönségét a hozzá kötött reményekkel együtt, veszedelmes utra tért dramáival”.⁵² Tiszta öntudatra van tehát szükség, és a józan megítélés képességére, nem pedig arra, hogy rabul essünk annak, amitől meg kell őriznünk magunkat. Erdélyi, aki a megóvandó személyiség egyik fő biztosítékát a tárgyilagosságban találta meg, nem sokkal később Czakó öngyilkosságában beteljesülve látta azt, amire figyelmeztetett, s újabb igazolását annak, hogy le kell győzni „a világfájdalom, s divatos életunottság kórságát”.⁵³ Ebben a vonatkozásban is meg kell őrizni „a népköltészet érdekét közönségünk, főleg írónk előtt, minthogy csak emez ép olvasmányok lehetnek írul sok elbetegült képzelődésre, kikkel eléggé megverte időnk az irodalmakat, s viszont, kimerült életunottságig alázván le sok jobb sorsra méltó kedélyt”.⁵⁴ Erdélyi meggyőződése szerint nem az egyik személyről a másikra terjedő divat, hanem az idő által megpróbált kollektív kincs a nagyobb érték; az fertőzést, ez ellenállást és gyógyszerzt jelent. S ahogy az egyik káros lehet közönségére, úgy használhat a másik: ez számára az írástudó felelőssége.

⁴⁷ Uo. 170.

⁴⁸ Uo. 176.

⁴⁹ ÚLN, 330.

⁵⁰ Az angol költészet. MSzSz 1847. I. 61. 1847 januárjában írta Erdélyi Toldynak: „Az Angol költészetből alig fogok adhatni valamit.” (EJLev, I. 294.) Értelmzésünk szerint ez azt jelenti, hogy „még nem állok úgy, hogy a cikk egy újabb részletét közlhettem”.

⁵¹ Nemzeti színház. *Végrendelet*. [...] Írta Czakó Zs. MSzSz 1847. I. 79.

⁵² Nemzeti színház. MSzSz 1847 I. 148.

⁵³ Czakó Zsigmond emlékezete. MSzSz 1847. II. 402.

⁵⁴ Mutató a külföldi népdalaiból. (Fordításokban) Greguss Augusttól. MSzSz 1847. II. 369.

Ahhoz, hogy hivatásának eleget tegessen, „Belső mély hódolatnak, pygmalioni szeretetnek kell örökké a költőt tárgyaihoz vonzani, hogy vele megbarátkozhassék, sőt véribé vegye föl azt, s mint vérenek, szenvedélyének illatot lehellő virágát mutathassa fel a világnak.”⁵⁵ Az 1841-ben megjelent *Párhuzam* így írt erről: „a művésznek csak egy út marad hátra, [...] maga az életnek útja, a természetnek szorgalmas szeretetteli megtekintése, és annak értéssel járó felfogása”; „épen nekie szükséges mindennek előtt elkerülhetlenül műveinek tárgyát úgy felfogni, hogy személyesen azzal egygyéváljk; hogy általa elragadtatván azt viszont átszelleme-sítse”.⁵⁶ A költői alkotás nincs tehát alárendelve a kiválasztottságnak: csakis akkor jön létre esztétikai érték, ha alany és tárgy között nemcsak rátalálás, hanem alá-rendelés és teremő ragaszkodás, érzelmi elsajátítás és azonosulás valósul meg. Henszlmann elítélte mindazokat, akik „a szellemit helyben nem hagyhatólag az anyagainak alája rendelik”;⁵⁷ Erdélyi szerint a jó mű „a szellemnek az anyagon vett diadalma”.⁵⁸

A kizárólagos önábrázolásnál többet ér a tárgyilagos szemléletre való törekvés: „Ki pusztán alanyisága tapodtnyi földét veszi alapzatul, hamar kimeríti magát, ellenben a szélesebb objectív világnézetre emelkedés mindig új tárgyat hoz a phantasiának, szabadabb csapongást enged a szellemnek, mint hogy a vigköltészet innen is fejlődik ki, míg a szomorú, többnyire nyavalygó és kórságos elem, mint nyomasztó lidérc szorítja a kebelt, s lélegzetet.”⁵⁹ Ugyanazon tárgy gyakori ismétlése egyhangú modorosságra vezet, s ez érvényes az alanyiságra is; a külső világgal való foglalkozás – a kritikust saját családi tragédiájának tapasztalata tanította meg erre – önmagunk legyőzésére és felszabadítására vezethet; a tragikus önszemlélet nem lehet a kibékítés alapja.

Az alkotás egyik feltétele a megismerés. Erdélyi és Henszlmann közös tanulmányában, az *Egyéni és eszményiben* olvassuk: „tárgyával a költő legszorosabban tartozik megbarátkozni, azaz megtudni annak állandó és múló, tehát szükséges és esetleges jegyeit”.⁶⁰ Ennek előzménye a *Párhuzam* egyik állítása: a művész akkor végezte el az alkotó folyamat első részét, ha „tárgyát minden részről megismerte”.⁶¹ Ezt a feltételt Erdélyi egyik regénybírálata is megismétli: „csak arról adhatunk élénk színezetű, élethű képet, mit ismerünk, miben folytonosan forgoló-dunk.”⁶² Egyetlen tárgy sem zárulhat ki a költészetből: „ha van is közszólás szerint rűt tárgy, de az előadás minden, ez teszi a művészetet, s így az anyagilag rűtből szintűgy állhat elő művészeti, mint a szemnek tetszőből”;⁶³ ennek az álláspontnak a képviselőjében védi Erdélyi Petőfit Császár Ferenc kritikájával szemben. A *Párhuzam*nak ehhez is van előkészítő megjegyzése: „alig van a véghetlen természet körében olly tárgy, melly művészeti módon valaha föl nem fogatott és nem képez-tetett volna”.⁶⁴ Idézeteink azt igazolják, hogy Henszlmann Imrének az évtized

⁵⁵ Kisfaludy Károly minden munkái. ITP, 116.

⁵⁶ HENSZLMANN Imre, i. m. 33., 23.

⁵⁷ I. m. 17.

⁵⁸ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 88.

⁵⁹ Emlény, karácsoni stb. ajándék. 1843. RPD (Tárca) 1842. II. 1178.

⁶⁰ Egyéni és eszményi. FEI, 581.

⁶¹ I. m. 42.

⁶² Meghasonlott kedély. Regény, írta Kelmenfy László. [...] Pest 1846. Irodalmi Őr, 1845. 94.

⁶³ Egyéni és eszményi. FEI, 593.

⁶⁴ I. m. 17.

elején közzétett műve, mely a képzőművészetek egészére vonatkozott, jelentősen hozzájárult Erdélyi irodalomszemléletének kialakulásához.

Megjelenik viszont egy, a választással kapcsolatos programszerű követelés is: „Ne legyen oly tárgy, oly eszme a magyarnak jelenében és multjában, mit meg nem éneklett volna a költő!”⁶⁵ Erdélyi alapelveinek ez a jellegzetessége is a *Párhuzammal* rokon: „a művész majd nem mindig, és talán egyedül olly tárgyak által képes elragadtatni, és azokat átszellemesíteni, mellyekkel és mellyek által ő maga kimivelvettetett”.⁶⁶ A költészetnek ez a feladata egyszersmind a Herder által számon kért enciklopédikus jellegnek felel meg, de hozzá a költőnek „oly magas szemponton kell állania, honnan a nemzet mult életét, gondolkodását, érzésmódját vérebe szívhatta légyen. Ez a studium pótolná elmaradt, epostalan nemzetnél azt, mit régen a szájról-szájra menő hagyományok adának.”⁶⁷

Elveszett néphagyomány helyett stúdium, tehát utólagos nyomozása és kikövetkeztetése annak, amit szerencsésebb nemzetek eposza őrzött meg: ez volt és ez marad a nemzeti irodalom fejlődésének alapja. A változatos hazai tárgyak költészetbe emelésének követelménye Erdélyi műfajfelfogását éppúgy meghatározza, mint a különböző életművek megítélését. A balladaköltő Garay az, „ki mind most, mind vései gyűjteményében már legtöbbet sőt legjobbat is adott e nemben, bírván felhasználni temérdek tárgyat”,⁶⁸ melyeket tehát alá tudott rendelni a szellemnek. Ellenkező esetben viszont hiábavaló a leltár gazdagsága: Samarjai Károly verseiben „Mi a belsőt illeti, való, hogy itt van sok szép pusztai és alföldi jelenség, de szerzőt elborítá a tárgyak özöne, s erőt vön rajta az anyag, s így történt, hogy a feldolgozás sükeretlen”.⁶⁹ Ha pedig nem kielégítő a cselekmény lélektani motivált-sága, ha „nem annyira viszik a történetet személyei, mint személyeit a történet, ez [...] még folyvást a tárgynak uralkodása a költőn s nem ennek azon, miből kimaradhatlan következés, hogy a mese jó, a jellemek gyöngék”.⁷⁰

A megismerés másik formája a tapasztalás. Henszlmann felfogása – „valamint az idegen nép életét nem könnyen érthetni, ugy az idegen táj természetét sem könnyen foghatni föl”⁷¹ – Erdélyi nézeteire is áll: „ha olyat ír a költő, mit kevés vagy senki nem tapasztal vagy nem is tapasztalhat, igen meglehet, hogy kevés vagy senki sem fogja ízlelni”.⁷² Ez a mű befogadását nehezítő vagy akadályozó szempont játszik közre a személyes élményekkel való összehasonlítás szükségességében. Erdélyit nyugat-európai utazása és a tenger meglátása ébresztette rá arra, hogy „bármily hatalmas is a képzelődés, sohasem éri utól ezt a nagyszerű valóságot olvasás után”, bár „Noé és Odysseus bujdosásának írói közelről ismerték a tengert minden csodáival, tüneményeivel”.⁷³ A legjobb ábrázolás is alatta maradhat tehát a személyes élménynek, ha maga a természet a tárgy. Azonban az alkotás minősége is veszélybe kerülhet: „a hol gyöngé a tapasztalás, mindig a képzelődő erő szokott fölszabadulni”.⁷⁴ A tapasztalás, mely „a lélek egészségének legjobb

⁶⁵ Tompa Mihály. *Népregek, népmondák*. ITP, 151.

⁶⁶ I. m. 23.

⁶⁷ *Vörösmarty Mihály minden munkái*. ITP, 53.

⁶⁸ *Az Árpádok*. [...] Irta Garay János. MSzSz 1847. I. 217.

⁶⁹ *Dalok az Alföldről*. Irta Samarjai Károly. MSzSz 1847. II. 374.

⁷⁰ *Nemzeti színház. Mátyás fia*. [...] Irta Szigligeti. MSzSz 1847. I. 338–339.

⁷¹ I. m. 110.

⁷² *Vörösmarty Mihály minden munkái*. ITP, 30.

⁷³ *ÜLN*, 176.

⁷⁴ *A három divatlapról*. MSzSz 1847. I. 336.

orvosa",⁷⁵ „mely becsesebb mindeneknél”,⁷⁶ egyrészt a tárgy megismerésének, másrészt a valószerű ábrázolásnak legfontosabb feltétele; ellenpólusa pedig az a képzelődés, amelyet ellensúlyoznia kell, a szerző világlátása és a mű befogadása szempontjából is.

Ugyanez áll a történeti előadáshoz szükséges felkészülésre: „ismeretnek, tanulmánynak kell megelőzni a phantasiát, még pedig olyannak, mely emlékezetinél magasb nemű, azaz vérbe ment, s mondhatnók, érzéssé vált tanulmány, mely az egész embert annak minden tehetségeivel együtt úgy áthatotta legyen, hogy mintegy magából fejthesse ki énekeit a költő”.⁷⁷ Novellákról szólva hangzik el az, hogy „a költőt soha sem igazolja történeti adat, bármily tökéletes is az, neki a történetit úgy kell beilleszteni, mintha ő volna annak is mestere, tehát teljes költői szabadsággal, mit a historiának alárendelni aesthetikai fonákság”.⁷⁸ A studium mellett nélkülözhetetlen „a regényes vagy képzeleti” elem; nem mindegy azonban, hogy milyen anyag táruul föl számára a kutatás során. „Száraz, szívósságát s életfrisséjét elvesztett adat mind az, mit történeteinkből a költő általvehet, s a legragyo-
góbb phantasia is csak kevésbé fog velök boldogulni, legalább nem biztos boldogulása, mert nincsenek felbalzsamozva a népies izlés keneteivel, nincsenek körül zománcozva a költőiség fénye és kódéval, nincsenek hitelesítve krónikailag, pedig ez kellene, amint hogy a régiek mesetana, s az éjszaki mythologia is bizonyítják, hogy a történetek, némi szürkületi félhomályban szokták elérni a költői nagyságot, épen úgy, mint a szem tárgyai nagyobbak a reggeli ködben, mint a déli napnál.”⁷⁹ A fennmaradás folytonosságát biztosító néphagyomány, az egyénit megelőző kollektív képzelet és az Arany felfogását előkészítő történeti vagy epikai hitel szükséges ahhoz, hogy a keresett epikum újjászülessen. A népköltészeti gyűjtés és a *Népdalok és mondák* köteteinek közzététele elválaszthatatlan volt annak a történeti anyagnak a kutatásától, amelyet Erdélyi számon kért Vörösmarty eposzain is. Ezek kritikája a fentieket megerősítve mondja ki azt, hogy „Hol a történeteken, mint a hagyománnyal bíró népeknél, bizonyos fényt, szint, zamatot hagy a sok idők képzelődése, ott a költészet félannyi munkával teremt nagyokat, mint minálunk, szárnyaszegett képzelődésű nemzetnél.”⁸⁰

A megteremtendő költészet nehezen viseli viszont el „a léha képzelődést kevés tartalommal”, mert az már „szomszéd a semmivel”. Erdélyi Vörösmarty-kritikája erre az alapelvre épül. Az ő epikájában „tág a képzelődés, de nincs fölgazdagítva erős, tárgyhoz illő, tartalmas eszmékkel, s e részben mulasztta egyet: érintkezni poesison kívül komolyabb tudományokkal, mert a költészet mai állása szerint azokat nem nélkülözhetni”.⁸¹ Kíváncos lenne, „ha találkoznék történetíró, ki felfogva ott, hol felfoghatná a történet fonalát az előkorban, megírná a homályos időszakot is mese, monda, rege után, a mint adatnék tudnia”.⁸² Erdélyi a Niebuhr által (Pulszky fordításában) bemutatott Livius szemléletéhez hasonlóan fogja fel az őstörténet anyagát („a herosi idők csuda-

⁷⁵ ÚLN, 52.

⁷⁶ Uo. 170.

⁷⁷ Az Árpádok. [...] Irtó Garay János. MSzSz 1847. I. 203.

⁷⁸ 88.: „Magyar életképek.” Szerkeszti Frankenburg. V. füz. Pesten 1843. RPD1 (Tárca) 1843. 179.

⁷⁹ Történeteink költőisége. NyNN, 220.

⁸⁰ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 27.

⁸¹ Uo. 38.

⁸² Uo. 52.

kora a historiába bevonatott”),⁸³ s ezt a históriát keresi és hiányolja a *Zalán futásában*. Hegel így ír *Esztétikájában* az eposzról: „Als solch eine ursprüngliche Totalität ist das epische Werk die Sage, das Buch, die Bibel eines Volkes, und jede große und bedeutende Nation hat dergleichen absolut erste Bücher, in denen ihr, was ihr ursprünglicher Geist ist, ausgesprochen wird.”⁸⁴ Ezt az első könyvet és eredeti szellemet kívánja látni a kritikus, „azt állítván, hogy a nemzeti epos a magyar irodalomban mindeddig sincs megírva”,⁸⁵ és abban a bizonyosságban, hogy általa majd végéhez érkezik az „elmaradt, epostalan nemzet” fentebb idézett korszaka.

Erdélyi 1847-ben ismétli meg tanulmány és képzelet egyensúlyának s néphagyomány és történeti költészet kapcsolatának szükségességét: „míg mi hazai műemlékekkel nem birunk, míg régiség forrásaink meg nem nyílnak, mind addig hasztalan megyünk tovább annál, a mi már magában tárgy és alap, minő a népdalok és monádok, mivel itt a képzelődésnek mindig történeti földre kell tapodnia, kigondolni, oda költeni semmit nem szabadván”⁸⁶ Tudjuk, hogy Arany Jánost mint költőt és mint kritikust egyaránt foglalkoztatta a magyar eposz múltjának és időszerűségének kérdése; a Magyar Szépirodalmi Szemlére előfizetett, s Erdélyinek ezt a névtelenül megjelent bírálatát – amely a történetíró Liviuszt is említi – idézte egyik levelében.⁸⁷ Minden jel arra mutat, hogy a történeti hagyomány fontossága és a képzelettel szembeni elsődlegessége komoly szerepet játszott az epikai (illetve eposzi) hitel gondolatának kialakításában.⁸⁸

Alany és tárgy viszonya, tapasztalat, tanulmány és képzelet összefüggése, illetve ennek hiánya kihat a mű minőségére is. De előbb meg kell vizsgálnuk azt, hogy mit tekint Erdélyi kritikailag értékelhető műalkotásnak.

Az *Unióban* megjelent, a zsebkönyv szerint Császár Amáliától való Teréz c. beszélyről ezt írja Erdélyi: „E műről, minthogy szerzője eltagadá, nem adunk véleményt, mert bizonytalan mi és mennyi, kinek és nem kinek essék beszámításul.”⁸⁹ A kritikus tehát szükségesnek tartja a szerzőség bizonyosságának tudatát ahhoz, hogy – ezúttal névtelenül – értékelhessen; kétes hitelű műveket nem jellemez, mint a népköltészet esetében.

Mint Toldy, ő sem foglalkozik Vörösmarty töredékeivel. Toldy így ír 1830-ban: „És semmi-e végre – hogy *Délszigetet* és *Magyarvárt*, mint töredékeket, elhallgassam – semmi-e *Eger*, ez a magyar eposzok koronája?”⁹⁰ Erdélyi sem elemzi

⁸³ PULSZKY Ferenc, *Anonymus Belae regis notarius. Életképek*, 1845. II. 376. L. erről *Pulszky Ferenc irodalomszemlélete az 1840-es években* c. tanulmányomat. ItK 1985. 443.

⁸⁴ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Ästhetik*. Berlin, 1955. 941.

⁸⁵ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 65.

⁸⁶ A három divatlapról. Komory Dávid: *Magyar hitregetani eszmék*. MSzSz 1847. II. 61.

⁸⁷ Szilágyi Istvánnak, 1847. szept. 6. „A Szépirodalmi Szemle pedig teljesen kimondja az én elvemet, melyre én a népies kezdet által készülök (62. lap) »legyen a költészet sem uri, sem népi, hanem érthető s élvezhető közös jó, mindennek, kit ép elmével áldott meg isten.«” *AJÖM*, XV. Bp., 1975. 137.

⁸⁸ L. erről DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége*. Bp., 1992. 165–183.

⁸⁹ *Unio. Zsebkönyv 1848-ra*. MSzSz 1847. II. 314. A könyv szerkesztője, Gyulai Pál Szász Károlynak számol be arról, hogy „Kövár L. novellája nagyon rossz s ő épen ezért visszavette [...] Császár Amaliae használatatlan. Nekem kell egészen ujra dolgozni. Hanem ezt nehogy el beszéld valakinek. Ő várme-gyékben lakik, s így könnyen meghalhatná. És ő asszony s mi több író, még pedig szenvedélyes.” 1847. ápr. 29. *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. S. a. r. és a jegyzeteket írta SOMOGYI Sándor. Bp., 1961. 22.

⁹⁰ Az 1833-iki nagy jutalom felosztása. KB, 394.

a *Délszigetet* („meséjét, töredék levén, nem adhatom, azért róla hallgatok”⁹¹) és a *Magyarvárt* („Róla mint töredékről, nem szólok”⁹²). Ez azt jelenti, hogy felfogásukban a befejezettség az eposz lényegi sajátossága, hiszen teljes mese (azaz cselekmény) nélkül nem ítéltető meg. Ezt erősíti meg Erdélyinek egy másik megállapítása, amely a műegészre való törekvést a művészi tevékenység nélkülözhetetlen ismérveként tartja számon: a nép „meséit, bár hihetetlen utakon, mégis úgy alkotja, hogy legalább az igyekezet meglátszik benne a művészeti után, mert akárhogy is, egészzé s bevégezté idomút minden tárgyat”.⁹³

Egy, a Vörösmarty-tanulmány idejéből való megjegyzése mégis kivételt tesz, alárendelve a „bár művészi s érdekes, torzot s töredéket” az „egészen kidolgozott, bevégezett képet adó” regénynek:⁹⁴ tehát a befejezetlenség nem jelenti egyszerűen a művészetből való kirekesztést, csak annak alacsonyabb formáját (igaz, itt a kritikus regényideál a „nővilág” eszményével esik egybe). Veress József *Egy őrült naplójából. Levelek egy megholtához c., az Unio c. zsebkönyvben szereplő művéről* ezt a tudósítást találjuk: „Némi szellemmel írott töredék.”⁹⁵ A bírálói minősítés ezúttal is az értékelhető műként való elismerést jelenti, tehát más a megítélés, mint Vörösmarty esetében. Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy bár a bevégezettség normája elsődlegesen a művészi forma kritériuma Erdélyi számára, érvényesítése nem ennyire kategorikus saját kora prózájának anyagában, ahol a magasabb rendű művészetiség feltételévé válik. Némi engedelményről lehet szó a klasszicista zártság feltétlen érvényesítésével szemben a romantikus töredék javára, de úgy tetszik, csak ott, ahol ez nem sérti a hagyományos műfajokat.

Vörösmarty eposzai között is van azonban egy kivétel: „Rom nem bír előttem igazi költői beccsel, mert vigasztalanra visz, azért jobb lett volna ezt is töredékkül adni ki, akkor legalább odagondolnók végre, amit szeretnék odagondolni, mert a költői elégtétel valóban hiányzik belőle”.⁹⁶ A mű egyik fő funkciója tehát az igazságszolgáltatásból is fakadó vigasztalás, s ez fontosabb még a befejezettségnél is: annak hiánya felszabadítja a befogadót arra, hogy saját ízlésbeli igényei szerint végezze be a történetet. Ebben az esetben a befejezetlenség jobb a rosszul bevégezettnél, éppúgy, mint a Honderűben megjelent *Dicsőség és csalódás* c. elbeszélésben, amely „művészi szempontból tekintve ott van elhibázva, hogy a szerencsétlen, dicsőségre soha nem jutható embertől vigasztalás nélkül válunk el, [...] és hagy bennünket a beszély ott, a hol talált; miért beszélynek azaz műnek nem is mondható”.⁹⁷ Fontos a következtetés: mivel nem halad a vigasztaló feloldás felé, nem is mondható műnek. Mint jelentés és szerkezet a vigasztaló (kiengesztelő) bevégezettség kettős normája határozza meg már létezése előtt is a műalkotást, s a lényegi tulajdonságoknak ez a preskriptív volta klasszicista jellegűnek mondható.

Az 1845–46-ban publikált tanulmány ezekből az elvekből kiindulva jellemzi Vörösmarty költészetét, mindenekelőtt stúdium és képzelet viszonya szempont-

⁹¹ ITP, 74.

⁹² Uo. 85.

⁹³ *A három divatlapról*. MSzSz 1847. I. 210.

⁹⁴ 12., *Meghasonlított kedély. Regény, írta Kelmenfy László*. Irodalmi Ór, 1845. 89.

⁹⁵ MSzSz 1847. II. 314. Gyulai erről így nyilatkozott: „különös valami s nem tudja az ember hirtelen mit mondjon reá. E [!] gondolom csak onnan van, hogy tárgya olyan, miből genialis ember valami kitűnőt teremthetett volna.” *Levele Szász Károlynak*. 1847. ápr. 29. *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*, 22.

⁹⁶ *Vörösmarty Mihály minden munkái*. ITP, 85.

⁹⁷ *A három divatlapról*. MSzSz 1847. II. 31.

jából: a *Tündérvölgy*ben „a keleti költészet ragyogó phantasiából, szemfényvakító színjátékból áll [...]; de mindez még nem egyéb, mint azon anyag, melyből felcifrázza, fölékesíti teremtményeit a képzelődés, s teljesen és szorosan az érzéki világhoz tartozik, s így pusztán külsőség; de mi legyen a belső, a mageszme [...]?”⁹⁸ Szükséges tehát, hogy a műalkotás középpontjában egy eszme álljon. A mű lényege racionális, és Hegel szépségmeghatározása, „das sinnliche Scheinen der Idee”⁹⁹ alapozza meg Erdélyi felfogását: a gondolati mának kell uralkodnia az érzéki világon; az utóbbihoz tartozó képzelet, a romantikus esztétika kulcsszava így másodlagos szerepet kap poétikájában.

A „valótlan képzelgés” nem elégíti ki a kritikus igényét, a „nemeszme (talán rövidítve: neszme, non-sense, Unsinn)” ellentmond neki, „mert példát vagy lehetőséget is alig képzelhetni reá az egész természetből”.¹⁰⁰ A tapasztalható természet és a logika diktál határokat a képzeletnek (bár a képzavar bizonyítása látszólag nem ezt teszi: „Itt nem akarunk logikai következetességet sürgetni, mert akárminek mondható költő a pár szemöldöt, de két csillag felett két éles görbe kardul, majd két ég felett szivárványul nézni azt, ehez mégis erős képzelődés kell vala.”¹⁰¹).

Erdélyi alaptétele nemcsak egy konkrét műre, hanem általános érvénnyel is elhangzik: „a költészet, ha velejére megyünk, nem egyedül szép szókat, vagy csábos képeket ad, hanem eszméket és örök időkre elgondolt igazságokat is”.¹⁰² Ezek hiánya vagy háttérbe szorulása tehát hibaként róható és rovandó fel. 1844 végén Erdélyi a művészet egészére mondja ki s egyben a regényre is konkretizálja ezt: „Miért oly fölséges a művészet? Mert eszméket fejez ki; egy regény egy egész emberi életet áldoz fel, hogy elvégre abból egy-két sornyi igazságot hozzon ki s állapítson meg”,¹⁰³ 1847-ben pedig a drámát határozza meg így: „a dráma eszme nélkül semmi, különben nincs, ami elevenítse. Ilyen eszmék a hálátlanság Learban, királyság utáni vágyódás Macbethben, féltékenység Othellóban, Tell Vilmosban a szabadságszeretet, Goetzben a lovagkor végvonaglása, Bánk bánban az idegen befolyás, stb. Ezeket, amik így csillognak ki a drámából, s minden részben meghatják azt, nevezzük eszmének, mi nem egyéb mint valóságban, tárgyban megjelent fogalmak összege.”¹⁰⁴

Eposz, regény és dráma mellett a lírai költészetre is érvényes az alapeszme központi szerepe: „A költőnek, mielőtt papirosra vetné gondolatait, vagy dallá kerekítné magában érzéseit, szüksége van mindig egy mageszme, melyből a poétai mű, mint tövéről a virág, kihajtszon, s organicus épségben viruljon fel.”¹⁰⁵ Kölcsey verseiből is ezt hiányolja: „Ázt hiszem, hogy a költészetben valamivel többnek kell ma lenni, mint a régi korban, és hogy a forma tisztasága igen szép, de üresség, valótlan képzelgés belé nem illik. Aranyat önts szép formába, ne rezet. Ez a szép formát ha érdemli is, de amaz becsesebb.”¹⁰⁶ Az elvontság nem elégíti ki a kritikust: a konkrétumot kéri számon, amely az ellenőrizhető tapasztalatból fakad; a „valótlan” képzelet számára tartalmatlan is. Vörösmarty ódáinak nyelv-

⁹⁸ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 71.

⁹⁹ I. m. 146.

¹⁰⁰ Pájer Antal versei. MSzSz 1847. I. 250.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 17.

¹⁰³ Úti napló. ÚLN, 338.

¹⁰⁴ Széptani irányok és tévedések. FEI, 598.

¹⁰⁵ Berzsenyi Dániel összes művei. ITP, 133.

¹⁰⁶ Úti napló. ÚLN, 280.

ben azt kifogásolja, amit Kölcsey Berzsenyi-rezenziójában: a dagályt, „s erre sokat tön a nyelvvel bánni tudása, mihez senki sem ért úgy, mint ő és ada szót, bár szépet, de eszme gyanánt”.¹⁰⁷ A kifejezés tehát nem öncélú és önértékű, s nem pótolhatja azt a racionális magot, amelynek közvetítésére hivatott. Ez a felfogás általában jellemzi a bíráló nyelvszemléletét: „Ha a magyar nyelv a német nemzet tulajdona volna, végtelen sok haszontalan szépséget találnának benne. [...] Nyelvvel nem az a cél, hogy tébolyogjunk titkos rejtekeiben a szabályok hajszálain, hanem hogy letehessük bele gondolatainkat érthetőn, alaposan, szépen.”¹⁰⁸ A nyelv eszköz jellegét hangsúlyozza Boileau tankölteménye is, amelynek Erdélyi *A költészetről* címet adta 1843-ban befejezett fordításában:

Írás előtt még jól gondolni tudni kell.
Mint eszménkkal tisztán vagy nem tisztán vagyunk,
Oly érthetőn vagy nem, – fejezzük ki magunk.
Mi jól gondolva van, tisztán kimondható,
Kimondhatására magátul jó a szó.¹⁰⁹

Vörösmartynál viszont a mag szerepét játssza a héj, nem úgy, mint Shakespeare-nél, aki „terveit [...] inkább egyetemes emberi oldalról fogta fel és igyekvék, hogy a közönséget is kielégítse, először tartalommal szerkeszteni dramáit de a magot nem ritkán érthető szónoki héjjal vonta be, vagy vígat vegyítte a komolyhoz”.¹¹⁰ A nyelv a mű külsőségeihez tartozik, s nem pótolhatja az alapeszmét: „Kerényit vagy Vidor Emilt örömmel olvasók a lapokban s dalainak tiszta nyelve, egyszerűsége, epigrammaticus szökése, átlátszó szerkezete kedves jelenetke volt [...]. Azonban e tulajdonok nem egyebek külsőségnél; mi bensőség nélkül hideg máz, vagy fényes cserép; Kerényinél pedig épen a bensőség az, mi leginkább hiányzik, holott legtöbbnyire azon komoly nemből forog egész lyrája, melynek mindenföltötti szüksége a kedély, a mély gondolatok s érzemények, mint például Berzsenyi »Életphilosophiájában«, Vörösmarty »Merengőjében«.”¹¹¹

Ebben a rendszerben a héjat a maghoz, a kifejezést az alapeszméhez kapcsoló hasonlat „főtisztá világosítani”; hiba, ha ennek nem tud eleget tenni és homályos marad.¹¹² Nemcsak a racionális önértelmezés, hanem az analógia kifogástalan logikája is jellemzi: nagyot kicsihez vagy kicsit nagyhoz viszonyítani indokolatlan könnyelműség. Erdélyi így bírálja Vachott Sándor *Báthory Erzsébet* c. költeményét: „Legtöbb vád éri pedig a kezdetet, a tört fogak nem igen oda illő, igen messziről vett hasonlataért. Az iny, mint a hegyláncok, tört fogak, mint várromok! Ki nem látja itt a roppant messziséget, az igen nagynak igen kicsin mértékre vételét vagy megfordítva?”¹¹³ Hasonló hibákat talál Pájer Antal verseiben is: „A hasonlatok kedvenc bajoskodása szerzőnek; de ebben nincs köszönet. [...] Már minő abnormis képzelődés hozhat úgy össze ily nagy semmit kicsi valamihez, hogy még ez is semmivé ne tétessék? Kézzsorítás, és földrengés; kézrázás és hullámrengés!”¹¹⁴

¹⁰⁷ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 35.

¹⁰⁸ Jegyzetek. NyNN, 42.

¹⁰⁹ FÉI, 749.

¹¹⁰ Az angol költészet. MSzSz 1847. I. 123.

¹¹¹ Költemények. Irta Kerényi Frigyes (Vidor Emil). MSzSz 1847. I. 155.

¹¹² Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 36.

¹¹³ MSzSz 1847. I. 74.

¹¹⁴ MSzSz 1847. I. 251.

A konkrét példával együtt a hiperbolikus ábrázolás is elítéltetik; a költészet tárgyához fűzött asszociációknak illő határok között kell maradniuk.

Samarjai Károlynak ezt a két sorát is tökéletlennek tartja:

Neki feszíti a villám szántóvasát,
Piros barázdákat barnás felhőbe szánt.

A magyarázat így hangzik: „Szántóvasat látni a villámban nem lehetlenség, mivel mindkettő hasít, de a barázdák még csak rá sem fogható képei a villám cikázásának.”¹¹⁵ A képalkotás tehát akkor fogyatékos, ha az egymásra vetített pólusok nem egészítik ki egymást minden részletükben, s akkor is, ha ellentmondanak a megtapasztalt látványnak.

Erdélyi stíluseszménye a jelentésgazdag tömörség. Már első bírálata is sokallja a jelzők számát Bezeredy Gergely verseiben,¹¹⁶ 1841-ben Szemere Miklóshoz írt levelében pedig ezt a tanácsot adja: „ne keressen annyi erőt a szóban, epithetonokban mint eddig. Epitheton főstésznek jó; költőnek lelket kell fősteni, habár nem mindenkor is, de kizárólag más művészek fölött. Az epitheton rendszeren adjectivumból áll, látszik a névből, hogy nincs rá mindenkor szükség, mert csak *odavetetik* (*adjicitur*), különben meg nem állhatna maga erejéből. S mi szép, kevéssel sokat mondani!”¹¹⁷ Vörösmarty-tanulmánya ezt a gondolatmenetet folytatja, sőt magyarázza: az epithetonok „módfeletti használata nem tanácsos, főleg, ha semmi új színzetet, fényt, vagy erőt nem adnak az alapgondolathoz, mely a főnév”.¹¹⁸ Erdélyi hierarchikusan látja és kívánja láttatni nemcsak a költői művet, hanem a kifejezés eszközt, a nyelvet is: mint a mageszmének az érzékítő külsőt, úgy rendeli alá a főnévnek a melléknevet. Ennek az értékrendnek a megfordulása összeütközést támaszt az ő szemléletével: Berzsenyit „elcsábítja a matthissoni tarkaság, az a sok epitheton, melyek elvégre is csak héját teszik a dolognak, nem valóságát”.¹¹⁹ Tompa Mihály feldolgozásai „különösen a nagy ügyességgel s kitűnő természetszemlélődéssel irt bevezetések, jelzők (epitheton), festői színek által” különböznek a nép körében terjedtektől: „ezek burkában a hallott mondát szépen körülpremezve adja”. Vele szemben a népnek „a nyelvpompa igen mellékdolog; s előad mindent oly kevés szóval, hogy *szó* helyett mintegy magát látjuk a *tárgyat*”.¹²⁰

Ennek a stílusideálnak műköltészetbeli mintája, mint látjuk, nem a végtelent ostromolja, hanem önmagát korlátozza; nem öngerjesztő, hanem racionális terv szerint, a képzeletet a tapasztalattal ellenőrizve és fegyelmezve halad. Erdélyi ezt a klasszicizmusban fogant szemléletet kívánta egyeztetni a népköltészet remekeivel, s másodrendűnek találta a nyelvpompa értékeit: Vörösmarty-tanulmánya így a költő és a kritikus ízlésbeli különbségeinek nagy összefoglalása.

A műfajok nem egyenlő rangúak Erdélyi poétikájában. Népköltészeti kiadványában a történeti epika állott volna a középpontban; ennek hiánya viszont kiáb-

¹¹⁵ *Dalok az Alföldről. Irta Samarjai Károly. MSzSz 1847. II. 374.*

¹¹⁶ *Rajzolatok, 1837. II. 437.*

¹¹⁷ *EJLév, I. 164–165.*

¹¹⁸ *ITP, 25.*

¹¹⁹ *Berzsenyi Dániel összes művei. ITP, 139.*

¹²⁰ *Tompa Mihály. Népregék, népmondák. ITP, 152.*

rándította.¹²¹ Hasonló értékrenddel közelített Arany munkásságához is. A *Lakodalom jő* (A varró leányok) és A *méh boszúja* (A méh románc) c. versekről a következőket írja: „Ezen költeményekből nem lehetne megismerni vagy csak sejteni se Toldi költőjét. – Arany előtt ne lebegjen senki példája. Ő más természet, mint hogy egyes kis dalokban hullongjon költői ereje. Neki a nagy körül kell járni: az alkotó poesis körül; egyébiránt is ez a végtelen potyogtatása kis lyrai költeményeknek nagyobb művek megjelenése nélkül, ma holnap már unalmassá lesz előttünk.”¹²² A kritikus, aki áttekinthető és felismerhető egységben kívánja látni már kialakulása idején az életművet, befolyásolta és elkötelezte a költőt epikusi mivoltában; ez a komolyabb és nehezebb feladat az „elmaradt, epostalan nemzetnél”.¹²³ Líra és „alkotó poesis”: jellemző felosztása a költészetnek, s az epika itt saját múltunk megalkotását jelenti; a rövidebb versek számára vonatkozó megjegyzés azonban túlzás Arany 1847-ben megjelent műveihez viszonyítva. Ez a szemlélet a kritikus saját költészetére is vonatkozik: tudjuk, hogy lírai kötetei mellett drámákat is írt.

A ballada mint kiemelt műfaj szintén kapcsolatban áll a *Népdalok és mondákkal*: a gyűjtés középpontjába került, hiszen, mint Erdélyi 1845-ben írta, „csak egy típusát sem bírjuk népi ajakról vagy régi korokból”. Vörösmarty ide sorolható költeményeiben is sok a líraiság, „pedig erről és ennek nagy részéről le kell mondani balladában vagy elbeszélésben, hogy a történeti elem uralkodása annál inkább kitűnjék”.¹²⁴ Szükséges az is, hogy ne legyen statikus leírás, hogy az olvasó lásson „mozogni személyeket, akaratot és jellemzetet. [...] A ballada sebesebb menetelű, mint maga a dráma, minthogy kevésben kell sokat mondani”.¹²⁵ Ezek a műfaji sajátosságokra vonatkozó kritikai megjegyzések egyszersmind meg is előzték és előkészítették a magyar műballada nagy korszakát, viszont – részben a szerzői álnév miatt – ismeretlenek maradtak a szakirodalomban: már Greguss Ágost sem tud róluk A *balladáról* c. könyvében.

„Semmire sincs nagyobb szükségünk, mint édelhető regényekre.” Ez a megálapítás nem sokkal Erdélyi nyugat-európai utazásából való hazaérkezése után hangzott el, az összehasonlítások egyik tanulságaként. Azonban nem az elmaradottság az ok; „Ez uton lehet legkönnyebben, legédesb alakban adni be az életből-cseség, egésséges világ nézet, nemzeti érzelem adagait”.¹²⁶ Az indoklás jól összegezi a *prodesse* és *delectare* viszonyát: a kettő nem zárja ki egymást és szerencsés esetben egy ideális gyógyszer hatását érheti el. Ha a világfájdalom, mint láttuk, „mákonys bódultságnak” tulajdonított, amely „a divatos életunottság kórságát” terjeszti, íme, az ellenszer; szükséges, hogy ez is eljusson az olvasókhoz. Az a meghatározás, amelyet Erdélyi ad, látszólag a közönség igényéből következik, valójában azonban a kritikus saját eszménye, amelyet szeretne elterjeszteni: „a nővilág [...] regényt akar, a kedélyt édesen tápláló, a szellemi étvágyat nemcsak igénylő, hanem kielégítő, az érzelmeket nemcsak egy huszáros megrohanással felzaklató, hanem hosszasan s épületesebben ringató, s végre megnyugtató, nemcsak egy, bár művészi s érdekes, torzot s töredéket, hanem egészen kidolgo-

¹²¹ Vö. GREGUSS Ágost, *A balladáról*. Negyedik javított s bővített kiadás. Olcsó Könyvtár 534–536. Bp., 1907. 109.

¹²² *A három divatlapról*. MSzSz 1847. II. 79.

¹²³ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 53.

¹²⁴ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 27.

¹²⁵ BENICZEY Gusztáv álnéven: *Szivároány*. A miskolci tűzvész emlékeül. Szerkeszté Halászy József. 1844. RPDI 1844. I. (Tárca) 78.

¹²⁶ *Meghasonlott kedély*. Regény, írta Kelményfi László. [...] Pest 1846. Irodalmi Ór, 1845. 9. sz. 96.

zott, bevégzett képet adó s a kebelben és elmében maradandóbb benyomást hagyó regényt”.¹²⁷ Ez az idézet két típust szembesít: az első az akkor divatos romantikus, elsősorban a cselekmény fordulataival ható, a második a kibékítő bevégzettség kettős célját megvalósító regény.

Erdélyi műfajelméletének dimenzióit jól érzékelteti az a metafora, amely a népdalfordításokról írt cikkében található: „A népdal és drama közt végetlen tér van; bokrétát tud kötni a gyermek is, de straszburgi Münstert vagy Péter-templomát még azért nem épít.”¹²⁸ Ennek a nagyságrendi különbségnek többek között az a magyarázata, hogy az e szerint a hierarchia szerint értékesebb, nagyobb lélegzetű művekben, tehát nemcsak a drámában, hanem az eposzban, a regényben és valamennyi olyan műfajban, ahol jellemről és cselekményről beszélhetünk, tanulmányozni lehet a kettő egymáshoz való viszonyát, ami a kritikus felfogása szerint az esztétikai minőség egyik meghatározója.

Az 1845-ben megrajzolt Vörösmarty-portré egyik viszonyítási pontja Toldy Ferenc *Aesthetikai levelek Vörösmarty epicus munkáiról* című cikksorozata. A költő, aki „még eddig nem volt bírálva”, Erdélyi szerint Schedeltől „panegyris”-ben részesült;¹²⁹ ez a megrovás azonban nem jelenti azt, hogy – a különbségek nagy száma ellenére – ne lehetne folytonosságról beszélni a két bírálat között. Figyelemre méltó így felfogásuk hasonlósága a jellem cselekmény felett való elsőségének kérdésében, amely nemcsak kritikáikban nyilvánult meg, hanem, mint tudjuk, a Bajza–Henszlmann vita középpontjában is állott, s a nemzedékváltás ütközésének egyik tárgya lett. Erdélyi fejtegetéseinek idejére már túl vagyunk ezen az előzményen, míg Toldy még a francia romantikus dráma megszületése előtt előlegezhette a később arra is vonatkoztatott elveket az eposzok anyagában.

„Te hát Herderrel tartasz – fordul leveleink fiktív címzettjéhez Toldy (akit ebből a szempontból nem jogosulatlan Bajzával rokonítanunk). – A történet (vagy is, bevett műszóval, a *fabula*) neki s neked feljebb rendű a karakternél, mivelhogy világ nélkül lényeket képzelni nem lehet. E szerint hát a fabulát mintegy azon játékszínnek tartod, melyen a karakterek fel s alá mozognak. De elmésen észre vette Jean Paul, hogy valamint a valóságban, úgy a költeményben is a szellem előbb munkálkodott az anyagnál (materia): tehát a karakter is megelőzi a fabulát [...]. Herder, amint vélem, elfelejté, hogy a fabula sem egyéb mint több karakter munkálkodásának összevegyülése: s magától értetik, hogy minden egyéb, s így ezen vegyülésben is minden egyes tárgy egy kevéssé megváltozik a többiek behatása által, s hogy épen ez az összeütközés hűja elé mindegyiknek cselekvőségét. Valamint tehát minden tárgy magában lomha, és csak mással való összeütközésében nyilatkoztatja ki erejét: úgy bizonyosan a karakter is magában alvó anyag, s így fabula születni nem foghat.”¹³⁰

Jean Paul e nézetét látjuk viszont Henszlmann okfejtéseiben is, Bajza pedig, aki a cselekményt találta elsődlegesnek, Herder felfogását tette magáévá. Erdélyi bírálatának töredékben maradt utolsó fejezetében, Vörösmarty drámáinak elemzése előtt állítja szembe Herder és Jean Paul állásfoglalását, amely a *Vorschule der Aesthetik Geschichtsfabel des Drama und des Epos* c. részében, a *Verhältnis*

¹²⁷ Uo. 89.

¹²⁸ *Ungarische Volkslieder. Uebersetzt und eingeleitet von M. A. Greguss.* MSzSz 1847. I. 409.

¹²⁹ ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály minden munkái.* ITP, 21.

¹³⁰ *Aesthetikai levelek Vörösmarty epicus munkáiról.* 1826–27. KB, 16–17. Vö. a kérdés tárgyalásáról FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért.* Bp., 1976. 350.

der Fabel zum Charakter c. fejezet elején található. Itt idézi Jean Paul Herdert, s foglalja össze saját véleményét.¹³¹

„Kik epopeában mint szomorújátékban, mond az első, a *jellemet* felül helyezik, és belőle, mint a költészetben egyáltalán, mindent, mindent le akarnak hozni; szálát eresztenek, mi semmihez sincs kötve, mit végre elkap a szél... Midőn a világ kezdődött, volt-e jellemzetes teremtés lehető az ég és föld alkotása előtt?... Ki tehát művészet- és poesisban a jellemzetest főtulajdonul teszi, miből neki minden következik, bizonyos lehet benne, hogy mindent semmiből következett. Jean Paul egyenesen azt cáfolólag így ír: Herder a mesét fölibe tévé a jellemzetesnek. De mint a valóságban épen a lélek, bár tüneményben később, hatásban mégis előbb volt, mint az anyag: így költészetben is. *Belső szükség* nélkül a költészet láz, sőt lázi álom. Semmi nem szükséges (kényszerű, nothwendig) pedig, mint a szabad; szellem által jó határozottság a mechanikailag határozatlanba. Az esemény holt anyaga teljesen önkényére van a költőnek alakító kezei alá adva... Csak az egyén által, és ennek jelleme által nyer az esemény tartalmat. Kihalt világban szellem nélkül nincs sors, nincs történet. Csak emberben fejlődik ki a szabadság és világ stb.”¹³²

Toldy, Erdélyi és Henszlmann egyaránt elfogadták Jean Paul véleményét a Herderével szemben; így föltehető, hogy a Henszlmann és Bajza közötti polémia feszültségeket támasztott az Athenaeum-triász tagjai között. Fontos tehát annak felismerése, hogy az eszményítés jogosultságát vitató egyéni ábrázolás vitájában egymással szembenálló Toldy és Erdélyi között e tekintetben – legalábbis elvben – egyetértés alakulhatott ki, annak ellenére, hogy 1839-ben Szontagh Gusztávvval szemben Toldy már nem az eposzt, hanem a drámát találta korszerűnek, Erdélyi viszont – bár nem a dráma ellenében – igényelte az eposzt.¹³³

Herder az eposzra és a tragédiára, Jean Paul az egész költészetre találta érvényesnek felfogását. Toldy véleménye az, hogy a *Zalán futásában* „*charakterek szüülök és igazgatják a fabulát*, nem ez ragadja magával a charactereket”;¹³⁴ a hasonló elvekből kiinduló Erdélyi szerint viszont „a charakteristika [...] a főszemélyekben kifogás nélkül gyenge, ingadozó”; Ete és Hajna története pedig hiányos, mert „tervet a jövőbe, cselekvényt, minek a szeretők lelkéből kifolyó akarat volna forrása, szóval: azt, mi az elbeszélésben fődolog, épen nem látjuk”.¹³⁵ A jellemábrázolásnak s ezáltal a cselekménynek a „bölcshetőségi vallás”, a jó és a gonosz, a védelmező Hadur és a megrontó Ármány küzdelmében kellett volna tökéletesed-

¹³¹ „Die also in der Epopöe wie im Trauerspiel den Charakter obenansetzen und aus ihm, wie in der Poesie überhaupt, alles, alles herleiten wollen, knüpfen Fäden, die an nichts hangen, und die zuletzt ein Windstoß fortnimmt. [...] Als die Welt begann, waren vor Konstruktion Himmels und der Erde charakteristische Geschöpfe möglich? [...] Wer aber in Kunst und Dichtkunst das Charakteristische zu ihrer Haupteigenschaft macht, aus der er alles herleitet, darf gewiß sein, daß er alles aus nichts herleite.” „Herder setzt [...] die Fabel über die Charakteristik [...]. Allein wie in der Wirklichkeit eben der Geist, obwohl in der Erscheinung später, doch früher war im Wirken als die Materie, so in der Dichtkunst. Ohne innere Notwendigkeit ist die Poesie ein Fieber, ja ein Fiebertraum. Nichts ist aber notwendig als das Freie; durch Geister kommt Bestimmung ins Unbestimmte des Mechanischen. Die tote Materie des Zufalls ist der ganzen Willkür des Dichters unter die bildende Hand gegeben. [...] Nur durch ein Ich, also durch dessen Charakter erhält eine Begebenheit Gehalt; auf einer ausgestorbenen Welt ohne Geister gibt's kein Schicksal und keine Geschichte. Nur am Menschen entfaltet sich Freiheit und Welt [...]” *Jean Pauls ausgewählte Werke*. II. Stuttgart, [é. n.] 7–8.

¹³² Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 95.

¹³³ Uo. 42.

¹³⁴ *Aesthetikai levelek Vörösmarty epicus munkáiról*. KB, 41.

¹³⁵ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 59.

nie.¹³⁶ A *Cserhalom* ellen – amelyet a tanulmányíró nem tekint hőskölteménynek – az a legfőbb kifogás, hogy nem látni a „tettre határozó előleges akaratot, tervet, szándékot, tehát célt és eszközt” s „az eszköznek a cél felé vívő munkásságát és utait”, pedig szükséges, hogy „fatalisticus esetről nemesebb valami, azaz, emberi, önkényi szabadság és így belső kényszerűség (Nothwendigkeit) vigye az eseményeket”.¹³⁷ Ha Hegel *Estétikájához* viszonyítunk, arra a következtetésre jutunk, hogy a bíráló drámai hőst kívánt volna az eposzban és minden elbeszélésben látni, hiszen a rendszerezés szerint a drámában a belső akarat mindennek a lényegi meghatározója, míg az eposzban a körülmények és a külső véletlenek ugyanúgy érvényesülnek, mint a szubjektív akarat; az emberi cselekvést kívülről történőnek látjuk, s az emberi tettek meghatározói és létrehozói legalább éppolyan mértékben a körülmények.¹³⁸

Erdélyi elemzése nem különbözteti meg a drámai és az eposzi hőst. Ha Vörösmarty eposzára is érvényes a műfaji határokon túllépő drámai hős normája és a jellem meghatározta cselekvény törvénye, akkor egyetemesnek tekinthető az is, amit a kritikus a színművekről szólva állít az emberi akarat szerepéről. „A mai drámában legfőbb uralkodás az egyéniség: előtte a *sors* és *eset* [véletlen], a régi drámák *elsővívői, másod rangba* süllyedtek, s e pont miatt örökre elváltunk a régiektől, [...] minden tettek az önakarattal bíró egyénben vagy kezdete s oka, innen minden az ő nyakára esik vissza, és az ember, ha nyögi a megtorlást, úgy lakol, mint arra méltó [...]; míg ellenkezőleg ha – mint a régi drámákban – egy bosszuálló isten haragja keveri bajba, veszélybe a szegény halandót; [...] szóval: ha külső szükség ragadja nyakon és minden szenvedésbe hurcolja el az embert; ha az emberrel idegen akarat rendelkezik: akkor neki nincs szabad akarata, ő nem egyéb, mint a sorssal bikaviadalban birkózó szerencsétlen, az istenek bosszantó gyönyörűségére.”¹³⁹ Korszak és felfogás teszi eszerint elavulttá azt, ami külső, s időszerűvé, ami belső okból következik: az tehát, hogy a jellemből következik a cselekvés és annak felelőssége, ember- és világszemléletből fakad.

Drámai hős és szabad akaratból származó cselekvés: ez tehát Erdélyi irodalmi és életbeli eszménye. Nem véletlen, hogy a drámát állította oly magasra a népdal fölé, mint ahogy az sem, hogy a cselekvést szegezte szembe a világfájdalommal, hogy ő írta a Magyar Szépirodalmi Szemle színházi bírálatait, hogy vállalta a Nemzeti Színház igazgatását, s hogy így mutatkozott be levelében: „Igy én magam embere, magam ura és szolgálja, de magam műve is vagyok.”¹⁴⁰ Érthető, hogy a szó etimológiai értelmében is megkülönbözteti a cselekményt: „cselekvény csak ott lehet, hol jellem rajzoltatik, különben az csak esemény, csak történet”,¹⁴¹ s megrója azt a költői elbeszélést, amely nem felel meg „azon kíváncsúnak, hogy lélekállapot és helyzetek összeütközéséből, saját s éppen azon körülményekben

¹³⁶ Uo. 53.

¹³⁷ Uo. 69.

¹³⁸ „Ich sagte bereits früher, daß im Drama der innerliche Wille, das, was derselbe fordert und soll, das wesentliche Bestimmende sei und die bleibende Grundlage ausmache von allem, was vor sich geht. [...] Im Epos aber gelten die Umstände und äußeren Zufälle in dem gleichen Maße als der subjektive Wille, und was der Mensch vollbringt, geht an uns wie das vorüber, was von außen geschieht, so daß die menschliche Tat sich nun auch ebenso sehr durch die Verwicklung der Umstände bedingt und zuwege gebracht erweisen muß.” I. m. 963.

¹³⁹ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 98.

¹⁴⁰ Csorba Ilonához, 1853. febr. 1. E]Lev, II. 66. Idézi SÓTÉR István, i. m. 12.

¹⁴¹ Nemzeti színház. Mátvás fia. [...] Irta Szigligeti. MSzSz 1847. I. 354.

lehető cselekvési módot, azaz egyéni cselekvényt fejleszsen, s a pusztá történetit lélektanilag történetivé is tegye”.¹⁴²

Erdélyi lényeges szerepet tulajdonít a befogadásnak, amely szoros kapcsolatban áll a költőre és a műre vonatkozó elveivel. Az alkotó képzelet ne essen túlzásba, ne legyen kimerítő, hanem hagyjon teret az olvasóéna is. Vörösmarty *Virág Benedek*hez írt költeményében „a kicsinyes [részletes, aprólékos] leírás [...] úgy szóra hoz minden körülményt [...], hogy képzeletünknek alig marad valami többé, amit saját színeivel tetszése szerint szépítsen föl, pedig egy jó költemény soha sem annyi által teszi a hatást lelkünkben, a mennyi előttünk betűben áll, hanem inkább még az által, mi bennünk olvastára fölébred, s mit szükségkép odagondolunk, képzelünk”.¹⁴³ A befogadás tehát része az alkotásnak; ez magyarázza *A romról* mondottakat: vigasztalanságát, ha töredék volna, jobban engesztelné ki az olvasó.

A „tetszése szerint” alakított fölszépítés és a „szükségkép” odagondolás és képzelés jelentése összetett. A befogadás csak részben egyéni: az alap mindenki számára változatlan marad. Ha a recepció túlságosan passzív, nem válik teljessé az interpretáció, amelyben viszont van valami közös: „Mit nem adnánk egy dalért, mely ezer esztendő előtt zenghetett atyáink ajakán! Nem a legmélyebb egyesülés volna-e, ha dalolhatnók, mit ők? Talán érzeenék mindent, mit ők érzettének!”¹⁴⁴ Olyan viszony lenne ez, amely nem a mű eltérő értelmezéseit, hanem az értelmezők időtől független azonosságát teremtheti meg érzélem és kifejezés kívánt egységében.

A befogadás rokon az alkotással: „valamint a költő eredetileg, úgy a néző utánzólag a költőnek művét ugyszólván utánteremti, és midőn minden szellemi tehetségeinek öszhangzatos működését e célra megfeszíti, e tehetségek azon erők tudomására jutván, megérzi azt, mit Correggio érzett, midőn ismeretes »anch’ io sono pittore«-ját kimondá.”¹⁴⁵ Mint ahogy az alkotás az anyag átszellemesítése, úgy válik a mű anyaggá az alkotó megismerés során. „A szép sem szellem, sem anyag, hanem mindkettő együtt.”¹⁴⁶

Az alkotás folyamata az eszméből indul ki; a befogadás fő célja is annak keresése. Hiba, ha a „héj” túlságosan magára hívja a figyelmet: Vörösmarty *Toldi*jának előadása „fölötte elárasztott képek rajával s a történeti elem úgy be van rakva szép nyelvi ékkel, hogy érte felejtjük, miről olvasunk”.¹⁴⁷ Ha a költői tárgy és szemlélet nem ellenőrizhető tapasztalatilag, akkor a „hiedelmi alap” a mérce. Erdélyit már iskolás korában meglepte az, hogy Horatius egyik énekében átvette az *Iliász* képét: „»hunyorít Kronion, és rá megrendül a nagy Olympos« [...]”. Mikor végre Berzsenyi sem tartóztathatá magát e gondolat ismétlésétől, az egész hunyorítás, supercilium és szemöldök unalmas kezde lenni, s Homéron kívül ma is az, ha nem érzem, hogy arra a kis időre, mikor élvezem, göröggé kellennem, különben ábránd az egész, hiányozván hiedelmi alapja.”¹⁴⁸ Annak a *Fohászkodás* c. versnek két soráról van szó, amelyet kezdettől dicsért és az ötvenes években már kivételes hagyományként tartott számon: „a te szemöldököd / Ronthat s teremthet száz

¹⁴² *Frangepán Kristófné. Költői beszély.* Irta Garay János. MSzSz 1847. I. 154.

¹⁴³ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 25.

¹⁴⁴ *A magyar népdalok.* NyNN, 120.

¹⁴⁵ *Új dramák, dramabírálok, költők és közönség.* MSzSz 1847. I. 144.

¹⁴⁶ ÚLN, 276.

¹⁴⁷ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 27.

¹⁴⁸ *Pályák és pálmák.* ITP, 466.

világot". Az azonban, hogy Kronion és Jupiter után a keresztyén Istent jellemzi ugyanaz a kép, s Berzsenyi ezáltal a Homéroszt követő Horatiust követi, olyan feladat elé állítja az olvasót, hogy az eredeti s nem a megismételt képet törekedjék megérteni: ha a költő nem alkalmazkodott ahhoz, amit a vers értelmezője elhinni képes, ez utóbbinak kell az utánzott műhöz hasonlúnia. Mindez az 1847-es tanulmányban szereplő, utánzást utánzó, „festő” költőkre emlékeztet, a befogadás pedig a múltbeli nézőpont egyszerre szükséges és lehetetlen keresésére. Szükséges, mert Erdélyi szerint mélyebb és értékesebb az a költői kép, amelynek alapja több, mint fikció, s szerves része a hagyományra épülő világszemléletnek; lehetetlen, mert „Mi a görög időt [...] érzéseink után soha meg nem közelíthetjük, s legfeljebb csak betanuljuk magunkat szellemébe”.¹⁴⁹ Az iskolai élmény a kritikai norma kialakulásának korai voltára figyelmeztet, s arra, hogy különböző változataiban bár, de mindvégig megmaradt; a szövegértelmezés jellege pedig arról tanúskodik, hogy Erdélyi a metafora jelentését nem választja el annak konkrét alapjaitól.

A befogadás nemcsak alkotó értelmezés és elsajátítás, hanem minősítés is. Kuthy nyelve, „hiába erőtetjük a dolgot, nem a költészeté! Mindig az lesz csak valódi költészet, mely mennél több ép, egészséges felfogásu embernek fog tetszeni”.¹⁵⁰ A költőnek az egész nemzetet kell képviselnie; alkotását a kritikus egy ideális közönséghez méri. Mindkettő „ép olvasmányok”-ként állítja szembe a népköltészetet¹⁵¹ a világfájdalommal, „melyből egészséges nem származhatik”,¹⁵² s a tapasztalást úgy tartja számon, hogy az „a lélek egészségének legjobb orvosa”.¹⁵³ A költészet eszményi viszonyt hivatott megteremteni és fenntartani a kibékítő bevezettség poétikája által.

3. Élmény és vallomás

Az „ész igazságai mellett van egy más is, a szívé”¹⁵⁴ – írta Erdélyi az *Úti képek* egyikében. Az a kritikus, aki Berzsenyi-tanulmányában az „igazi” költőt hiányolta, nemegyszer szól önmaga élményeiről, emlékeiről, vágyairól, sőt teremtő szándékairól is. Nem bírálataiban, hanem naplóiban, leveleiben, útirajzaiban, jegyzeteiben és összefoglaló tanulmányainak azon részeiben teszi ezt, amelyekben az olvasmányok fejlődéstörténeti áttekintését egykori benyomásainak és ítéleteinek kritikai ellenőrzése is kíséri: ott tehát, ahol a költészettel való viszonyát alakító személyiség kerül előtérbe.

Az eszköz, a nyelv felfogásában sok a költői elem: Erdélyi célja, mint azt 1845-ből fennmaradt ilyen tárgyú írásai bizonyítják, egy elrontott ősi, logikusabb és szebb nyelv helyreállítása. Ehhez eszme és érzéki alak, tartalom és forma harmóniájának tanulságait érvényesítve a hangtan racionálisnak már nem mondható átfarmálása is hozzátartozik: „csupa időnyerésből nem volna-e tanácsos elhagyni egy két hangot, s így talán közelebb jutni a szó lelkéhez, míg most

¹⁴⁹ Berzsenyi Dániel összes művei. ITP, 129.

¹⁵⁰ A három divatlapról. MSzSz 1847. II. 79.

¹⁵¹ Mutató a külföld népdalaiból. (Fordításokban) Greguss Augusztól. MSzSz 1847. II. 369.

¹⁵² Egy századnegyed a magyar szépirodalomból. ITP, 241.

¹⁵³ ÚLN, 52.

¹⁵⁴ ÚLN, 68.

módunkban látszik állani, hogy sok hanggal is vajmi keveset mondhatunk. Mondjam-e fájdalommal, hogy ez a hangba menő nyelv szomorú eredmény, s akkori, mikor a nemzet tevőből szószátyárrá lőn és valódiságon nem igen törte fejét [...]. Mindenki tudja hová tévedt el nyelvünk, szellemünk, mert a kettő együtt jár, az az nyelvben áll a nemzet szelleme.”¹⁵⁵ Erdélyi a cselekvés eszményét kívánja feltámasztani közösségben és egyénben, s ez állt szemben a világfájdalommal is. A túl hosszú szavak viszont együtt járnak a szószátyársággal; a feleslegesnek tartott hangoktól való megszabadulás ennek ellenszere lehet; a nyelvre is áll a ’minél kevesebbél minél többet kifejezni’ kritikai normája. A magyar „alig fér szótul az eszméhez”,¹⁵⁶ ezen pedig lehet és kell segíteni. A nyelvi ökonómia mintája az angol (amely szerint a legcselekvőbb nép); a ráció nemcsak a nyelv elemzésének, hanem újjáteremtésének is eszköze: „Mert azt lehet kívánni a nyelvtől, hogy annak minden betűjét értsük, az az minden betűjének meg legyen a maga értéke; s e szerint ne legyen betű, szótag, mely ne tudnók mit teszen. Ez volna aztán oly világos, mint a számok. Erre legalkalmasb volna a magyar.”¹⁵⁷

A racionális nyelv álma egyik alapja Erdélyi nyelvteremtő szándékainak, amely hite szerint rekonstrukció. „A többféle ejtőgetés [deklináció], hajtogatás [konjugáció], nőmezés, pusztá külső cifra”, s azok a nyelvek, amelyek ezektől megszabadulhattak, közelebb kerültek a tökéletességhez.¹⁵⁸ Ez a szemlélet egyrészt szembenáll a Toldyval, akinek antikvitas-tiszteletébe a latin nyelv ideálként való számontartása is beletartozott, másrészt azt a tételt hirdeti, hogy a főlöleges grammatikai szabályokkal terhelt magyar nyelv úgy fejlődhet igazán, ha megtalálja korábbi – helyreállítandó – szintaktikai rendszerét.

A nyelv írásbeliség előtti állapota éppúgy eszménye volt Erdélyinek, mint az irodalom előtti népköltészet. Esztétikailag is magasabbrendű volt a régi: „Mindenkép azon hitre térek, hogy a magyar nyelvben eredetileg nem volt többes ige, vagy igen is volt, de csak a személy szókkal ragoztatván. Mi szép volna személyszó nélkül is bírhatni többesben az egyes harmadik személyét!” A „kér mi”, „kér-ti” alakokon kívül ilyen paradigmákat találunk: vármí (vagy vármü), várti, várnah; tárgyas ragozásban: váromi, vároti, várjáh.¹⁵⁹ A javaslatok olykor ingadoznak a feltételes és a felszólító mód között, de a hangzás szépsége és az elképzelt régiség imitációjának öröme legyőzi a lehetetlent. Ez már nem a megfigyelő, hanem a költő Erdélyi, aki egyszerűsíti és szépíti a nyelvet, irtja a jó hangzás akadályait és új, fiktív és megvalósíthatatlan szabályokat teremt. Eszménye a tökéletesen érthető megteremtése, a kinyomozhatatlan régihez való visszatalálás és a jobb eszköz általi megújulás (Erdélyi szavával: „visszaújlás”): ráció és képzelet, tudomány és költészet romantikus ötvözete.

A kritikus maga is tudatában van a gondolatok nem tisztán racionális voltának. A Vörösmarty-tanulmánnyal és a nyelvészeti jegyzetekkel egy esztendőből való következő aforizmája: „Egy igazságtól hamarabb válik meg az ember, mint egy előítélettől, mert amaz észben, emez a vérben él; azért az igazságok változnak, míg az előítéletek nem, mert az igazságot tanuljuk, azaz a tanítónak van hatása ránk,

¹⁵⁵ *I hangzónkrul. NyNN, 22.*

¹⁵⁶ *Jegyzetek. NyNN, 29.*

¹⁵⁷ *Uo. 35.*

¹⁵⁸ *Uo. 44.*

¹⁵⁹ *Uo. 51., 30–31.*

felőle való meggyőződésünkben, míg az előítéleteket örököljük.”¹⁶⁰ A tanító (ki tudja, hányadik) igazságában is ott rejlenek az ő előítéletei, tehát Erdélyi a relativizmus végtelen perspektíváját villantja fel. Hasonlóképpen fontos azonban, hogy a költészet időtlen értékeit és funkcióit hangsúlyozó kritikát ezúttal a szemlélet állandó és változó elemeit különbözteti meg: saját történetiségét a tanulás első szakaszával kezdi, tehát gyermekkorára tekint vissza, az előítéletek szempontjából pedig őseire. A retrospektív önszemléletnek ez a megnyilvánulása kiegészül azokkal a visszaemlékezésekkel, amelyek összehasonlítási pontokat jelölnek ki.

A savoyai hegyek láttán írja egyik úti levelében: „Benézni a szilaj patak háborgatta völgybe, s együtt hallani benne a zajt és csendet, különös táplaul lehet ábrándos kedélynek. Ki gyermekkorában méla, feledékeny, elbámulni szerető volt, valami titkos gyönyört, melyet maga sem tudna megmondani, érze minden ily tüneményeken.”¹⁶¹ Nem útirajz ez, hanem vallomás. Egykori és mostani élménye megfelfejthetetlen volt és maradt: a „titkos gyönyör” messze van a ráció világától. Az „ábránd” pedig, mint kritikáiból tudjuk, ismeretlen vagy félreismert tárgy iránt való, tudatos alap nélküli vonzódást is jelentett, nemegyszer pejoratív értelemben.

Ez a látványba való belefeledkezés, a megmagyarázhatatlan szükséglete és élvezete nemcsak a természethez való viszonyát jellemezte: meghatározta történeti és irodalmi élményeit is. „Gyermekidőm óta mindig jobban szeretém Athenét, mint Spartát, Egyiptomot, mint Carthagót, a görögöt, mint Rómát, és jobban a hébert, mint a tyrusit, s talán így voltunk vele majdnem mindnyájan. És ki tudná megmagyarázni a kedély első benyomásainak okát, aztán ki volna elég széttrontani az ifjú szív oltárait, főleg ha egy átgondolt élet vizsgálódásai után is még örökké tisztelettel vonzatunk feléje?”¹⁶² A racionális nyelvről álmodó Erdélyi – Lamartine nyomán¹⁶³ – a ráció, a megismerés, az önismeret hatáira kérdez rá: a kritikus a tudatos önképzés előtti gyermekkorból való s a tanulmányok által is megerősített vonzalmait és választásait kutatja. Pascalfőművéből, a *Pensées* 1843-ból való, nyugat-európai útja során megvásárolt kiadásából¹⁶⁴ többször fog majd idézni *A bölcsészet Magyarországon* c. tanulmányában; bizonyára ismerte ezt a gondolatot is: „Mais qu'est-ce que nature? Pourquoi la coutume n'est-elle pas naturelle? J'ai grand peur que cette nature ne soit elle-même qu'une première coutume, comme la coutume est une seconde nature.”¹⁶⁵ Az ember kedélyének első benyomása első szokásához hasonlítható: egyik oka sem határozható meg, s mindkettő természetévé válik.

¹⁶⁰ ÜLN, 360.

¹⁶¹ ÜLN, 247–248.

¹⁶² ÜLN, 243–244. 1845. márc.

¹⁶³ „Én nem tudom ifjúságomban, mond Lamartine, miért költének bennem, úgy szólván, született ellenszenvet bizonyos népek, míg mások vonzának, és szűn nélkül öntudatlan bájjal vittek vissza történeteikhez. [...] Soha nem szerettem a rómaiakat; szivem soha sem volt érdekelve Karthagó által, bajai és dicse dacára. Népek mint a feníciai, Tyrus, Sidon, Karthagó, kereskedelmi társulatok, kizsákmányolák a földet önhasznukra, mérven vállalataik nagyságát a süker anyagi és jelen becsétől. [...] eme költő nemzetek, mint az egyiptomi, a zsidók, az indek, és görögök, kik eszményíték a politikát, és urrá tevék népi éltökben az istenit az emberi szellemen, a lelket a hasznon, ezeket már szeretem, becsülöm, keresem és imádom nyomaikat, emléköket, irott, épített vagy vésett műveiket” (*Voyage en Orient*). *A magyar népdalok*. NyNN, 151.

¹⁶⁴ Vö. T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János könyvtára az 1840-es években*. Magyar Könyvszemle, 1978. 275.

¹⁶⁵ *Pensées*. Texte établi et annoté par Jacques CHEVALIER. Le Livre de Poche. Paris, Gallimard, 1962. 74.

Jellemző Erdélyi nagy rokonszenve a *Confessions* írója iránt. Fentebb idézett gondolatait Rousseau charmettes-i háza felé utaztában írta, éppúgy, mint azt a verset, amelynek így hangzik utolsó strófája:

Szent természet, őserő! imádat
Borzaszt engem, láthatván csudádat,
Titkot őrzesz minden fű, fa, kőben,
Félve bízunk benned, őserőben.¹⁶⁶

A Panthéon látogatása után jegyezte fel: „Rousseau az, kit legjobban tisztellek minden írók felett, s hogy kimondjam egy ítéletben gyöngeségemet is: ha Rousseau leendék, nem bánnám, legyen más, aki akar.”¹⁶⁷ E vallomását tartalmazó útinaplója száz évig nem jelent meg, eszményképe így rejtve maradt. Úti levele nem említi az azonosulás vágyát, viszont az egykori olvasmányélmény által fény derül ennek okára: „Ifjúságom első éveiben éreztem magamat, midőn Rousseau-t először olvasván, új világosság jelent meg előttem. Az ő tanítása ma réginek látszik, de azért soha el nem avul, mert senki sem fog újat mondani anélkül, hogy rajta kezdvén, meg ne említse őt.”¹⁶⁸ 1840-ben *Rousseau* címmel epigrammát is írt:

A bölcs szíve után keresé s nem lelte világát,
S egyszerű természet hű kebelére vonult.
Látta, mikép a vad, ha erős, nemes. Ember az, aki
Torlani gyöngébbet bir magas istenerőt.

Alacsony sorból származása éppúgy magyarázhatja ezt a vonzalmát, mint a magány, természetszemlélete éppúgy, mint érzelmei. Amikor viszont Vörösmarty-tanulmányában azokat sorolja fel, „kik által nemzetök befolyt a világműveltség írásába”, Dante, Shakespeare és Goethe mellett nem említi Rousseau nevét, s a francia irodalomból ki is hagyja.¹⁶⁹ Úti levelében kritikái észrevétellel él Rousseau-val szemben: „Nem mondom ugyan, hogy a természet imádása itt fejlett ki benne a bizarrságig [...]”,¹⁷⁰ ugyanott viszont a XVIII. század legnagyobb francia írójának tartja.¹⁷¹ Életművéből a *Vallomások*at és *Az új Héloïse*-t említi, de sokkal inkább személyisége és szemlélete vonzza, mint poétikája.

Egy századnegyed a magyar irodalomból című tanulmányában beszámol ifjúkori hazai olvasmányairól is: „Ama benyomások eltörölhetlenek.” Kisfaludy Sándor és Vörösmarty műveinek (*A szentmihály-hegyi remete* és a *Cserhalom*) felidézéséhez fiatalságának egésze kapcsolódik a teszi személyes érdekűvé első élményeit: „azon művek iránt, melyeket akkor megszerettem, ócsárlások, ellenmondások dacára, amik nem oly ritkák voltak irodalmunkban, se lettem idegen soha. Szerettem azokat föltétlenül, most szeretem, a magok helyén”; „több szigorral miveltem akár izlésemet akár ítélő erőmet, mint hogy folyvást meg volna vesztegetve elmém”.¹⁷²

¹⁶⁶ ÚLN, 250.

¹⁶⁷ Uo. 326. Párizs, 1844. aug.

¹⁶⁸ Uo. 259. Erdélyi 1833–34-ben, Kolosy Józsefék Zemplén megyei, cseleji házában, nevelőként ismerkedett meg Rousseau műveivel. L. *EJLev*, I. 434.

¹⁶⁹ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 21.

¹⁷⁰ ÚLN, 257.

¹⁷¹ Uo. 203.

¹⁷² ITP, 183.

Az első, kritika előtti olvasat viszonyul itt a fejlődéstörténeti távlatúhoz, de úgy, hogy az érzelmi ragaszkodás nem változott. Az emlékezés és összehasonlítás a befogadás történetiségének felismeréséhez, a tudatosodás fokozatainak elkülönítéséhez, intuíció és ráció egymást követő összetettségének felismeréséhez s az utóbbi határainak megtapasztalásához vezetett.

A *karthausi* nagy élménye volt. Szemere Pál 1839-ben megjelent bírálatáról írja: „úgy tetszett, hogy igazat mond a maga szempontjából indulva, de szeretttük a művet annak ellenére szívünk jóvoltából”.¹⁷³ A kritikus igazsága tehát különbözött az olvasótól: többféle igazság is megállhat egymás mellett, vagy akár egymással szemben. Miért? Az első olvasat másfél évtizeddel későbbi megerősítése következik: „Akárki mit mond és tanít az ugynevezett felvilágosodás bölcsészetről: az el nem törli az emberiség könnyeit, nem ad menedéket a szívnek, ha kétségbeesés fenyegeti, nem nyughelyet a léleknek, ha kiáradtak szenvedései, nem vigasztalást a kedélynek, ha feltámadt a világ ellen.”¹⁷⁴ Erdélyi, mint a romantika korában annyian, kétségbe vonja a XVIII. századi filozófia összefoglaló elnevezését, s felsorolja mindazt, ami számára nemcsak a művészet, hanem a gondolkodás funkciója is. Nem csupán a világfájdalom problémái ezek, melyek a Goethét és Chateaubriand-t jól ismerő kritikus számára az Eötvössel szembeállított Czákó Zsigmond drámaiban jelentkeztek úgy, mint „az eszmevilágnak fekete légköre, melyből egészséges nem származhatik”.¹⁷⁵ Személyes vallomás ez, mely nemcsak az emberiségről, sokkal inkább önmagáról szól: A *karthausi* először az *Árvizkönyv*-ben (1839–41), majd 1842-ben jelent meg; Erdélyi felesége 1842 tavaszán halt meg. Ez volt az az állapot, amely az ő olvasatát meghatározta.

„Nincs ember, kiben a lélek tovább emelkedik a sárnál, hogy elő ne fordulna életében az az ideális kételkedő lélekállapot, mely a Karthauziban alapeszme.”¹⁷⁶ A *Cornélia emlékezete* című vers (1842) megerősíti azt, hogy ez órá nézve is igaz volt:

Ha illy árnyékélet az, mit tulnan képzelek,
Ugy szétszakadtanak minden szent kötelek.

Ugy vége mindennek, nincs mit remélni,
S a hit, föntségében, hazug tündérrege.
És nem fog a siréj után derengeni
A nagy nap, a dicső feltámadás rege.
Ugy mint fa, mint a kő, alszol te, kedvesem,
S a mennyben képedet hiába keresem.

Amit ezek után A *karthausiról* immár fejlődéstörténeti igényű tanulmányában állít, meg fogja lepni azt, aki racionális normákhoz való viszonyításra számít. „Mondjanak e regényről bármit: hogy jellem, szövevény nincs benne, hogy elbeszélései lassan mozgó, okoskodásai, elmélkedései hosszadalmasak, érzései érzélgések, hogy nem mű, nem kerek egész, ezt mind elmondhatják. Sőt az talán nem is regény, nem is beszély; de hogy mennél kevésbé egyik vagy másik faj, annál

¹⁷³ Egy századnegyed a magyar szépirodalomból. EJVM, 422. Vö. ITP, 215.: a mondat második fele hiányzik.

¹⁷⁴ Uo. 218.

¹⁷⁵ Uo. 241.

¹⁷⁶ Uo. 217.

inkább teljes költészet, mindenki megvallandja, sőt amennyiben végső kimenetele a legszebben összeengesztel örömet és bánatot, eget és földet, s egy nagy hittel, a halhatatlanság hitével ajándékozza meg lelkedet; művészi hatása is tagadhatlan.¹⁷⁷ Erdélyi egy kivétellel mindent megenged, ami eltér egy műfaj normatív meghatározásától és számonkérésétől: a „bármit” tágra nyitja a kaput, a megismétlődő „mondjanak” pedig nem is cáfolja a felsorolt ellenvetéseket, (bár 1846-ban úgy nyilatkozott az íróról, hogy benne „a művészi érzék mindig egész, teljes, bevégzett valami után eped”).¹⁷⁸ Másutt szigorú következtetéseket és értékelést alapozhatna meg az, hogy a regény ennyire ellentmond a poétikai alapkövetelményeknek, a Jean Paul által középpontba állított jellem s a cselekményvezetés, narráció, szerves egység, műfaj és műalkotás fogalmának. A „teljes költészet” fölötté áll a mű előtt létező műfajelméletből való kiindulásnak; a kritikus természetesnek, sőt szükségesnek tekinti a különböző műfajok összeolvadását; végül a megítélés egyedüli kritériuma az összeengesztelés, a kibékítés alapeszméjének maradéktalan érvényesülése abban a hitben, amelyben kételkedni látszott a vers. Erdélyi *A rom* befejezését vigasztalannak találta; s ezért jobban szerette volna töredéknek látni, hogy az olvasó képzelete fejezhesse be: a klasszicista esztétika egyik sine qua non-ját, a befejezettséget áldozta volna föl a kiengesztelésért; itt ennek rendelődik alá az egész értelmezés, ellentmondva annak, ami a Tieckkel való beszélgetés után került be – feltehetőleg ekkor hallott véleményként – az útinaplóba: „Eö[tvös] hat nur die Schmerzen, nicht die Versöhnung der Poesie.”¹⁷⁹

Más adatok is megerősítik azt, hogy mennyire nagy hatással lehetett rá ez a regény. Erdélyi 1839-ben így mutatkozott be leendő feleségének: „Az én életemből, önként foly, hogy sötét oldalokról nézem olykor a tárgyakat; de mit tehet a sárgaságban szenvedő, ha mindent, a sötét erdőt is sárga színben látja? annál édesb nekem az ellenkező, a fény, és öröm; üdvösb roszban, mint jóban csatlakozni.”¹⁸⁰ Tudjuk, hogy Henszlmann-nal együtt egyik legfontosabb kritikusi normája volt a tárgy alapos ismerete; íme, a megismerésnek az a sajátossága, amelyről nem szolt bírálatában és esztétikai írásaiban: a tárgyat alakító szemlélet. Vallomásaiban ott rejlik az a szó, amelynek kritikai perspektívája és pejoratív jelentése lesz: Vachott Sándorról mondja, hogy „Byron maga is sötét, hát még árnyéka”.¹⁸¹ Szemlélet és önszemlélet feszültségeit vetíti előre ez a párhuzam.

Barátja, Csengery Imre így válaszolt arra a levelére, amelyben Erdélyi kislánya halálát adta hírül, s azt tudatta, hogy függetlenségét, „e rémitő szabadságot” arra a régóta tervezett utazásra fordítja, amely elé most már lelkesedés és gyönyörködés nélkül s pesszimista hittel tekint.¹⁸² „kebled istenére kérlek, azon reménytelen indulatokat, azon sötét érzelmeket, melyekkel utad elébe nézesz, s melyek épen most még megmagyarázhatók leveledben, ne hadd a határokon túl uralkodókká lenni lelkedben. Az illy lelki állapot csak homályos üveg volna szemeiden, min keresztül a tárgyak nem valódi színeikben, hanem az üveghez hasonló homályban tűnnének föl teneked; s vele te, messze világok tájain is, csak honn volnál bána-

¹⁷⁷ Uo. 218.

¹⁷⁸ ÚLN, 96.

¹⁷⁹ ÚLN, 308.

¹⁸⁰ EJLev, I. 68.

¹⁸¹ ÚLN, 330.

¹⁸² 1844. márc. 13. EJLev, I. 215.

tozban, honn volnál ktsgeidben.”¹⁸³ Ezek a sorok Erdélyi 1839-ben megfogalmazott onarckpre emlékeztetnek, azzal a klbnssggel, hogy az akkori hasonlat szerint a személyiség saját akaratán kívül látja másként a világot, mg e szerint a felfogás szerint meg lehet szabadulni a homály okozjtl.

„Les passions de l’me troublent les sens, et leur font des impressions fausses.”¹⁸⁴ Mintha Pascalnak ezt a gondolatát elegyten a saját magáról fentebb mondottakkal, de ezúttal Vörösmarty-tanulmányában, a drámai cselekmény egyéni voltának szükségességéről értekezve: „Kit valami nagy indulat elfoglal, mindent onegynsge szemvgn lt, mint a sárgaságban szenvedő. Azért, olyan a világ, mint n felfogom; s ha lelkünk szomorú, ugy tetszik, mintha mások szenvedése is flkeresne bennnkt, s rokonulni akarna miénkkel. Kltstben, tudjuk, a szenvedélyek, az emberi erősebb érzelmek szolnak, s lehetlen megengedni, hogy felizgatott kedély gy okoskodjk, mint a vrhagyt bölcs vagy gvizsgl, mikor vonalok és krk tudományával a csillagok járását kiszámítja. Példát vehetünk e részben magunkról s az életből. Ki atyját vagy más kedvesét gyászolja, bizonyosan hamarbb észreveszi ha más gyászol, mint az, ki mg a sorsnak semmi csapását nem rez. Szenvedlyben a lelek olyan, mint folyamban az rvny: mindent karikiba sodor.”¹⁸⁵ Ebben a Shakespeare drámáinak például állítását bevezető szövegben az aforizma személytelensége, az első szemly visszatekintés és a szenvedély ábrázolásáról szl értekezés egyesül: a kritikus egyszerre szl önmagáról és az ábrázolandó hsrl, saját tragédiáját idzve fl, már a lehiggads szakaszbban, de az tlt szenvedést általánosítva. Ez az összefonódás megerősíti azt a következtetést, hogy a drámai hs Erdélyi irodalmi és életbeli eszménye volt, s vallomást közvetít a világot formáló szemléletek személyes megtapasztalásáról. Az „olyan a világ, mint n felfogom” szembenáll ugyanennek a tanulmánynak azzal a tételével, hogy a költését „rk időkre elgondolt igazságokat is” közvetít.¹⁸⁶ érzelmek és ráció, változás és idtlensg, relatív és ideális, szubjektív és objektív, romantikus és klasszicista: mindez benne foglaltatik a két igazság klbnssgeiben.

Jellemző, hogy a negyvenes években nem jelent meg Erdlyitl elemzés Eötvös regényéről: vele kapcsolatos élménye túlságosan intim lehetett ahhoz, hogy nlslhasson. Az 1855-ben kiadott nagy tanulmány azonban folytatta s mintegy összefoglalta előző pldinkt: „A Karthausi ellen felhozták, az n tudtommal, hogy igen alanyi; hogy elkellleg uralkodik benne a komor kedély, fekete vr, mjlpkrsg, nem levén kifejlődve előtte a tárgyilagos világ, hamar esik ktelybe. Igen! de ha belé esik: benne van s az épen olyan állapota lelkének, mint a szerelem vagy öröm, mint gyomrának az éhség, inynek a szomjuság. Lehet, hogy a tárgyak világa más, de az ő lelke állapota most az egyszer épen az, mint az g, ha felhő nincs rajta, kék s mondjuk-e mégis, hogy az csak ltszt, hogy a valóságos g más színű, hogy a színek tárgyilagossága nem kék: Igazam van, ha állítom, hogy az ly tanítás lehetlenre visz, s eltrl minden kltstt, mikor nihilizmusba esünk.”¹⁸⁷ Az alanyisg és a kételkedés, s minden, a világba kvetll lelkllapot védelme ez: annak az ellenrizhetsgnek a kétségbevonása, amely poétikájának egyik alap-

¹⁸³ 1844. márc. 26. *EJLev.* I. 217. Idézi DÁVIDHÁZI Péter: „*Omnis creatura ingemiscit*” (Erdélyi János kritikus világnézete). It 1991. 296.

¹⁸⁴ PASCAL, i. m. 61–62.

¹⁸⁵ Vörösmarty Mihály minden munkái. ITP, 105–106.

¹⁸⁶ Uo. 17.

¹⁸⁷ Egy századnegyed a magyar szépirodalomból. ITP, 216.

elvé volt. Nem a tárgyak hiteles ábrázolásáról van itt szó, hanem a szemléletről; ha azon van a felhő, akkor a kék ég is sárga vagy sötét lehet. A nihilizmus nem ellentétes tehát a költéssel, de – s ezt tanúsítja a regény értelmezése – a kitisztulás reménységének meg kell maradnia.

Erdélyi *A karthausi* megjelenésének idején közzétett bírálatában az önábrázolásnál többre becsülte a tárgyilagos szemléletre való törekvést: „Ki pusztán alanyisága tapodnyi földét veszi alapzatul, hamar kimeríti magát, ellenben a szélesebb objektív világnézetre emelkedés mindig új tárgyat hoz a phantasiának, szabadabb csapongást enged a szellemnek, mint hogy a vigköltészet innen is fejlődik ki, míg a szomorú, többnyire nyavalygó és kórságos elem, mint nyomasztó lidérc szorítja a kebelt, s lélegzetet.”¹⁸⁸ Volt tehát olyan időszak, amikor az élmény és a javasolt vagy számonkért kritikai norma között különbség keletkezett. Ha nem tévedünk, a fentiek túlennnek érzékelését jelzi a *többnyire* szó, mely által a betegesnek tulajdonított világfájdalom elkülönül ugyan a ki nem békített önszemlélettől, a kettőnek viszont azonos a hatása az olvasóra (főleg arra, aki maga is hasonló állapotban van).

Ha ennek tudatában értelmezzük Erdélyinek a világfájdalommal szemben folytatott küzdelmét, s olvassuk újra azt, amit Czákó Végrendelet c. drámájáról öt évvel később névtelen cikkében megállapított, egy személyes dimenzió kezd megjelenni: „magunk magunkat engedjük át valami mákonyos bódultságnak, melyben a valótlanságot valószínűsítő sőt valóul vesszük s nincs annyi erőnk, hogy e lidérc nyomástól meg tudnánk szabadulni”.¹⁸⁹ Emögött ott van a tárgyak sötét oldalának nézésére való hajlam, a sárgaság hasonlata, a megtapasztalt tragédia, az „olyan a világ, mint én felfogom” igazsága, sőt a kék ég valóságosnak tetsző látszata; konvencionálisnál több az első személy; visszatért a korábbiól már ismert lidércnyomás.

1845-ben ezt írta regénybírálatában: a *Meghasonlott kedély* főhősének „nem bocsáthatjuk meg azon világ- s életgyűlöletet, mellyhez csak genialis szenvedőnek, csalatkozott szebb lelkeknek van joga”.¹⁹⁰ Ez az egyedüli kritika, amelynek szerzője „12” jel alatt ugyan, de elismeri a világfájdalomhoz való jogosultságot, nagy kérdés azonban, hogy ki állapítja meg a feltételek elégséges mértékét. Magyarázatul ismét megjelenik a „sötét” Byron; Erdélyi 1840-ben költötte róla ezt a két sort:

Ő érzett, lángolt; hányszor nem csalta meg e láng!
S összetöré szívét fájdalom és csalatás.

A szenvedés és a csalódás szempontjából megvolt az epigramma szerint a lázadás indoka, s ez áll a feleségét, majd gyermekét elvesztő Erdélyire is. De a kritikus akkor is számon kérte a kibékítés normáját, amikor ő maga kereste a kiengesztelést: a világfájdalom az ő számára nemcsak külső, hanem belső küzdelem is volt.

A „Versöhnung” Erdélyi poétikájának és világszemléletének egyik középpontja. Utazása során 1845-ben Veronában hallgatta a katonák istentiszteletét, s ezt jegyezte föl naplójába: „»Megengesztelted a földhöz az eget.« Ez az egész keresztyén vallástan teteje (culminatio).”¹⁹¹ Ha ehhez viszonyítjuk *A karthausi* elemzésének

¹⁸⁸ ERDÉLYI, *Emlény, karácsoni stb. ajándék*. 1843. RPD I (Tárca) 1842. II. 1178.

¹⁸⁹ *Nemzeti színház. Végrendelet*. [...] Irta Czákó Zs. MSzSz 1847. I. 79.

¹⁹⁰ 12., *Meghasonlott kedély*. Regény, írta Kelmenfy László. [...] Pest 1846. Irodalmi Őr, 1845. 9. sz. 95.

¹⁹¹ ÜLN, 413. A sor a 438. számú, Lengyel Józseftől (1770–1822) való ének negyedik szakaszában található.

kulcsmondatát, amely szerint „végső kimenetele a legszebben összeengesztel örömet és bánatot, eget és földet, s egy nagy hittel, a halhatatlanság hitével ajándékozta meg lelkedet”,¹⁹² olyan egybeesésre találunk, amely azt bizonyítja, hogy Erdélyi önmagára vonatkoztatta a regényt. Kritikáiban eszerint nemcsak a racionális szigor nyilatkozott meg, hanem a legyőzött világfájdalom emléke, tapasztalata és tudata is.¹⁹³

János Korompay H.

LA CRITIQUE LITTÉRAIRE DE JÁNOS ERDÉLYI DANS LES ANNÉES 1840

L'étude analyse la première période de l'œuvre de János Erdélyi, caractérisé par la modification de la primauté, puis par la synthèse de deux principes ordonnateurs issus de la conception de la poésie populaire et des valeurs antérieures à sa réapparition littéraire. Ce grand critique est sensible, comme il le dit, aux vérités de la raison et du cœur: disciple de Hegel et élaborant une poétique rationnelle, il se présente comme un admirateur de Rousseau. Le lecteur de ses textes peut découvrir le caractère et les limites des normes critiques, les rêves et les souvenirs du penseur, le vécu qui s'oppose aux règles, bref: les confessions d'un rationaliste.

¹⁹² Egy századnegyed a magyar szépirodalomból. ITP, 218.

¹⁹³ Az 1849 után írt bírálatokra nézve l. DÁVIDHÁZI Péter: „Omnis creatura ingemiscit” (Erdélyi János kritikusi világnézete). It 1991. 288–309.

„Egy vers nemének megjobbitot modgyai” Szenci Molnár Albert a versről

„Ama jó Hazafi Mólnár Albertnek nagy híre neve, annyira esméretes a’ Hazában, sok hasznos munkáira nézve, hogy azokról most különösen szóllanom szükségesnek nem tartom. Hanem talám kedves dolog fog-lenni, a’ régibb és ritkább Magyar könyvekben gyönyörködők előtt, ha az ő Magyar Sóltárjainak, első ki-nyomtatását¹ esméretebbé tészem nálok. Én ezt az első ki-adást olyan ritkának² tartom Országunkban, hogy nem hiszem, hogy tsak egy Exemplár is abból találtathassék; Ez is, a’ mellyet én most elő-adok, Lipsziai könyv-kótyavetyében vétetett. Ugyan is, a’ melly Exemplárok, a’ ki-nyomtatás alkalmatosságával Magyar Országba jöhetnek, bizony azok (mint olyán könyvek, mellyek mindennap kézben forgottak) úgy el-viseltetnek és rongyollottanak, hogy alig maradhattak tsak darabjaik is.

De hogy már ezen első ki adásra vissza-térjek, méltónak tartom, hogy annak egész Titulusát, úgy az Ajánló-levelét, és Elöl-járó beszédjét, a’ ritkaságokon kapókkal közöljem: kívált az Elöl-járó beszédje világosítja, az akkori Verselésnek módját; és miképpen kívánta azt Mólnár Albert jobbitani, és más formába önteni.”

Így kezdi szövegközlését Ráday Gedeon 1790-ben Kazinczy Orpheusában.³ A szóban forgó mű Szenci Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*a, pontosabban a *Psalterium* 1607-es herborni kiadása, amelynek híres előszavában Szenci véleményt mond az akkori magyar verselésről. Ez az előszó az egyik első magyar verselmélettel foglalkozó forrásunk.⁴

A szakirodalomban számtalanszor hivatkoztak Szenci megállapításaira, de ezek a meta-metaszövegek körülbelül ugyanazon a szinten maradnak, mint az első, Ráday Gedeoné 1790-ben: elmesélik, hogy Szenci Molnár bírálja a „vala-vala verselést”, amin az idegen nemzetek nem győznek eleget nevetni, majd elmondják, hogy Szenci az általa szépnek tartott költeményeket rangsorba állítva a Balassiét találja a legszebbnek.

Horváth Iván tanulmánya⁵ az egyetlen, amelyik „Szenci Molnár elméleti megjegyzésének” nagyobb teret szentel. A tanulmány szerint az énekverseket író

¹ *Psalterium Ungaricum*. SZEND DAVID KIRALYNAC ÉS PROPHETANAC SZAZ ötven SOLTARI az FRANCIAI noták-nac és verseknek módgyokra most úyonnan Magyar versekre fordittac es rendeltettec, Az Szenci MOLNÁR ALBERT által. MDCVII HERBORNABAN Nyomtatattot Hollos Christof által. RMK I. 407. RMNy 962 (1).

² A Régi Magyarországi Nyomtatványok (Bp., 1983) szerint ma 8 példánya ismert.

³ Mólnár Albert, *Magyar Sóltárinak első ki-adásáról*. Jöttek-ki Herbornában 1607ben. Orpheus, 1790. 97–122.

⁴ KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig*. Bp., 1991. 410. A szerző a *Psalterium*ot a 12-es sorszám alatt szerepelteti.

⁵ HORVÁTH Iván, „Számítalan az soc Vala vala vala”. In *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*. Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 4. Szeged, 1978. 183–188. Szenci Molnár Albert a rímről. In *Uő*, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp., 1982. 192–200.

ELŐL J A R O B E S ; E D.

Soc Vala vala vala. Kin az idegen nemzetec a
 kic ezt kattyác, nem győznec eleget rayta neverti.
 De hálá Istenec, ez egynéhány esztendőkből
 az mi emberinkis ékesb verseket szoktat irni.
 Peldának okaert egy vers neménec megjobbít
 modgyait irom ide:

Az első és köz. mód ez:

*Laß hozzám U Isten kegyelmes szoneiddel,
 Nyomorúságimban igazságy szent lelkeiddel,
 Sok bosszúságimmat hogy elszendvedhessem jó letke bekelességgel.*

Másodic azon notára imez:

*Cxuda alhatatlan
 Lam ez világy dolgaban,
 Mint kerck foregvan
 Inkab mi-den oraban,
 Valtozik kulomböz,
 Szamlatan sok borböz
 Minden szempillantásban:*

Harmadic azon notára, legszébb:

*Örösd meg Istenem, iszuságonnac vétke,
 Bűntelenséget undoc sörtelme sieget,
 Töröld eszműségát,
 Minden ártokságát,
 Könyörböz lebe em terhet.*

Az Francia rhytmusoc pedig sokkal kü-
 lömb formán foglaltatnac ösive, es az verseknac
 sok féle nemci vadnac. Néhol az három első
 rhytmus egy modon megyen ki, de az negyedec
 rhytmus véginec, az köverkezendő vers rhyth-
 mus felolnac meg. Illyen az 22. foliar, az 53 leve-
 len.

Szenci sajnálatos módon csupán az önrímet bírálja, de nem bírálja a szintén orális technikára valló ún. morfémarímet, amit a magyar szövegverset megteremtő Balassi-kör költői már csak korlátozottan használtak. A Szenci által bemutatott versszakok a tanulmány szerint a rímtechnikai korszerűség szerint vannak rangsorba állítva, a félrímeket feltüntető tipográfiából kiderül, hogy Szenci észrevette a félrímeket a *Névtelen énekében*, ám mégsem ezt, a rímtörténetileg kétségkívül leginkább előremutatót ítéli a legszebbnek, hanem Balassi versét. Ez Horváth Iván megállapításainak lényege.

Az eddigi szakirodalom hagyományosan a számtalan sok vala vala valáról szóló részt kiemelve közelített Szenci szövegéhez. Ezzel szemben én most Szenci verselemzését, „egy vers nemének megjobbitot modgyai”-t veszem alaposabban szemügyre.

A dolgozat címének régies írásmódja nem véletlen, arra kíván utalni, hogy a szöveg értelmezése előtt és a korrekt értelmezés érdekében bizonyos textológiai vizsgálatokat is el kell végeznünk. A Szenci-előszó textológiai vizsgálatára Ötvös Péter és Vadai István megjegyzései indítottak; többször céloztak arra, hogy fontosnak tartják a versszakok tördelés módját. A szöveg korabeli és mai kiadásait vizsgálva arra a megállapításra jutottam, hogy az előszónak minden valószínűség szerint egyetlen használható kiadása van: az első kiadás. Még az RMKT is tartalmaz hibákat.⁶ Vizsgáljuk meg tehát az 1607-es szöveg tanulmányozásával, hogy hogyan vélekedik Szenci Molnár Albert a versről!

Előszavában Szenci a következő verstani egységekről beszél.⁷

könyv	
ének	a mai szóhasználatban: vers
vers	ma: versszak, strófa
rhythmus	ma: verssor
syllaba	ma: szótag

Ezeknek a verstani egységeknek közös jellemzője, hogy tipográfiai egységek is egyben.

Szenci Molnár úgy mutatja be a verset, mint a verstani egységek építőelemét. Először mint az éneket felépítő egységről beszél róla: „némelljec igen paraszt versekben vadnac foglalván: Noha még az szent léleknekis kedves a versec szép eggyező volta; à mint megtettzic az Alphabetum rendire irt Psalmusokból. Kik közül az 119 Soltar az Alphabetumnac mindenic bötüin nyoltznoltz verset kezd el az Sido Soltar könyvben. Az régi Magyar énekekben pedig avagi semmi egyenlő

⁶ A versszakok tördelésének 18 kiadásban 7-féle változatával találkoztam, és egyik sem pontosan olyan, mint az eredeti. Az 502. oldalon mutatjuk be az első kiadásról készült fotómásolatot. Az RMKT XVII. 6. kötetének hibája a pontatlan ékezésen, betűkihagyáson, pontatlan bekezdéshosszúságon kívül az is, hogy egy tipikus másolási hibával a 15. oldalon, alulról számolva a kilencedik sorban az „avagi” és a „tiz” szavak között kihagyja a következő tagmondatot: „semmi egyenlő terminátioe nem voltac, avagi”, ez az eredetiben pontosan egy sornyi terjedelmű szöveg. Mindezeket leszámítva a kritikai kiadás áll legközelebb az eredetihez.

⁷ A Szencinél itt szereplő irodalomelméleti kifejezések a következők: „könyveczkét kiboczá”, „ének”, „ékesb”, „vers”, „versekben formálni”, „(paraszt) versekben vadnac foglalván”, „az versec szép eggyező volta”, „verset kezd el”, „egyenlő terminátioe”, „mind egy igében ment ki”, „vers neme”, „modgyai”, „azon notára”, „rhythmus”, „öszvefogaltatnak”, „egy modon megyen ki”, „rhythmus véginec (az következő vers) rhythmusi felelnec meg”, „ige”, „syllaba”, „sensus”, „fondamentom”.

termináció nem voltac, avagy tiz versis egy másután mind egy igében ment ki, ahonnan az historias énekekben, számtalan az soc *Vala vala vala*.”

Szenci ebben a részben a strófák egymáshoz való viszonyáról beszél. A 119. zsoltár példájával nemcsak azt a kíváncsiságot fogalmazza meg, hogy egy éneken belül azonos tulajdonságai legyenek a versszakoknak (a strófa három, hagyományosan ismert tulajdonsága: a dallam – Szencinél: „nota” –, a metrikai képlet – Szencinél: „versek neme” – és a rímképlet), hanem azt is, hogy az *ének* és a *vers* között létező egységek (szakasz) is legyenek egymásnak formailag megfeleltethetők. A megállapítás második részét ma pedig valószínűleg így mondanánk: a régi magyar versekben pedig vagy egyáltalán nem voltak rímek, vagy rengeteg *versszak* rímelt egymás után ugyanazzal a szóval; Szenci tehát itt nem a *vala-vala* önrímet bírálja, hanem azt a jelenséget, amikor *versszakok* használják egymás után ugyanazt az egy rímet.

Miután Szenci megvizsgálta a *verset* mint az *éneket* felépítő elemet, a másik irányból közelít, azt vizsgálja „egy vers neménec megjobbitot modgyain” kerestül, hogy hogyan épül fel a *vers* a sorokból, azaz a *rhythmusokból*. A három *vers notája* és *neme* azonos; rímelése, tipográfiája és stílusa eltérő. Természetes, hogy a „vers neménec megjobbitot modgyai” „azon notára”⁸ íródtak, hiszen a régi magyar versben a dallam és metrum szorosan összetartozott, a nótajelzés tulajdonképpen metrumjelzés (is).

A három versszak szedeképének különbözősége arra hívja fel a figyelmet, hogy a verstani egységek (pl. sor) tipográfiai egységekkel esnek egybe. Vizsgáljuk meg most ezeknek az egységeknek a kapcsolatát! A következőkben háromfajta értelemben fogok sorról beszélni: metrikai, grammatikai és tipográfiai értelemben. Metrikai sornak az ütemek által alkotott csoportokat fogom nevezni; a 6-7, 6-7, 6-6-7-es metrum tehát három metrikai sorból áll.

Ez a metrum a Vadai István által megfogalmazott +1-es szabály⁹ szerint épül föl; esetünkben ez a következőképpen hangzik: a sor zárását jelzi az ütemben +1 szótag, a strófa zárását jelzi a sorban +1 ütem. Az első, Szenci által egyértelműen „köz mód”-nak, tehát nem „megjobbitot”-nak ítélt Ladoni Sára-versben egy metrikai sor megfelel egy tipográfiai sornak: az ütemcsoportok alkotta sorok, azaz metrikai sorok egybeesnek a tipográfiai sorokkal; a strófa képlete: 13a, 13a, 19a.

Az ehhez képest „megjobbitot” második „mód” minden üteme rímel, a három metrikai sor hét tipográfiai sorba van szedve, a metrikai sorok végét a ütemcsoportzáró hetesek beljebb kezdésén kívül az is jelzi, hogy a szakaszzáró hetesek ugyanazt a rím szótagot kapják. A *vers* képlete aszerint, hogy a metrikai sorokat záró rímeket az a rímek variánsának vagy tőlük független *b* rímeknek tekintjük: 6a, 7a₁; 6a, 7a₂; 6b, 6b, 7a₁; vagy: 6a, 7b; 6a, 7b; 6c, 6c, 7a.

A harmadik *vers*, a – Szenci szerint – „legszebp”, öt tipográfiai sorból áll: az első két metrikai sor két tipográfiai sort tesz ki, a harmadik metrikai sor pedig három tipográfiai sorba van tördelve. Nem csak a metrikai sorok zárását jelölő ütemek vannak beljebb kezdve: az utolsó hetes ütem egy szótaggal beljebb van kezdve az ütemcsoport kezdetéhez képest, mert ez jelöli a metrikai sor zárását; a harmadik

⁸ Az „azon notára” kifejezés talán segíthet tisztázni, hogy Szenci hallomásból vagy írásos forrásból jegyezte le a verseket.

⁹ VADAI István, +1 (Metrikai határjelölések a régi magyar versben). ItK 1991. 351–370.

ütemcsoport +1 eleme, a strófazárást verstanilag jelölő második hatos ütem¹⁰ is egy szótaggal beljebb van kezdve az ütemcsoporthoz képest. Az egész utolsó ütemcsoport, azaz a harmadik metrikai sor kétszótagnyival beljebb van kezdve a másik két ütemcsoporthoz képest, jelezve a bekezdéssel, hogy +1-es elemet tartalmazó verszáró metrikai sor következik. Ez a kétszeres beljebb kezdés jobban mutatja az utolsó három sor egybetartozását is.

A *vers* rímélése is bonyolultabb, mint az előző „mód”-oké. Míg az előző kettőnél csak a tipográfiai sorok végén voltak rímek, addig itt a tipográfiai sor belsejében is található rím. A harmadik *vers* rímei már kivétel nélkül minimum kétszótagos rímek; a metrikai sorokat záró rímek itt is rímelnék egymásra, de már nem olyan tisztán: a második sor belső ríme sokkal közelebb áll a sor végén álló metrumzáró rímhez, mint bármelyik másik metrikai sort záró rím, mert itt ugyanaz a toldaléklánc rímel egymásra – ennek a „toldalék-önrím”-nek a különösségét kiemeli az utána következő „toldalék-önrím”-pár, a fenti toldaléklánc mély hangrendű párja. A strófaképlet: 6x, 7a; 6_{a,v}, 7_{a,v}; 6b, 6b, 7a, ahol a „v” és „-” jelek a rímek valamilyen rokonságára utalnak.¹¹ A mellékjelek kiküszöbölése végett jelölhetjük a rímeket a következőképpen is: 6x, 7a, 6b, 7b, 6c, 6c, 7a, ahol a *b* betűnek kihasználjuk azt a tulajdonságát, hogy átmenetet képez az *a* és *c* között – ugyanis a *b* rím annyiban átmenet az *a* és *c* rímek között, hogy *a*-val magánhangzói, *c*-vel a mássalhangzói közösek.

Szenci előszavának verselemzését vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a rímelés-metrum-tipográfia szorosan összefonódó egységet alkot nála, annyira, hogy a *vers*ben a tipográfiai szabályok éppolyan fontosak, mint az általunk ismert más szabályok. A fentiek alapján a következő, tördelésre vonatkozó tipográfiai szabályokat állapíthatjuk meg:

– A metrikai sorokat a +1-es elem kiemelésével tördeljük tipográfiai sorokba: kezdjük beljebb a +1-es elemet (ha tudjuk, l. 10. lábjegyzet) és/vagy a +1-es elemet tartalmazó egységeket.

1. lépés: Kezdjük beljebb a +1 szótaggal metrikai-sorzárást jelző ütemet (l. 2. strófa 2. sora, stb.).
2. lépés: Kezdjük beljebb a +1 ütemmel strófazárást jelző metrikai sort (l. 3. strófa 3. sorának kétszeres beljebb kezdése). Ehhez képest beljebb tudjuk kezdeni a +1-es elemet (l. 3. strófa 4. sora) és persze az előző lépésnek megfelelően a +1-es szótaggal metrikai-sorzárást jelző ütemet (l. 3. strófa 5. sora).

De a +1-es elemek jelölésénél fontosabb szabályokat nem vehetjük semmibe:

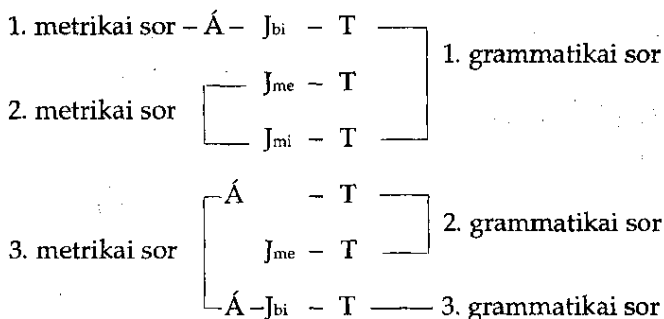
- Tipográfiai sor abból az ütemből lehet, amelyik a végén rímel.
- A hasonló funkciót betöltő ütemeknek tipográfiailag hasonló sorokba kell tördelődniük. (Például a második metrikai sor első üteme elvileg lehetne önálló

¹⁰ Tipográfiailag nem ez jelöli a strófazárást, hanem az utolsó metrikai sor beljebb szedése, de ez a +1-es elem. Nála kisebb szint zárását jelző +1-es elem a szótag, ami tipográfiailag bekezdésekkel nem emelhető ki.

¹¹ Hagyományosnak nem mondható jelöléseimet az indokolja, hogy nagy szükségét érzem egy olyan verselméleti rendszer megalkotásának, amelynek segítségével a verselés, rímelés grammatikai, metrikai, tipográfiai mozzanatait is jelölni tudnánk. Itt tehát meglehetősen sajátosan jelölöm a rímeket, mindenhol igyekeztem megmagyarázni, hogy mit értek a jelöléseken.

tipográfiai sor, mert rímel, de mivel a hasonló funkciót betöltő ütem az első metrikai sorban nem rímel, tehát önálló tipográfiai sor nem lehet, a második metrikai sor első üteme sem alkothat önállóan tipográfiai sort.)

A tipográfia két részre osztja a harmadik verset: a két metrikai és két tipográfiai sorból álló első részre, és az egy metrikai sorból és három tipográfiai sorból álló zárórészre. Az első résznek egy, a másodiknak két állítmánya van, az állítmányok a páratlan sorok (1, 3, 5) kezdőszavai („Boczásd”, „Töröld”, „Könnyebicz”). Mindkét részben három-három tárgy van, ezek rímelnék; az első és az utolsó tipográfiai sor rímei keretként veszik körül a három belső tipográfiai sor egymással rokon rímeit. A tárgyakhoz – egyetlen esetet, a középső tipográfiai sort kivéve, ahol a zárórész kezdődik – jelző is tartozik, az első és az utolsó tárgyhoz birtokos jelző, a másodikhoz és az utolsó előttihez mennyiségjelző. Bontsuk a szöveget rím-sorokra! Rím-sornak nevezem azt a sort, ahol minden sorban van (legalább és legfeljebb) egy rím (a sor végén). Írjuk le a rím-sorokat a mondattani elemzések során alkalmazott rövidítésekkel ellátva, feltüntetve azt, hogy az adott rím-sor melyik metrikai, illetve melyik grammatikai sorhoz tartozik. Grammatikai sornak hívom a grammatikában mondatnak, tagmondatnak nevezett egységeket, tehát az egy állítmány köré szerveződő szócsoportokat. (Az ábrán nem jelöltük a vocativust és a nem elemezhető szófajokat.)

Az ábra jól mutatja, hogy a grammatikai és metrikai sorok fordított arányban tartalmazzák a rím-sorokat. Az első állítmány által meghatározott grammatikai sorhoz három tárgy, a másodikhoz kettő, a harmadikhoz egy tartozik. Az első metrikai sorhoz egy, a másodikhoz kettő, a harmadikhoz három tárgy tartozik. A versben a grammatikai sorok metrikai, a metrikai sorok tipográfiai sorokba tördelődnek, illetve nem is tördelődnek, hanem összefonódnak, mesterien megkomponált egységgé szöve a textust. A fogyások és bővülések, párok és párhuzamosságok egymást kiegyenlítve és összefogva kerek egészzé teszik a verset.

Természetesen stilisztikai mozzanatok is hozzájárultak ahhoz, hogy Szenci a harmadik verset tartotta a „legszebp”-nek. Az elsőben egy „sok bosszuságot” és „nyomoruságot” „szendvedő” ember kér segítséget Istentől, ez a vers bárkinek a szájába adható. A második egy profán vers. Az „omnia mutantur” és a „forgandó szerencse” szokásos verstéma az iskolázott embereknek, akárki tanultabb ember írhatta, maga Szenci is. A harmadik, „kiben bűne bocsánatáért könyörgett” a költő, lélektanilag a legemelkedettebb. A tagmondatok úgy egyszerűsödnek, válnak tömörebbekké, ahogy a bűnbocsánatot kérő lélek is egyre jobban elmélyülve imájában egyre egyszerűbben és tömörebben fejezi ki magát; úgy fogynak el a szavai, ahogy a bűnei. A versben kétféle idővel találkozunk,

az egyik a jelen, amikor „bűne bocsánatáért könyörög”, a másik egy ezt megelőző állapot, a múlt, illetve annak emléke. Az „ifjúság” nem egyértelműen csak a múlthoz tartozik, a könyörgő lehet a könyörgése idején is ifjú; az „ifjúságom” szó nem feltétlenül azt jelenti, hogy „régén, amikor ifjú voltam és bűneim voltak”, hanem inkább azt, hogy „én alapjában véve nem vagyok bűnös típus, az ifjúság az, ami bűnbe viszi az embert”.¹² Nem önmaga, hanem ifjúsága bűneiért kér bocsánatot; ez a metonímia¹³ egy kicsit mágikus, bajelhárító, felelősségelhárító mozzanat is egyben. Miután megnevezte az okokat, ifjúsága vétkeit, a felsorolást befejezve tömören megnevezi az okozatot, „lelkem terhét”. Ez az okozat, a lelkiismeret-furdalás az oka a könyörgésnek. Hiszen az ember nem azért kér bűnbocsánatot, mert bűnös volt az ifjúsága, hanem azért, mert lelkiismeret-furdalása van bűnös ifjúsága miatt. És Isten nem azért bocsátja meg ifjúságunk vétkeit, mert magunktól minden felelősséget elhárítva az ifjúságra mint állapotra akarjuk hárítani bűneinket, nem is azért, mert bűnbocsánatért könyörgünk, hanem azért, mert a lelkünknek, legbelsőbb énünknek nehez viselni a bűneink súlyát. A versben háromszor kezdi el az „én” a könyörgést: először a vers kezdetén, a felelősséget kifelé hárítva, aztán újrakezdi a második rész elején, folytatva az elhárítást, de már nem olyan erővel, végül az utolsó sorban, a lélek kínjait feltárva eljut az igazsághoz, az okhoz, amiért megkaphatja Istentől a feloldozást.

Szenci Molnár a versek tipografizálásával olyan irodalomszemléletről tesz tanúbizonyságot, amelyik az irodalmi szöveget határozottan írott, irodalmi szöveggént kezeli. A vers írott formában él, és a szöveg rögzítése mellett az írásképp, tipográfia is hordozhat jelentést. Szenci ezt a lehetőséget használja ki: a tördelés-mód, mint a vers külső szerkezete, a vers belső szerkezetét (metrika, grammatika, szemantika) hivatott ábrázolni. Érdemes elgondolkodnunk azon, hogy Szenci a strófák tördelésénél valamiféle általános tördelési szabályoknak engedelmeskedik-e, melyeket ő maga nem fejt ki, csupán él velük, tehát a „megjobbítás” kifejezés a szedésképre is vonatkozik; vagy egyszerűen csak szemléltetni akarja a tipográfiai eszközök segítségével a vers belső struktúráját, a metrum, rímek stb. összefonódását. Talán olyan szerepe lenne itt a tördelésnek, mint amikor a verselemzésekben dőlt betűkkel emeljük ki egy adott vers alliterációit. Hiszen ilyen bonyolultságú tördeléstechnikát nem alkalmaz Szenci a *Psaltérium*ban sem, ami elé ez az előszó készült. Hogy mégsem egy egyszeri és csak az irodalomelméleti ítéletét alátámasztó szemléltetőeszközzel van szó, azt nemcsak az bizonyíthatja, hogy a korban léteznek gondosan tipografált hosszabb szövegek,¹⁴ hanem például az is, hogy Szenci Molnár kéziratos bejegyzései között is található hasonló módon lejegyzett vers. Például az a strófa, amelyik a második verssel azonos strófaképletben íródott. A XVI. századból ez az egy (!) vers maradt ránk, aminek ugyanez

¹² Szenci nem feltétlenül ismeri a Balassa-kódex azon bejegyzését, ahol a szóban forgó költeményről ez olvasható: „kyben bűne boczanatiaert kőniorget akkor hogi hazasodni szandikozot”. Ezt a bejegyzést figyelembe véve az „ifjú” szó lehet a latin „iuvenis” megfelelője, szemben a házasodni szándékozó vőlegényt/férjet jelentő „maritus” szóval.

¹³ A kortárs ramusi retorika ezt „metonymia adiuncti”-nak nevezné. L.: *Audomari Talaei Rhetorica e Petri Rami Regii Professoris praelectionibus observata nunc primum hac manuali forma edita*. Spira, 1595.

¹⁴ L. RMKT, XVII. sz. 2., 7., 10., 12., 13. kötetek megfelelő verseit.

HECATOSTICHA. VII.

Intenti nullis epulis nos terra nec aer
 En explere ualet. quin & rex ipse tridentis
 Iam gregibus metuisse suis perhibetur & imas
 In latebras sese penitus trussisse pauentem.
 Nostra Syracusios ætas memorare tyrannos
 Non finit. & Xerxen cunctosque aboleuit Eoos
 Mensarum numero lautisque ad pocula cænis.
 Hinc fit pituita. exurgens hinc feruida bilis
 Aestuat. hinc uariæ ueniunt in corpore pestes.
 Interiorque perit mentis uis omnis & usus.
 Nam paucis natura cibis ac uilibus uti
 Latatur. nimiumque fugit. decus omne bonumque
 Nunquam extrema petit: medio sed gaudet in orbe
 Ponere foelicem firmato robore sedem.

¶ Hecatoistica septima.

Vid non in terris mutabile ueris & æstus:
 q Autumniq; hyemisq; uices. noctisq; dieq;
 Non eadem facies. succedunt tristitia lætis.
 Excipiunt hilares tristem quæcunque parantur:
 Mox casus. nulla est nostris constantia rebus.
 Nulla fides. iisdem surgunt radicibus ambo
 Tristitia cum lætis. parentque iubentq; uicissim.
 Ille dolet uictus. lætatur & alter. & ingens
 Per medios cuneos incedens signa trophæis
 Victor uicta trahit. paulopost uiincitur idem.
 Ah miseri quæ uos cæcæ sententia mentis
 Vana rapit: quæ spes animos seducit inertes?
 Quicquid motus agit. semper moueatur: oportet.
 Nam gemitum natura iubet genitoris & ora
 Vimque referre sui. si primus mobilis orbis
 Orbibus a primo in reliquis si motus inhæret:
 Inde trahunt elementa suum si singula motum:
 Quid mirum: si quæque suum pro lege sequuntur
 Principium: certo respondent infima summis
 Ordine: quem statuit rerum moderator & auctor:
 Quem solum uis nulla mouet: cui cuncta mouendi

*Commi. nutant
 & nos nutant
 in illis
 Rittka. q. ay. vdo
 h. nelegu. vattero
 Scenologia. pyg. m. do
 Elant. m. no. all. do
 M. id. m. m. l. a. h. m. k
 S. p. o. q. u. a. g. o. l. i. n. k
 B. u. m. z. a. r. a. b. a. i. d. a. m. d. o.*

a strófaképlete.¹⁵ A *vers* az MTA Könyvtára K55 jelzet alatt található kötetének 1. levelén olvasható kéziratos bejegyzés.¹⁶ A két *vers* témája hasonló, talán egy költemény fennmaradt darabjai. Lehet, hogy Szenci Molnár szerzeménye, lehet, hogy nem.¹⁷ Kerecsényi Dezső és Stoll Béla közlésével¹⁸ ellentétben Szenci nem egymás alatt kezdődő, bekezdések nélküli sorokba jegyezte le a *Ritka az oly idő kezdetű verset* (1. az 508. lapon), hanem mintegy ötvözetét adja az előszóban idézett második és harmadik strófa tördelismódjának: kijebb kezdéssel (!) jelzi a harmadik metrikai sor strófazárását, és az ötödik tipográfiai sorhoz képest beljebb kezdi a hatodik és hetedik tipográfiai sorokat, ugyanúgy, ahogy a második és negyedik tipográfiai sort beljebb kezdi az első és harmadik tipográfiai sorhoz képest. Itt tehát épp ellenkező irányba tolva emeli ki a strófazárást jelző ütemcsoportot, mint Balassi *vers*ének tördelésekor; a rendelkezésére álló helyet figyelembe véve, nem helyhiány miatt. Később, az előszóbeli Balassi-*vers* nyomtatásánál már talán az egységesítés szándéka vezette (a zárást jelző elemet minden esetben *beljebb* kell kezdeni), vagy esztétikai megfontolások: a két 13 szótagos sor alatt nem lenne szerencsés kijebb kezdeni a hat – illetve hét – szótagos sorokat. Mindebből az következik, hogy a beljebb, illetve kijebb kezdésnek önmagában nincs jelentősége, az *usus* az *aptum*tól függ.

Összegezve tehát az elmondottakat, megpróbáltam kifejtetni azt a nézetemet, miszerint zsoltároskönyvének előszavában Szenci Molnár Albert nem a rímről, hanem a *vers*ről beszél, amit két irányból indulva vizsgál, egyrészt mint az éneket alkotó építőelemet, másrészt úgy mutatja be, mint dallam-, rím-, metrikai, tipográfiai és grammatikai sorokból felépülő szövegegységet. Az a tény, hogy Szenci, mint kritikus, olyan nagy hangsúlyt fektet a tipográfiára, mint utána sokáig senki más,¹⁹ világosan mutatja, hogy a „zsoltárfordító” nem csupán egyházának adandó *énekelt* versekben gondolkodott, hanem *írott* versben is, ahol már a vizuális élmény is szerepet játszik, a látás is segít a befogadásban. Ebből következik, hogy a *vers*nek mint a fenti tényezők által meghatározott komplex egésznek a „szépségét” és „fejlettségét” nem az egyes tényezők „szépsége” és „fejlettsége” határozza meg, hanem a tényezők egymás közti összhangja, harmóniája. Ez az, amit a retorikában az *apte et convenienter* követelményében fogalmaznak meg. A *vers*nek ez a „versharmónia-felfogása” pedig lényegesen több, mint egyszerű bírálat a vala-valákról.

Tóth Tünde

¹⁵ L. Répertoire de la poésie hongroise ancienne, ver 3.0 (c) Micro CDS/ISIS, direction: Iván HORVÁTH, assisté par: Gabriella H. HUBERT. Ont coopéré à ce travail: Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZÓNYI, István VADAI. Paris, 1992.

¹⁶ Modern kiadása: RMKT, XVII. 6. Szenci Molnár Albert költői művei. S. a. r. STOLL Béla, Bp., 1971. Alkalmi rögtönzések, 177. (383.)

¹⁷ Az előszóban idézett három *vers* forrásainak további kutatása mindenképpen érdekes eredményekkel járhat, pl. segíthet az RMNy 983. számú tételének datálásában. Erre utal BÓTA László, *A magyar zsoltár Szenci Molnár Albert előtt c. tanulmányában*. (In Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz. Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4. Szeged, 1978. 178.) Szenci az említett gyűjtőkötetbe bejegyezt egy másik strófát is, melynek kezdősora Balassi egyik *vers*ének kezdősorával azonos: „Ó, én édes hazám, te jó Magyarország”. Vajon ugyanabból a forrásból ismeri ezt, mint a *Bocsásd meg, Uristen* kezdetű éneket?

¹⁸ KERECSÉNYI Dezső, Szenci Molnár Albert lapszáli jegyzetei. Protestáns Szemle, 1930. 393–397.; STOLL Béla, i. m.

¹⁹ Stoll Béla egyetemi segédkönyvében is „a mű szempontjából lényegtelen külsőség”-ként vannak értékelve a tipográfiai mozzanatok, „bár – mint megjegyzi – némely költők néha igen nagy fontosságot tulajdonítanak nekik. Szeretik pl., ha minden versük új oldalon kezdődik.” (STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*. Bp., Tankönyvkiadó, 1987. 8.)

„A görög együgyű nagyság én
előttem mindenekfelett van...”

(Kölcsey)

„...az Énből isten lett.”

(Hamvas Béla)

A XVII–XVIII. századi filozófia – részben antik alapokon – két világszemléletet dolgozott ki: „két út van elérhetni azt a bizonyosságot, melyet Platon a philosophia végczéljának lenni mond: érzés által gyűjtött tapasztalás, és velünk született ideákon épült okoskodás.”¹ A kiskorától fogva elmélyülésre hajlamos, rendkívül sokat olvasó Kölcsey ezek közül kezdetben a materializmushoz vonzódik inkább, ennek eredménye 1809-ben d’Holbach *Systema Naturae* című művének kivonata. A jegyzet követi d’Holbach determinizmusát, ateizmusát, és rousseau-i társadalomképet rajzol: „...a virtus ... n[em] egyéb han[em] a mi interesseinknek a másokéval v[al]ó olly össze egyeztetése, h[ogy] azok[na]k kárára ne légyenek.”²

A szintén 1809-ben megkezdett Második Jegyző Könyv nagyon részletesen, önálló, kritikus forráskezeléssel vizsgálja a Platon előtti görög filozófiát. Az egész jegyzetben megfigyelhető, hogy Kölcsey fokozottan érdeklődik a panteista és racionalista gondolkodók iránt, a filozófia legfontosabb részeinek a metafizikát, teológiát, ismeretelméletet és a kozmológiát tartja, tehát a racionális vizsgálódásnak újkorban hangsúlyos tárgyait. Ennek megfelelően vonzódik Anaxagoraszhoz, aki az igazság döntőbírájává az értelmet teszi, és kritikusan ír Arisztotelészről, Platónról, Szókratészről, akinek a metafizikától való tartózkodását, teizmusát, babonásságát nem tudja elfogadni. Az epikuroszi deizmust viszont igen, hiszen ez az emberfeletti erőknek kisebb szerepet tulajdonít. Mivel azonban „...az Epicurus’ philosophiájának karaktere az Empirismus volt”, ez a jegyzetcsomag még nem nevezhető eszmeileg egységesnek.³

A fiatal Kölcsey bizonyosságkeresésének következő állomása Des Cartes’ *Philosophica Principiainak Extractusa* 1810 márciusából. Racionalista meggyőződése, mely a valóságot az értelem követelményeihez igazítja, erősödik, ugyanakkor természetes módon meggyengül előtte az érzékelés hitele: a test, az „extensio, figura” „a’ mi természetünkre nem tartozhatnak, hanem egyedül a gondolkodás.”⁴ Ha a világot a „különözött” Enre építjük föl, a külvilággal kapcsolatban szkeptikusak leszünk, és valóságképünk anyagtalanodik. Ha a lélek fő jellemzője a gondolkodás,⁵ és lét és tudat, lét és reflexió azonos (Descartes, Hegel), akkor a lélek egyensúlyát veszti, mert mint érző (érzelmeire képes) és a testtel kapcsolatban álló dolog nem részesül figyelem-

¹ KÖLCSEY F., *Görög philosophia*. In: Kölcsey F. *minden munkái*. I–X. köt. Kiadja ANGYAL Dávid. Bp., Franklin, 1886–87. (A továbbiakban KMM) V. köt. 7.

² 1ső Jegyző Diárium. Kölcsey F. *kiadatlan írásai*. Vál. SZAUDER József. Bp., Akadémiai K. 1968. (A továbbiakban KKI) 53.

³ Vö. KKI, 388.: Szauder József jegyzetei.

⁴ KKI, 213.

⁵ „...világos, hogy az Ész/: lelket, mens:/ elébb ismerjük, mint a’ testet...”, tehát az ész szinonímája a lélek. KKI, 213.

ben – ez magyarázhatja Kölcsey lírában megfogalmazott halálvágyát és erős szeretetigényét. A görög fordítások előtti utolsó fontos szellemi hatás Kant részéről érte 1810 áprilisában,⁶ mint *A tiszta ész kritikájának* kivonata bizonyítja. Talán nem véletlen, hogy újabb, kimondottan filozófiai jellegű kéziratról 1813-ig már nem tudunk, hiszen útkeresése a tiszta materializmustól (d'Holbach) a materializmust, idealizmust vegyítő görög tanulmányokon át a tisztán racionalista Descartes-ig terjedt, és ezt a folyamatot zárja le Kant észkritikája, amely Descartes eredményeit megkérdőjelezi. Az útkeresés tanulsága részben az lehetett Kölcsey számára, hogy a világról sem anyagelvű, sem észelvű alapon nem tehetünk biztos kijelentéseket. Bár Kant szerint ez igaz az Énre is, az idealizmus cáfolatát mégis erre, a „létel empirikus tudatára”⁷ építi fel, ugyanúgy, mint Descartes. Másrészt a mindkettőjüket jellemző fogalomelemző módszer⁸ a fogalmi hálót csak mint szinkrón rendszert tudja felfogni, nem tud számot adni a fogalomhatárok időbeni (diakrón) változásáról, tulajdonképpen kiszakítja fogalmainkat az időből és a fogalmak rendszeréből, tehát belőlünk magunkból is. A fogalmi analízis időtlenítő, deszubjektíváló módszer, amelynek a felvilágosodás intellektusra és érzékiségre redukált emberképe szolgál háttérül, ezért tiltakozik a tudatalatti az érzelmek áradásával és figyelmeztet a halálvágygyal. Anyagtalanított és időtlenített érzékelés (érzékiség), áradó érzelmek és halálvágy – ezek a Kölcseyt befolyásoló tényezők, amikor három év múlva hozzáfog Szapphó fordításához.

1813 júniusában, Álmosdon készíti el a négy Szapphó-fordítást a Görög *Antológia*-beli *Demokritos sírján* című epigrammával együtt, Anakreón *Gyűlölködő azt-ját* pedig egy évvel később („Vagy, ha midőn...” kezdettel). Taxner Ernő kutatásai szerint életkörülményei ebben az időben nem egészen olyanok voltak, mint azt a régebbi szakirodalom gondolta: „...a tények ellentmondanak a magányosság legendájának”: „Álmosdon érzékeny, művelt és a politika iránt erősen érdeklődő társaság vette körül Kölcseyt.”⁹ Ebben a napóleoni háborúk miatt politikailag feszültebb időszakban a költő gondolkodása lassan romantizálódik, kezdi átértékelni emberi kapcsolatait.¹⁰ „...arra döbrent rá, Kazinczy felfogása nem teszi lehetővé az őt legmélyebben izgató kérdések kifejezését.”¹¹ Versköltéssel és fordítással tölti idejét, lírájában nagyon lassan tisztul már valóságos problémája: a magány, szeretethiány (*Minden óráim*). Stílusa egyszerűsödik és pontosabbá válik, érezhető rajta a klasszikus görög költészet és Goethe hatása. Versformái gyakran antikok: disztichon¹² (*Átok stb.*), alkaioszi versszak (*Egykor homályos...*). A *Hiacynthus* című szép, rövid darab görög mintát sejtet, a *Panasz* első két sora pedig be nem vallott Szapphó-fordítás, mint a keletkezés időpontja (1813. jún. 4.) is bizonyítja:

⁶ Pontosabban Descartes és Kant művét egyszerre olvasta: elkezdte a *Philosophica Principiát*, közben jegyzetelte Kantot, majd befejezte Descartes művét.

⁷ Immanuel KANT, *A tiszta ész kritikája*. Fordították és magyarázták ALEXANDER Bernát és BÁNÓCZI József. Bp., Franklin-Társulat 1891. 171.

⁸ Pl. amikor Descartes az isten-fogalmat vagy Kant a tér-fogalmat vizsgálja.

⁹ TAXNER Ernő, *Kölcsey és a magyar világ*. Doktori értekezés, 1990. (MTAK Kézirattár) 65.

¹⁰ Vö. 1813. június 25-i ismert levele Kazinczyhoz: „Azon Nagy, kit semmi nem tántorít, nem a' mi világunkból való... de ezt itt, a' ki szenved és örül... epedéssel szorítjuk szívünkhöz...” (Kazinczy *Ferenc levelezése*, I–XXII. köt. Közzéteszi dr. VÁCZY János és HARSÁNYI István. Bp., 1890–1927. V. köt. 432.

¹¹ TAXNER Ernő, i. m. 77.

¹² Vö. KERESÉNYI Dezső, *Kölcsey Ferenc*. Bp., Franklin, 1940. 33.

Éjfél van, már Lúna leszáll, s eltűnik az óra,
 S ablakod ellenében én egyedül vagyok itt.
 Játsszol, Fanni, velem, vagy tán álomra hajoltál?
 Nem lakik egy helyt, ah, Morpheus és szerelem!

A Szapphó-vers, mely nem töredék, hanem négysoros kis remekmű, s amely Babits Mihályt is fordításra ihlette, így hangzik:

Már alászállt a Hold
 és a Pleiádok (a Fiastyúk), éjfél
 van, elmúlik a (találka¹³)óra,
 én pedig egyedül alszom.¹⁴

A kedvesét éjjel (esetleg háza küszöbén) váró szerelmes képe nem ritka a görög epigrammában. Kölcsy alighanem tudatosan vette át ezt a részletet Szapphótól, hiszen ebben az időben fordítási elvei még nem voltak olyan leszűrtek, mint három-négy évvel később az *Iliász* fordítása közben,¹⁵ túl első jelentős kritikáján Csokonairól (1815). Ugyanez derül ki az egyidejűleg fordított hosszabb Szapphó-versekből, melyek közül a legismertebb a „Boldog ember...” kezdetű (1873. jún. 4.). A fordítás nagyon szép, de az eredetitől jellegzetesen eltér.¹⁶ „Sapphó... a szerelmi örülettel együttjáró szenvedélyt mindig kísérő jelenségeiből, azaz érzékelhető valóságából alkotja meg” – mondja Pseudo-Longinos.¹⁷ Az eredeti kézzelfoghatóságát, természetességét, erőteljes kifejezéseit és fokozását Kölcsy mindenhol tompítja, átalakítja. Így jelenik meg a „kegyes” szó a harmadik sorban, bár az eredetiben nincsen megszólítás. Így lesz az „édesen csevegőre, vágykeltően nevetőre figyelő”-ból valaki, aki „andalog kellő szavad édes hangján, / S gyöngé mosolygást / Ajkadon látván szeliden lebegni”. Kölcsy próbálja elhatárolni magát a közvetlen benyomásoktól, Poe-hoz hasonlóan visszahúzódní a maga világába. Telitalálat a hatodik sor: „megdöbben kebelemben a szív”, az eredeti kézzelfogható tartalmú hetedik–nyolcadik sora viszont átadja helyét egy elvont képnek: „jelenléted leborít azonnal”, amelynek folytatása: „És oda lészek” megtöri a folyamatos leírás sorrendjét és fokozatosságát: Szapphó az utolsó (épen fennmaradt) szakasz utolsó előtti sorában beszél csak arról, hogy „vége van”. A harmadik szakasz sok szép fordulat mellett („nyelvem eltompul ajakim között” és „tűz ömlik tetemimre végig”) tovább gyengíti a görög szöveg konkrétságát: a „tűz” jelzője „könnyű” helyett „égi”, az egyszerű „szemeimmel semmit sem látok” pedig így változik meg: „bágyadt szemeim borúlnak / Éji homályba”. Az éji homály említése egyszerre árt a fokozatosságnak és az eredeti színhatásnak, ami Kölcsy borongósságával szemben határozottan világos, fényes. Ez a fényesség Szapphó versében lényeges elem, mert a költőnő kedvesével (aki lány)¹⁸ szemben ülő férfi is „istennekkel egyenlőnek tűnik”, maga a kedves pedig biztosan az is (szépsége megisteníti, ahogy Kölcsy legkorábbi verseiben a lírai Ént, a költőt a művészte). Az

¹³ Szabó Lőrinc leleménye, mely a szövegből nem következik feltétlenül. Vö. NÉMETH György szerk., *Szapphó fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul*. Helikon, 1990. 162.

¹⁴ *Frühgriechische Lyriker*. Ed. Bruno SNELL. Drittel Teil. Berlin, Akademie-Verlag, 1976. 40.

¹⁵ Vö. XLVIII. levele Kazinczyhoz, 1817. június 14. KMM, IX. 186.

¹⁶ Az I. függékben található a pontos fordítás.

¹⁷ PSEUDO-LONGINOS, *A fenségről*. Görögül és magyarul. Ford. NAGY Ferenc. Bp., Akadémiai K. 1965. 39.

¹⁸ A „csevegőre” (φωνεσσα) és a „nevetőre” (γελαισσα) nőnemű melléknévi igenevek.

antik istenképnek, mint a kereszténynek is, viszont nagyon fontos összetevője a fény (pl. Aphrodité „megjelenése aranyos ragyogás”¹⁹). Kölcsey saját lelkéből rejt el színeket a fordításban, és ezzel sajnos nemcsak az eredetét írja át a XVIII–XIX. század fordulójának műfordítási gyakorlata (vö. Kazinczy) szerint, hanem éppen azt változtatja meg benne, amiért őnmaga és az egész romantika annyira szerette a klasszikus görög költészetet: könnyedségét, vidámságát, gondtalanságát.

Az utolsó szakasz²⁰ első sora nagyon jól sikerült, a befejezés azonban eléggé eltér a görögtől: megváltozik a mondat szerkezet és a szavak is. A „fű”-ből „virág” lesz, a színhatás tompább (Szapphó egy jelzője helyett Kölcsey kettőt használ), az utolsó tagmondat igéje, a „látom”, kicserélődik egy jellegzetesen szentimentalista szókészletből származóra: „rogyok”, és végül megszemélyesítést nyer a Halál. A görög mitológiában ritkábban szerepelnek elvont fogalmak istenként megszemélyesítve, jobban kedvelték a jellemmel bíró, emberszerű isteneket.²¹ Ez az alak máshonnan származik, valószínűleg nem is keresztény szférából, hanem a kialakuló romantika saját, szubjektív eredetű mítosztárába való (mint Vörösmarty-nál vagy Petőfinél²²), és a fordítás legfontosabb tárgyi változtatása. A népszerű Szapphó-verset más kortársai is hasonló szellemben alakították át, pl. az a Theodor Körner (1791–1813) is, akinek *Zrínyi* c. drámájáról Kölcsey 1826-ban oly alapos bírálatot írt. Ebben a bírálatban idézi Körnertől a következő három sort:²³

„Akkor a keblem perzselve megnyilallott,
Szemem fennakadt, szívem ütése elállt,
(Mintegy) halálos álom lepett meg engem.”

Kölcsey most próbálkozik először azzal, hogy alkotás közben saját egyéniségét jobban háttérbe szorítsa, „Én”-jét kívülről, objektíven próbálja szemlélni. Szapphó verse arról szól, hogy egy isten jelenléte milyen hatást tesz az emberre, Kölcsey fordítása pedig inkább magáról, saját tudatáról ad képet. Görög fordításai közül „különösen Szapphó Boldog embere figyelemre méltó a nagyon is érzéketes, plasztikus festés jellegzetes ellégiesítésével...” – foglalja össze Rohonyi Zoltán.²⁴

Kicsivel pontosabb Szapphó másik legismertebb versének, a „Büszke székedben örök Aphrodité”-nak fordítása (1813. jún.).²⁵ Kulin Ferenc szerint Kölcsey szerelemfelfogásának előzményeit a platonizmusban, a középkori lovagi kultúrában, a reneszánsz sztoikus bölcséletben és a rokokóban találhatjuk meg.²⁶ A *Boldog ember* szókészletéből a „kegyes”, a „Büszke székedben” kezdetűből az „égi hölgy” kifejezések ennek megfelelően már Kölcsey korában is régiesen hathattak (a „kegyes”-t Balassi használja, az „égi hölgy”-ről pedig Dante Beatricéje juthat

¹⁹ TRENCSENYI-WALDAFFEL Imre, *Mitológia*. Művelt Nép, 1956. 131.

²⁰ Kölcsey nem fordítja le a vers utolsó fennmaradt sorát, amely eredetileg talán egy új szakaszt kezdett meg, bár ez a sor az általa ismert Pseudo-Longinos-műben is szerepelt, vö. W. Rhys ROBERTS, *Longinus On the Sublime*. Cambridge, 1907. 70.

²¹ A „Halál” (Thanatos) kétszer szerepel a fontosabb ógörög művekben: egyszer az *Íliás*ban, egyszer pedig Euripidész *Médeiájában* (TRENCSENYI-WALDAFFEL, i. m. 211., 246.)

²² KULIN Ferenc, *Kölcsey személyiségének fejlődése*. In Uő., *Közelítések a reformkorhoz*. Bp., Magvető, 1986. 67.

²³ „Da zuckt’ es mir versegend durch die Brust, / Das Auge brach, des Herzens Pulse stockten, / Wie Traum des Todes kam es über mich.” KMM, II. 19.

²⁴ ROHONYI Zoltán, *Kölcsey Ferenc életműve*. Kolozsvár–Napoca, Dacia Könyvkiadó, 1975. 44.

²⁵ Szövegű fordítása a II. függékben.

²⁶ KULIN Ferenc, i. m. 72.

eszünkbe). Jellemző ez a változás, amelynek során a Szapphó-féle „Zeusz gyermeke” „égi hölgy”-gé alakul át a második sorban. Szapphó, még inkább az egy-két századdal korábban élt Homérosz számára az istenek valóságos, majdnem kézzelfogható lények voltak, az ő művük volt minden dolog és esemény a világon, amint ezt Schiller is leírja *Görögország istenei* c. versében. Kölcsey ezeket a konkrét utalásokat általában helyettesíti valamilyen elvont, szubjektív töltésű, gyakran testetlen fogalommal, ahogy ezt még a tizennyolcadik sorban is látni fogjuk Peithóval kapcsolatban.

Ez nem jelenti azt, hogy az eredeti csillogásából ne őrizne meg nagyon is sokat: szép a harmadik-negyedik-ötödik sor fordítása. A következő sor ismét sokat gyengül, fátyolozódik: „hangomra messziről felfigyelve” helyett „Hív imádódnak (szavára) kegyesen hajoltál”-t olvasunk. A kilencedik sorban talán azért került a „verebek” helyére „galambok”, mert Kölcsey az előbbi nem érezte istennőhöz illőnek. Igaz, hogy Aphrodité szent állata a galamb,²⁷ de szekerébe verebeket is foghat, amint éppen ebből a versből tudjuk.²⁸ – A negyedik szakasz jól sikerült, csak első sorában cserélődik fel a konkrét „Tüstént meg is érkeztek” kifejezés a Szapphó érzéseit leírni szándékozó „Szent öröm töltött”-re. Szapphó azonban érzéseit szereti inkább megjeleníteni, testi hatásukon keresztül bemutatni, mint leírni (lásd az előző verset). Az ötödik versszakban ismét enyhe átalakulás történt: a „szív” vagy „lélek” szapphói jelzője kicsivel többet jelent, mint Kölcseyé, a „felhevült” erősebb: örületre, ittasságra, nagy fájdalomra jellemző szó ez.²⁹ A különbség nem olyan nagy, de ugyanazt a felfogásbeli eltérést mutatja, amiről az „égi hölgy” kifejezés kapcsán már volt szó. A déli országokban a szerelem köztudomásúlag hevesebb, és ez az antik Görögországban és Itáliában is így volt. A szerelmes férfi vagy nő mindenáron meg akarja szerezni kedvesét és „szerelembe vegyülni vele”, ahogy Homérosz mondja. Jól bizonyítja ezt a klasszikus görög költészet, a *Görög Antológia*, Theokritosz pásztoridilljei, Catullus, Ovidius és Propertius versei. Sőt, a „görög-német idealismus”³⁰ mestere, Kölcsey példaképe, Goethe az olaszországi útja (1786–88) után írt Római elégiákba is ennek a hagyománynak megfelelően csempész bele érzéki jeleneteket. Amikor Kölcsey ezt az érzékiséget légiesíti, akkor már tulajdonképpen a polgári szerelemfelfogás kicsit módosult előképét alkotja meg. „Már első verseiben maga a bomlástermék, a semmisségét panaszoló, a megvalósulás lehetetlensége miatt gyötrődő szentimentális költő áll előttünk [...]”. De már nem a pusztuló, a haldokló, hanem az újszülött védtelensége és tehetetlensége ez.³¹ Ennek az újszülött nyugati embernek egyik titka a „kölcsonös boldogtalan szerelem”,³² „Tristan és Izolda találkoznak az erdőben, sírnak és elválnak megint”.³³ Az újfajta szerelemfelfogás sajátos képviselője Kölcsey: az ő képéből hiányzik „az elsajátításra törekvés és az odaadás”.³⁴

A másik érdekes változás ugyanebben a sorban a meggyőzés istennőjének, Peithónak, aki itt valószínűleg maga Aphrodité,³⁵ kihagyása: „Peithó kit vezessen

²⁷ TRENCSENYI-WALDAPFEL, i. m. 132.

²⁸ στρουθοί = verebek, vö. TRENCSENYI-WALDAPFEL, i. m. 131.

²⁹ μαινομαι

³⁰ JANCsó Benedek, *Kölcsey Ferenc élete és művei*. Bp., Aigner Lajos, é. n. 134.

³¹ KULIN Ferenc, i. m. 66.

³² SZERB Antal, *A világirodalom története*. Magvető, Bp. 1975. 205.

³³ Uo. 203.

³⁴ KULIN Ferenc, i. m. 72.

³⁵ *Frühgriechische Lyriker*, 144.

vissza szerelmedbe?” helyett ezt találjuk: „kinek hév szerelme / Tart megint bájos kötelén?” A képi és tárgyi változtatás az eddigiekhez hasonló.

Más jellegű viszont a huszonharmadik sori átalakítás, ahol az eredeti valószínűleg egyszerűen azt jelenti, hogy „ha nem szeret, hamarosan szeretni fog”, nem pedig azt, hogy „csókod ha kerüli, csókol”.³⁶ Ez a kis érzékiség azonban megmarad nyelvi sajátosságnak, ahogy saját korai verseiben is szerepel a rejtetten erotikus szókészlet³⁷ (pl. *A dalos*, 2. szakasz, *Egy született leánykának*, 8., 9., 14. szakasz, *Andalgások*, 10. szakasz), de anélkül, hogy éreznénk a valóságosságát. A költő nagyszerű nyelvérzékét bizonyítja a huszonötödik sor fordítása: az „ölel bánatim közül” megtartja és javítja is az eredeti hangulatát.

A negyedik vers, amelyet 1813 júniusában görögből fordított, a „Meghalva fogsz feküdni...” kezdetű Szapphó-töredék,³⁸ melynek első három sora szép és pontos. A negyedik sorban tér csak el Kölcsey az eredetitől, ahol egy melléknévi igeneves szerkezetet („a homályos halottak között repkedve”) így fordít: „S nem fogsz Olympra fel magasan / röpdülni a holtak közül.” Az Olimpusz, amely a Szapphó-versben nem fordul elő, saját egyidejű költészetében többször is szerepel (*A költő*, 1813. jún., *Egykor homályos*, 1813. aug., *Ideál*, 1813. szept., *Szerelem*, 1814. aug., *Rákos nymphájához*, ugyanakkor) és általában a földre lehozandó klasszicista ideavilágot, Kazinczy Grátiának világát jelképezi.

Ötödik ebből az időből származó görög fordítása, a rövid *Demokritos sírján*, tulajdonképpen csak egy szóban tér el az eredetitől, amelynek ez a pontos fordítása: „Plútón, vedd, boldog, Démokritoszt, hogy mindig búskon uralkodva kapjál egy nevetőt is.” Ez az epigramma a *Görög Antológia* sírfeliratai között szerepel.³⁹

Nem egészen érthető, hogy Kölcsey hatodik görög fordításában, amely egy évvel később keletkezett,⁴⁰ mint az előbbiek, miért adta így vissza a Radnóti által „Gyűlölöm azt...” kezdettel fordított közismert Anakreón-verset:

Vagy, ha midőn rózsás poharadban habzik aranybor,
Ares pusztító fegyverit énekeled,
Akire vígan néz Cypris s Mnemosyna leányi,
Gyöngéded szerelem lángja hevíti dalát.

Az eredeti így hangzik:

Nem szeretem azt, aki telt kupa mellett borívás közben
harcról és gyászos háborúról beszél,
hanem (azt szeretem,) aki a Múzsák és Aphrodité fényes
ajándékait (a társaságba) vegyítve a kedves örömet említi.

Nem tudjuk, hová tűnt Kölcsey fordításában az egész vers szerkezetét maga alá rendelő „Nem szeretem” kifejezés. A „rózsás pohár” és a „habzó aranybor” ifjabbkori és egyidejű lírájából kerültek ide, és hasonló eredetű az a változás is, melynek

³⁶ A „φιλέω” ige általában annyi, mint „szeretni”, de ritkábban, főleg, ha egy testrészt jelentő szó követi, jelenthet „csókolni”-t is.

³⁷ KULIN Ferenc, i. m. 72.

³⁸ Szövegghű fordítása a III. függelékben.

³⁹ *Anthologia Graeca*, Ed. H. STADTMÜLLER. Lipsiae, 1894. II./1, 42.

⁴⁰ 1814 júliusában.

során a „kedves örömből” „gyöngéded szerelem” lesz, a beszélgetőtársból, ivó-cimborából pedig – dalnok.

Kölcsey 1813–14-es görög fordításai tehát anyagtalanító, időtlenítő tendenciájukban őrzik az ifjúkori filozófiai útkeresés, világalkotási próbálkozások hatását. A Descartes-tól és Kanttól tanult *abstractio*,⁴¹ az intellektuális Én elvonása a külvilágtól természetesen eredményezi az érzékelés iránti szkepszist, a lírai, érzelmi Én megerősödését, a társkeresést és a rendkívüli művelődési igényben megnyilvánuló rendszeralkotási törekvést. Az epikus hagyomány univerzalizációja mögött egyéniségként előlépő, de természetes boldogságában még abban gyökerező szapphói és anakreóni költészet azért lehetett vonzó a fiatal Kölcsey számára, mert pl. időkezelésük jellegzetesen modern: „az idő nem a lét ideje többé, hanem a keletkezése és változása...”⁴² és ebben a szubjektív időfolyamban az ember helyzete kétértékű,⁴³ nem stabil. A lírai Én Szapphónál „teljesen feloldódik helyzete meghatározta érzéseiben, és ennyiben nem is tudja helyzetét világosan megérteni [...] az ember[...] csak az őt körülvevő világhoz való viszonyában érthető.”⁴⁴

Kölcsey 1813–14 táján már a kiutat is keresi ebből a helyzetből: Szemerével szorosabbra fűzi barátságát, ugyanakkor fordítással foglalkozik, a költői szerep érdekli, és ez időbeli lírájában is az Éntől való lassú távolodás figyelhető meg. „Az öntudat már nem az élményben van”, ezt „szemlélete tárgyává teszi”, és ezzel „Énje kívülállását hangsúlyozza”.⁴⁵

„Minden bizalmunkat az egyént kezébe tettük, mint kincses hajót a határtalan és feneketlen tengerre. Csak az egyént nem adtuk föl. Eljön a nap, melyen föl akarjuk adni az egyént is. Hivatásunk, mindent föladni. Eljön a nap, melyen mindent föl kell adnunk – hogy minden újra a miénk lehessen.” (Fülel Lajos)

I. Függelék

Szapphó (i. e. 600 körül) „Φαίνεται μοι κηνος...” („Istenekkel egyenlőnek tűnik...””) kezdetű versének (hagyományos címen „Óda Anaktoriához”) szövegű fordítása:

Istenekkel egyenlőnek tűnik nekem
az a férfi, aki veled szemben
ül és közel[edben rád,] édesen csevegőre
figyel

5 és vágykeltőn nevetőre, ami nekem bizony
szívemet keblemben megdobbantotta.
Mert ahogy rád nézek, még ha rövid ideig is, úgy hozzám
semmi hang
többé nem ér el,

⁴¹ HAMVAS Béla, *Scientia Sacra*. Bp., Magvető, 1988. 69.

⁴² RTOÓK Zsigmond, *Szapphó Aphrodité-himnusz: hagyomány és újítás*. In *Antik Tanulmányok XXVI*. 1979. 269.

⁴³ I. m. 270.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ KULIN Ferenc, i. m. 66–67.

de nyelvem megmerevedik, könnyű
10 tűz fut rögtön bőröm alatt,
szemeimmel semmit sem látok, füleim
zúgnak.

Az izzadság végigfolyik rajtam, egész lényemet
remegés fogja el, fűnél is halványabb
15 vagyok, úgy tűnik nekem, hogy meghalok
rövidesen.⁴⁶

De minden elviselhető, még a szegénység is...

II. Függelék

Szapphó „Ποικιλοθρον’ αθανατ’ Αφροδιτα...” („Díszes trónszékű, halhatatlan Aphrodité...”) kezdetű versének⁴⁷ szöveghű fordítása:

Díszes trónszékű, halhatatlan Aphrodité,
Zeusz gyermeke, cselszövő, könnyörgök hozzád,
ne sújtsd le szomorúsággal, se búval,
Úrnő, lelkemet;

5 hanem jöjj ide, ha valaha máskor is
a hangomra messziről felfigyelve
odahallgattál [rá], s atyád aranyos házát
elhagyva megérkezteél

befogva szekeredbe; szép és gyors verebek
10 hoztak a sötét föld fölött
sűrűn csapkodva szárnyaikkal az égből az
éter közepén keresztül.

Tüstént meg is érkeztek, te pedig, ó, boldog,
elmosolyodva halhatatlan arcoddal
15 kérdezted, már megint mi bánt és miért
hívlak ismét

és mit kívánok leginkább, hogy legyen,
örült lelkemben. „Kit szeretnél megint, hogy Peithó
a szerelmedbe vezessen, kicsoda, ó,
20 Szapphó, bánt téged?

⁴⁶ Az utolsó tagmondat NÉMETH György fordítása, i. m. 145.

⁴⁷ *Frühgriechische Lyriker*, 16.

Mert ha menekül, nemsokára üldözni fog,
ha pedig nem fogad el ajándékokat, sőt adni fog,
ha pedig nem szeret, gyorsan megszeret,
még ha nem akarja is."

25 Gyere hozzám most is, oldjál fel súlyos
bánatomból, amit a lelkem véghez vágyik
vinni, vidd véghez, te magad
légy fegyvertársam.

III. Függelék

Szapphó „Κατθανοισσα δε κειση...” („Halottan fogsz feküdni...”) kezdetű töredékének szöveghű fordítása:

Halottan fogsz feküdni, nem lesz felőled soha
emlékezet, sem vágy [utánad] később; mert nincs részed a pieriai
rózsákban, hanem láthatatlanul fogsz fel-alá járni Hádész
házában is a homályos halottak között repkedve.

Vassányi Miklós

Az Ady-kutatás eredményei és távlatai Vitályos László bibliográfiája tükrében

Vitályos László: *Ady-bibliográfia 1896–1987*. Kiegészítő kötet. Az MTA Könyvtárának Közleményei 28. (103.) sz. Budapest, 1990. 427 l.

1. Az Ady-irodalom nagysága vetekszik Petőfiével, noha feleannyi idő termése. Ady esetében eléggé gyors a méltó értékelés és a befogadás folyamata. A sűrűn sorjázó Ady-összesek és prózaválogatásuk után azonban aránylag későn, az ötvenes években kezdeményezték a teljes, kritikai kiadás tervét. A munka a publicisztikai írások összegyűjtésével indult meg a régi hiány pótlására, s az életmű fehér foltjainak kitöltésére, jórészt az akkori irodalompolitika igénye szerint. A sorozat 11 kötete 1955–1992 közt, 28 év alatt (!) jelent meg, a tervezés-szerkesztés zavarai folytán félresikerült, teljes korrekciót kívánó kezdéssel (ItK 1992. 2. sz. 188.). A versek kritikai kiadása, szintén késedelmes ütemben, de alapos előkészítéssel s folyamatosan készül; a szépprózai írások együttese pedig voltaképp már teljes, csak a megfelelő jegyzetapparátust várja. Az életmű anyaga tehát lezártnak tekinthető, legfőlőbb egy-két váratlan-szerencsés darabbal bővíülhet. Másként áll a levelezés ügye: az eddig összegyűlt tetemes anyag (2800–3000 levél) bőséges munkát ad a feldolgozásnak. Az Adyhoz írt levelek jó része eltűnt vagy elkallódott, az övéi pedig – ha el nem pusztultak-vesztek – részben még mindig lappanganak, kegyelethől vagy (vélt) értékük miatt; számítani lehet tehát némi gyarapodásra.

2. A lényegében tehát egybehordott Ady-életmű mellett azonban még hosszú, folyamatos feladat az Ady-irodalom gyűjtése.

A munka Vitályos László–Orosz László *Ady-bibliográfia 1896–1970* c. kötetével indult meg (1972), amely a jelzett időszakból föltárta s összegyűjtötte az Ady munkásságára és életére vonatkozó műveket, közleményeket. A második, bővített kiadás (1980) folytatta a gyűjtést, az 1977., centenáriumi évig bezárólag, melynek termése magában is vaskos füzetet tölthetne meg. Vitályos László töretlen következetességgel végzett, kitágított körű tevékenységének újabb összegezése tíz év múltán a szintén tekintélyes terjedelmű *Kiegészítő kötet* (1990). Nemcsak folytatása az előzőnek, hanem 1897-ig visszamenőleg közli a föltárt újabb anyagot is. Az *Ady-bibliográfia* második, bővített kiadása és e kiegészítő kötet¹ egybefogva tartalmazza tehát kilenc évtizednek Ady-vonatkozású felkutatott, nyomtatott termését, különféle témakörökből. Összesen 11 661 tételre (7052 + 4609) rúg e két kötet anyaga, de jóval több bibliográfiai egységről van szó: igen sok tételhez címek egész sora kapcsolódik. E bőség ellenére sem beszélhetünk azonban teljességről; az áttekinthetetlenül szétszórta adattömeg számbavételénél a legkörültekintőbb figyelem előtt is rejtve maradhatnak források, adalékok. Századunk első évtizedeinek gazdag és szerteágazó sajtótermése teszi érthetővé, hogy a legváratlanabb helyen bukkan föl Ady-vonatkozású anyag, s ez további kutatásra sarkall, így a munka szinte befejezhetetlen.

3. A bibliográfia szerkezete – némi időközi módosítással – nyolc nagy részre tagolódik, a fejezeteken belül évek szerint és a szerzők betűrendjében csoportosítva. Kiegészítő, ill. kritikai megjegyzéseimet és javaslataimat ehhez igazodva teszem meg.

¹ A következőkben a *Bibl.*² és *Kieg.* rövidítést használjuk.

A fejezeteken belüli tagolódás a tömör annotációkkal világosan szemlélteti az Ady-irodalom időbeli alakulását, mennyiségi hullámmzésát, s ez jelzi a korszak társadalmi-politikai közegének, szellemi-ideológiai felfogásának Adyhoz való viszonyát, az alkalmi vagy programos időszerűsítést, a klasszikussá emelő és merevítő értékelés folyamatát. A névmutatónak a szerzőkre utaló tételszámaiból pedig kiemelkednek az Ady-kutatás legtevékenyebb munkásai, a költő úttörésének, majd kultuszának fő részesei.

4. A *Bibl.*² bevezetése közli, hogy az idő- és betűrendet nem alkalmazzák mechanikus következetességgel: az egyes tételekhez kapcsolódó további publikációk az eredeti mű vagy közlemény tételszáma alá sorolódnak. Az így létrejött adatbokok tetemesen, 10–20 százalékkal megnövelik a bibliográfiai egységek számát. Ugyanakkor meg is bontják az időrendet, s ez zavarhatja a kép sugallta következtetéseket.

Hogyan lehetne összeegyeztetni a tárgyköri egybetartozás szempontjának érvényesítését az életpálya, ill. az utóélet alakulását szemléltető évenkénti publikációk mennyiségi bemutatásával? Hely- és munkatöbblettel járó ismétlés helyett utalozás volna a célszerű megoldás: a rendező alapelvnek megfelelően (I. *Bibl.* bev. V.) egy mű, közlemény gyűjtőtétele alá kapcsolódó további publikációk címleírása a megjelenés évcsoportjában, a szerzők rendje szerint; s csak ezeknek tételszáma kellene utalni a csoportosítás alapját adó tételekben. A javasoltam esetben felsorolt utalószámok mutatnák a szóban forgó munka visszhangját, a téma jelentőségét. Az utalások jelölte írárok tételei játszva visszakereshetők lennének: többnyire ugyanazon év anyagában. E megoldás valószínűbb arányokat, jobb viszonyítási lehetőségeket nyújtana Ady példaképének, térhódításának áttekintéséhez.

5. Ady életművének hiánytalan feltárása és számbavétele – az egyes írárok keletkezésének és első megjelenésüknek megállapításával – a kritikai kiadás feladata, az Ady-bibliográfia célja pedig a költő életére és műveire vonatkozó irodalom összegyűjtése (*Bibl.*² V.). A tervszerű munka során eddig több mint ezer periodikumot dolgoztak föl (az évfolyam-kötetek száma ennek sokszorososa), s jó néhányukat – Ady-nyom reményében – visszamenőleg ismételtlen átnézték, aprólékos figyelemmel, még sűrűbb hálót alkalmazva.

Mint a *Kieg.* példázza, a hiányokat is pótló teljesség megközelítéséhez állandó további gyűjtésre, tallózásra van szükség, s az Ady-bibliográfiát aligha lehet valaha is lezártnak tekinteni.

6. Az önálló kiadványként megjelent Ady-művek összeállítása teljesnek mondható ugyan, de meglepő, hogy az Ady-írárokat, főleg verseket tartalmazó gyűjtemények, antológiák sora csak 1919-ig terjed, minden megokolás nélkül. Ady életművének utóélete szempontjából éppen az volna tanulságos, hogyan kerülnek be Ady versei, majd prózai művei is különféle gyűjteményekbe és a tankönyvekbe. Madár Lajosnak befejezéshez közeledő impozáns sorozata: *Magyar irodalmi antológiák és gyűjtemények* (1978–; PIM Bibliográfiai Füzetek) módszeresen egybegyűjti a többszerzőjű kiadványokat, melyekben tömérdek Ady-vers található. Az összeítő névmutató alapján a *Bibl.* újabb kiegészítő kötetének terjedelmes fejezetét alkothatja majd az Ady-írárokat is közlő munkák jegyzéke 1920-tól. Csak három címet említek, korszak-mérőföldköjelzésül, s e fejezet jelentőségét hangsúlyozandó: Horváth János: *Magyar versek könyve* (1937¹), *Két évszázad magyar versei* (1951¹), *A Nyugat költői* (1985, szerk. Vas István). Az antológiák sora is jelzi Ady hódító előretörését a klasszikussá befogadásig. Legpregnansabban mutatja ezt az iskola álláspontjának megváltozása: Ady fokozatos térfoglalása a tankönyvekben, s tantervi anyaggá, „érettségi tétellé” való előlépése. E folyamatnak első, korai és

elszigetelt nyoma a Velinszky László szerkesztette elemi iskolai olvasókönyv Ady-verscsokra (Székesfehérvár, 1919).

7. Az Ady-irodalom számbavételének bonyolult feladatát nehezíti az is, hogy a gyűjtést végző munkatársak jórészt nem Ady-szakértők, s így sokszor gyanútlanul siklanak át olyan adatokon, amelyek a témakörben otthonos irodalmárnak fontos nyomot jeleznek.

Hogy a munka megtervezésekor a legrejtőzőbb adatokat is befogó tágasságú háló kivetésére gondoltak, mutatja az átnézett periodikák jegyzéke. Ennek aprólékos részletessége szinte már túlzásnak hat, mert olyan valószínűtlen források, periférikus vidéki és külföldi lapok, alkalmi sajtótermékek címét láthatjuk benne, mint pl. Bér-munkás (Cleveland), Csabai Diák, Flekken (Kézdivásárhely), Hitélet, Közép-Bácska, Lévai Újság, Neon (Ungvár), Palota-Újpest, Sümeg és Vidéke, Új Utakon (Párizs). E címek jelzik a gyűjtőterület parttalanságát, ill. a gyűjtés föltételezett lehetőségeit; az eredmény szerencsés véletlen-valószínűsége pedig az aranymosáshoz hasonlítható. Nem méltatlankodhatunk tehát, hogy számos adat a publikációk rengetegében rejtve maradt. Jelzésül néhány példa a pótlás lehetőségeire: Nagy Mihály előadása Adyról: Nagyvárad, 1908. febr. 11.; Szűts Dezső: *Anyánk, a föld*. M. Nemzet, 1908. dec. 25. (Adyról: Kapy Georges); *Előzetes a Beretvás-Ady estről*, Neues Pester Journal, 1909. okt. 31.; [Révész Béla]: *A Nagy Endre kabaré Ady-Reinitz dalairól*. Népszava, 1909. márc. 2.; Horváth János: *A Nyugat magyartalanságairól*. M. Nyelv, 1911:61 (Adyról elismerően); Nil: *Levél Babits Mihálynak*. Világ, 1916. jan. 9. (a Rákosi-vitáról); a Szilágyság Ady-száma: 1920. jan. 30.; Ady Lajos: *Ady E. és a politika*. Szilágyság, 1922. jan. 27.; *Gyalui Farkas az Ady-afférről*. Ellenzék, 1923. febr. 4.; Schmidt Ferenc Ady-kapcsolatáról. Világ, 1924. dec. 24.; Szentimrei Jenő a Boncza családról és Ady házasságáról. Újság (Kolozsvár), 1925. nov. 22., 29., dec. 6.; Ravasz László: *Ady vallásossága*. MSzle 1927. I. 221. Tápay-Szabó László: *Lőrinc bácsi a kastélyban*. [Csucsán] PN 1929. ápr. 28.; A Toll Ady-vitájának anyaga kivonatossan) a lap 1932. dec. 15-i számának mellékleteként; Kéthly Anna: *Ady halálának 20. évfordulójára*. Népszava-Naptár, 1939.; Szabó József: *Harangszó* (evangélikus naptár), 1943. (Ady-kultusz a Dunántúlon); Lengyel Géza: *Szivar és fekete* (Medve Miklósról) Haladás, 1947. jan. 2.; Szabolcsi Miklós: *Az írói életrajzok kérdéséhez*. Népszab. 1958. márc. 9.; Ady-levél (Altay Margithoz) Ország-Világ, 1961. szept. 20.; Király István: *Emlékezés Földessy Gyulára*. Él. Ir. 1964/52. sz.; Vezér Erzsébet: *Földessy Gyula halálára*. Kortárs, 1965/2. 330; Granasztói Pál: *Ifjúkor a Belvárosban*. 1965. (Ady társadalmi kapcsolatai); Domokos József: *Két Ady-vers keletkezése*. (Áchim-kapcsolat) MN 1968. febr. 4.; Tüskés Tibor: *Ady Pécssett*. Jelenkor, 1970/1; Molnár Antal: *Reinitz*. It 1970/4. 839–846; Bellon Gellért: *Prohászka tragédiája* (Ady istenélményéről). Vigilia, 1974/12.; Rónay László: *Az Ady-revizió és következményei*. In *Kosztolányi Dezső* 212–213. 1977.; Haypál Béla: *Emlékezés a csucsai Boncza-várról*. Unitárius Élet, 1978/3; Gobbi Hilda: *Közben – 1982*. (Ady előadások, Ady és Várad, egy ál-Ady-vers); Juhász Gyula: *Themata*. Szeged, 1983. (J. Gy. följegyzései Adyról); Horváth Imre: *Ha a Múzsza táncra kérne...* Bukarest, 1984. (Ady, holnaposok, Várad); Bottyán János: *Belényestől Segesvárig*. 1987. (a szerző Ady-vonatkozású írásaival); stb.

Mint példánk is jelzik, a különféle kötetekben föllelhető Ady-vonatkozások terén bőven akad pótolnivaló, s e feladat különösen jó színtet kíván. Hasznos volna, ha e tételeknél világosan kitűnnék (tipográfia!), hogy könyvrészletről van szó. Ilyen művek külön csokorba is foghatók az év anyagának élén. Ugyanitt gyűjthetők egybe az időszak évfordulós vagy alkalmi kiadványai (rendezvények meghívója, műsora stb.), lapok Ady-számai, mellékletei.

Az Ady-irodalom zömét kitevő cikkek, tanulmányok egy része bekerült a szerző kötetébe vagy más gyűjteménybe. Ezt a *Bibl.* következetesen föl is tünteti; szükséges volna azonban az önálló kötetet a megjelenés évcsoportjába, időrendi helyére is beiktatni.

A nyomtatott források mellett a rádió és a televízió Ady-vonatkozású műsorainak nyilvántartását is módszeres következetességgel kellene folytatni, e médiák megnőtt szerepének megfelelően.

8. Ami a gyűjtés határait és lehetőségeit, a folyamatos pótlás eredményét illeti, e fejezet arányai jelzik legbeszédesebben a munka szervezettségét s egyszersmind a bűvárszenvedély ösztönző-vonzó erejét: a hírlaptárak mélytengeri zugaiban való „kalandozás” hozta felszínre a *Kieg.* ezernyi tételét, s ez sejteti a még lappangó anyag bőségét, bár jelentősebb lelet már nyilván kevés bukkanhat föl. A *Bibl.*²-hoz viszonyítva kb. 60% a fejezet pótgűjtésének eredménye az 1897–1977. időszakra, s a többit ennél is nagyobb arányú a kiegészítés. Az egész anyagot tekintve, a többlet megközelíti a 100%-ot, ezt a csaknem egyező területi arányok is mutatják.

Két szerkesztésbeli fogyatkozást teszünk szóvá, a későbbiekben való pótlásokra gondolva. Bár a *Kieg.*-ben sűrűn találunk visszautalást a *Bibl.*² azonos vagy rokon tételeire, az utalórendszer nem következetes, gyakran csonka marad. Másik megjegyzésünk a tárgyi tájékoztatás igényével kapcsolatos: a címek olykor túl általánosak vagy éppen talányosak, s nem világítanak rá a közlemény lényegére. Megfelelő annotáció híján vagy annak elégtelen volta miatt az olvasó tájékozatlan marad, s a tétel nem is kerülhet be a tárgymutatóba, mellőzvéen egy esetleg fontos adalékot.

9. Nyelvünk elszigeteltségéből ered a panasz, hogy irodalmunk alig ismert a külföldön, s vitathatatlan értékeink sem kapnak helyet a világirodalomban. Ezért is fontos az a fejezet, amely Ady külföldi ismertségének, idegen nyelveken való megszólaltatásának, befogadásának tanújeleit gyűjti össze.

Látszatra, mennyiség tekintetében igen mutatós a kép: Ady külföldi fogadtatásával és értékelésével több mint 1400 közlemény foglalkozik; mintegy 40 nyelven jelentek meg munkái, elsősorban természetesen versei; érdeklődésükkel a román, francia, cseh, szlovák, német, olasz, angol, orosz és lengyel átültetők tűnnek ki. A fordításkötetek száma megközelíti a százat, köztük néhány többnyelvű, ill. bilingvis. Tanulságos volna számba venni a legtöbbször fordított verseket, tudni, melyek ragadták meg leginkább a fordítónak vagy a gyűjtemény szerkesztőjének a figyelmét.

A fejezet anyaga – mint a részletező cím is jelzi – többretű, s ez a vegyes tartalom igen tarka képet ad: önálló fordításkötetek, antológiák, lapokban megjelent fordítások, ezek ismertetése, tanulmányok, előadások, nyilatkozatok, hírek stb., külföldi és magyar szerzők tollából, különféle nyelveken. E sokféleség megnehezíti az áttekintést; ajánlatos volna tehát az anyagot megfelelő csoport-tagolással közölni. A fejezet élére pedig összefoglaló cím kívánczik: „Ady és a külföld”.

10. Ady alakjának és szerepének a szépirodalomban való megjelenítése szintén érdeklő nyomonkövetője a viharos és sokat vitatott pálya alakulásának.

Az Ady-kép irodalmi ábrázolatait Boross István próbálta először számba venni: *Ady Endre alakja regényirodalmunkban és a köztudatban* (Mezőtúr, 1928.). Az anyag azóta jócskán bővült, az utókor szemléletváltozását is mutatva, de a kérdés újabb, teljesebb összefoglalására nem termett vállalkozó, holott a téma az Ady-filológia tanulságos feladatául kínálkozik.

1908 és 1912 közt előzőnk a lapokat és a kabarékat az Ady-paródiák („adyádák”), A Holnap és a Nyugat „modern” költészetét kifigurázó gúnyversek, el-

ménckedések; humoristák évekig ezzel aratták – többnyire olcsó – sikereiket. Meglepő mégis, hogy a legnépszerűbb paródiagyűjtemények (Lovász Károly: *Holnapután kiskedden*, 1909, Karinthy Frigyes: *Így írtok ti*, 1912) nincsenek kiemelve a *Bibli*-ban. E műfaj szívós népszerűségét mutatja, hogy a humorista-becsvágy igen sokáig Adyban talál ihletforrásra: nemcsak a 30-as években, de még 1947-ben, sőt 1975-ben (!) is feltűnik egy-egy Ady-paródia.

Az Ady-hívek és fegyvertársak szintén megszólalnak 1908-tól kezdve, közösségvállaló vers-vallomásokban is. Rozsnyay Kálmán már 1925-ben 125 emlékidéző-hódoló verset font Ady koszorújába, s ez a szám azóta sok százra rúg.

Jóval kisebb az Adyt középpontba állító, hőseül választó vagy őt szerepeltető szépprózai munkák száma, bár a műfajhatárok vitathatók. Az olyan, személyes hangú, írói igénnyel és stílusművészettel készült munkák, mint Hatvany, Móricz, Fülep Lajos emlékező írásai, Dénes Zsófia és Révész Béla könyvei, bátran a szépirodalmi fejezetbe (is) iktathatók.

Csak néhány író mert vállalkozni arra, hogy regényszerű munkájának főalakjait tegye meg Adyt (Nagy Andor, Fehér Árpád, Krúdy, Millok Éva); többségben vannak azok a művek, amelyek – kulcsregény egyik alakjaként – könnyen fölismerhető maszkban a századelő korrajzába illesztve szerepeltetik mint a korszak egyik meghatározó egyéniségét. Meglepő, hogy Paál Ferencnek ismeretlenségben maradt emigrációs regényén kívül (*Hamu alatt*, 1929) a szépirodalmi fejezetben nem találjuk azoknak a szerzőknek a könyvét, akik valamely regényalakjukban Adyt mintázták meg, vagy használták modellül (Kaffka Margit, Oláh Gábor, Szabó Dezső, Móricz Zsigmond, Földi Mihály, Lesznai Anna, Szitnyai Zoltán stb.). Egy adatnál viszont, amely ide tartozna, elírásból származó tévedés okoz mulatságos kettős galibát: a 3304. tétel Harsányi Zsolt *Kristálymezők* (!?) c. regényére utal, holott nyilván Harsányi Kálmán *Kristálynézők* c. művéről volna szó (*Kieg.*).

Az Adyt megjelenítő szépirodalmi munkák közt feltűnően kevés a színmű; igazi drámaíró nem ragadott meg, méltó művet nem sugallt a költő egyéniségének rendkívülisége, tragikus mozzanatokban igencsak bővelkedő életútja. Többnyire csak életképszerű jelenetek, egy felvonást kitöltő epizódok akadnak. Egyedül Nagy Dániel darabja (*Ady Endre*) jutott színpadra Debrecenben (1934), eléggé zajos körülmények közt, s gyorsan feledésbe is sülyedt.

A filmesek figyelmét többnyire csak az évfordulók fordították Ady felé; az alkalmi dokumentumfilmek azonban a hivatalos tisztelgés gesztusai, eredetiség és maradandó érték nélkül. Két-három egyéb kísérletről kapunk hírt, de értékelés nélkül. Diafilmek is készültek az Ady-témáról, elsősorban iskolai szemléltetés céljára. A felsorolásból hiányzik az 1956-ban kiadott képsorozat; szerkesztő: Szilágyi Ferenc, szöveg: Németh Géza.

A televízió mozgékonyabban reagált. Műsorösszeállítások és novellákat feldolgozó tévéjátékok jelzik a törekvő szándékot. Egy önálló tévéfilm is született Csinszkaról (1987); Ady ennek csak szükségszerű társszereplője, erősen vitatható megjelenítésben.

Érdekesebben jellemző, hogy kezdetben egyes Ady-költemények és tematikus verscsoportok adtak ösztönzést színpadi vagy filmes formában való melodramatikus bemutatásra.

Ezeket a közvetett, áttételes Ady-ábrázolásokat a kutatás eddig nemigen méltatta figyelemre.

11. Az „Ünnepélyek, rendezvények, kiállítások” c. fejezet különösen beszédes tartalmú, mert Ady utóéletének látványos megnyilvánulásait veszi számba, s ezzel

kultuszának hullámzó alakulását is szemlélteti. Tanulságos a *Bibl.*²-val való összevetés: annak az 1919–1977. évekhez tartozó 501 tétele 21 oldalt tesz ki, a *Kieg.* azonos időszakának 402 tétele pedig 27 oldalt tölt meg; a pótlógyűjtés tehát jelentős mennyiségű új anyagot tárt föl. Az 1977–1987. közti tíz évre viszont mindössze 44 tétel jut. Ez mutatja az Ady iránti érdeklődésnek a centenáriumi kampány (1977) utáni erős megcsappanását. A fejezetbe a legtöbb anyagot adó évek is jórészt évfordulós alkalmak: 1919., 1924., 1927–1928–1929., 1939., 1957., 1969., 1977. Öröndetesen meglepő az 1969–1987. közti két évtized külföldi Ady-élműsorainak megsokasodása; a szomszédos és európai országokon kívül Ady-ünnepélyek színhelye volt pl. Argentína, Észak-Amerika, Ausztrália, Hanoi, Havanna, Uruguay.

12. Természetes, hogy Ady fellépése a kortárs fiatal művészek körében hamar visszhangra talált. Költészete mint ihlető téma, ő maga pedig izgalmas portrémodellként ragadta meg a rajz és az ecset művészeit. Jellemző azonban viszonyulásukra, hogy csak egy-két karikatúra készült róla, az is inkább baráti tréfaként.

A képzőművészek figyelmét igazában a halál fordította Ady felé: az örökkévalóságba szellemült vátesz alakjának és eszmevilágának jelképes megjelenítése sugalmazó erejű, sarkalló cél lett. Szinte a temetés másnapján jelszová sűrítődik a követelő szándék: Szobrot Ady Endrének! Mégis jó tíz év eltelik, míg felállítják – első – sírszobrát. Az erre kiírt pályázat nyomán támadt vetélkedés jelzi a művészek élénk érdeklődését, de az akkori kultúrpolitika álláspontja miatt a továbbiakban csak magánkezdeményezésről; egyéni nekibuzdulás szülte művekről lehetett szó. Az első köztéri Ady-szobrokat az ötvenes évektől kezdve állították, s ez is eléggé hosszán vajúdo folyamat volt. Az emléktáblák létesítésére lehetőséget adott egy szélesebb kör kezdeményező szándéka és szerény anyagi áldozata is.

Leggazdagabb a versillusztrációk grafikai termése: kiváló művészek seregét ragadta meg az életmű megannyi inspiráló témája, motívuma, jelkép-varázsa. A képzőművészeti alkotásoknak e sokváltozatú együtteséről, néhány egyedi cikket leszámítva, mindmáig nem készült nagyobb igényű áttekintő értékelés, az Ady-vonzás és -hatás kérdését összefoglaló tanulmány, elemző monográfia.

Bár a *Bibl.*² e fejezetének 1977-tel záruló anyagát (333 tétel, 15 oldal) is harmadával bővített a *Kieg.* (109 tétel, 10 oldal), nyilván akad még a gyűjtés figyelmét elkerülő munka. Ilyen pl. Kernács Gabriellának *Melocco Miklós* c. könyve (1985), amely a művész Ady szobrai részletesen tárgyalja. (E témához és a *Bibl.* következő időszakának anyagához kapcsolódva említjük meg Kovács Péter tanulmányát *Melocco Ady-oltáráról*, in *Németh Lajos emlékkönyv* 1989. 321–324.) A centenáriumnak képzőművészeti vonatkozásban is nagy lendülete után érezhetően lanyhult a művészek érdeklődése Ady iránt: 1977–1987. tíz évének terméséről mindössze 74 tétel számol be.

A *Kieg.*-ben talán mód lett volna kiigazítani a *Bibl.*² egyik szerkesztési felelősségét. Az általános, ill. egyes témájú közlemények sorában ugyanis számos tétel található, amely egy határozott tárgykör fejezetébe tartozik (külföld, szépirodalom, rendezvények). Helyes és hasznos volna inkább oda iktatni, vagy – utalással – mindkét helyen feltüntetni. Pl. A *Bibl.*² 3081. tétele Ady utolsó csucsaifényképéről (1917. szept.) ad először hírt (vö. 4375 sz.). Ezt most a *Kieg.* „Képzőművészeti alkotások, emléktáblák, fényképek” fejezetének megfelelő helyén lehetett volna – ismét – közölni, helyesbítő jegyzettel; hasonlóképpen kellene eljárni a többi tárgyköri fejezetbe tartozó, ill. sorolható tételnél, hogy azok egy csoportba tömörüljenek, sőt, a fejezetek anyagát is jobban tagolni lehetne, főbb tárgycsoportok szerint.

Egy másik szerkesztési fogyatkozás, hogy bár gyakran találkozunk keresztutalásokkal és a *Bibl.*² tételeire visszamutató hivatkozással, alkalmazásuk következtelen, hiányos. Ez főleg ott tűnik fel, ahol valamely téma többször ismétlődik a hozzá kapcsolódó fejlemények folytán. Néhol pedig hiányzik egy-egy talányos című közlemény lényegére utaló rövid annotáció, pedig ilyenekkel általában sűrűn találkozunk a kötetben.

Hasonlóképpen kiegészítő információt kívánna jó néhány meg nem valósult szoborterről szóló híradás, eltűnt emléktábla rejtélye; a kétes hitelű, téves, valószínű közlemények pedig helyreigazításra, ill. cáfolatra szorulnának.

13. Ady verseinek újszerűsége, varázsa már az első kötetek nyomán arra csábította a hivatalos-hivatott és műkedvelő zeneszerzőket, hogy dallamot társítsanak e különös tudat- és érzésvilághoz. Reinitz valóságos kultuszt teremtett az Ady-dalokkal, a követők becsvágyát tüzelve. Érdekes, hogy számuk Ady halála után, a húszas-harmincas években is egyre nő, akkor, amikor ez vallomástevő kiállás volt Ady mellett.

A *Kieg.* mintegy 60 tétellel bővíti a megzenésített Ady-versek irodalmát; az 1978–1984. közti hét évről azonban mindössze 21 közlemény gyűlt össze, jelezve, hogy Ady mint zenei téma elvesztette régi vonzását.

Fontos új fejezete a *Kieg.*-nek Nikodémuszné Nagy Mária összeállítása: a megzenésített Ady-versek kottabibliográfiája. Kitérnek belőle, hogy költőnk 267 verse inspirált több mint félszáz komponistát. Szinte minden vers több megzenésítőre is talált, így a dallamok száma megközelíti az ezret. Reinitz egymaga több mint 130 Ady-kottát hagyott hátra, s mellette a legtermékenyebbek, akik szinte megszállott állhatatossággal szegődtek Ady muzsikusanak: Róth Béla (23 zenésítés!), Bretán Miklós (Nicolae), Kerner Jenő, Kardos István, Kurucz János, Horusitzky Zoltán, Szokolay Sándor, Hetényi-Heidelberg Albert, Hodula István, Nagy Ede, Farkas Ödön stb.

Tanulságos, hogy mely verseket zenésítették meg a leggyakrabban: Az Úr érkezése (13 feldolgozás!), Kis, karácsonyi ének, Párizsban járt az ősz, Góg és Magóg..., Add nekem a szemeidet, Az én két asszonyom, Három őszi könnycsepp, Sem utódja..., Sőhajítás a hajnalban, Új várak épültek, A csillagok csillaga, Őrizem a szemed, Egyedül a tengerrel, A Zozó-levele, Ádám, hol vagy? A Hadak útja, A Halál lovai, Az Értől az Óceánig, Egy ócska konflisban, Meg akarlak tartani, Mert engem szeretsz, Szelíd, esti imádság stb. Meglepő viszont, hogy olyan, a zenét szinte sugalló versek, mint pl. A márciusi naphoz, A Tűz márciusa, Én nem vagyok magyar?, Fölszállott a páva, Ifjú szívemben élek, Magyar fa sorsa, Magyar jakobinus dala, Sípja régi babonának, Vér és arany – mindössze egy-egy muzsikust készítettek megszólaltatásukra.

E gyűjtemény alapjául szolgálhat az Ady-megzenésítések összefoglaló feldolgozásának és értékelő elemzésének. Igaz ez akkor is, ha a szerző nem lép túl a gyűjtés módszeres bibliográfiai számbavételén, anyagát a megzenésített versek cím-betűrendjében csoportosítja; ahol pedig nincs a művek keletkezési idejéről, nem végez külön nyomozást; a zeneszerzők összesítő névsorát s az általuk megkomponált versek címeit sem közli, s így az összkép bizonyos arányai nem bontakozik ki.

14. A *Bibl.*² és a *Kieg.* összesen 11 611 tételt tartalmaz, s bennük legalább még egyszer ennyi adatot találunk; bizonyára ez a leggazdagabb bibliográfia, melyet magyar íróról – Petőfi és Arany mellett – össze lehet állítani.

Az Ady-irodalom mennyiségi alakulásának grafikonon való ábrázolása szemléletesen mutatja, hogyan viszonyult a köztudat az élő Adyhoz, utóéletében pedig

mint magaslik klasszikussá alakja és műve. Tanulságos azonban nyomon követni, milyen szélsőséges kilengéseket jelez eközben a grafikon hullámvonala, annak bizonyosságául, hogy a szellemi értékek árfolyama külső tényezők függvénye is.

Az első kiugró hullámcsúcs 1907–1910. közt mutatkozik, Ady föllépése nyomán; a szenzáció csillapodtával mérséklődött iránta a figyelem, a háborús években pedig mélypontra szállt: évente alig félszáz írás foglalkozik vele. Csak 1918-ban, *A halottak élén* megjelenésével nő meg ismét Ady publicitása, halála pedig fölöttébb megszorítja a vele foglalkozó közlemények számát. Ezt hirtelen hullámvölgy követi: a húszas évek nacionalista légkörében csak fojtva hangozhatott Ady neve; szellemét és emlékét igyekeztek kirekeszteni, sőt kitiltani a köztudatból. De akkor is voltak kultuszának állhatatos ébrentartói: halálának ötödik, majd születésének ötvenedik évfordulóján (1924., 1927.) ismét magasba szökik a rá irányuló figyelem grafikonja, bizonyítva, hogy az új nemzedék a hivatalos kitagadás ellenére mindinkább magáénak vallotta őt.

A harmincas évek vitáit, a konzervatív-reakciós nézetek utóvédharcait tükröző sajtó Ady-anyaga újra élénk, hullámozó érdeklődést jelez, sőt 1935–1936-ban, nyilván Ady első jelentős cikkgyűjteményének (*Jóslások Magyarországról*) hatására, valamint Bölöni memoárkötete (*Az igazi Ady*) és Révész Léda-könyve nyomán, jelentős felívelés mutatkozik. A II. világháború éveiben pedig, mint a publikációk újabb szaporodásából kitűnik, egyre nyomósabb Ady öntudatra ébresztő jelenléte. Része volt ebben a 25. halálórási évfordulónak (1944!), de bizonyára szerepet játszott az a szellemi ellenállás is, amely Adyban látta a magyar sorstudat megtestesítőjét. Az őt igazoló nemzettragédia után, a „felszabadultság” korszakában sugárzását tompává szűrte az irodalompolitika, eszmei és irodalomtörténeti súlya feltűnően megcsappant. Az új hatalom nem tagadhatta ugyan meg – vagy ki – Adyt, de nem is vállalta igazán, egészen – miképp a „lobogóul” kiáltott Petőfit, vagy a „proletár” József Attilát sem. Az oktatásban kijelölt mértékarányok érzékeltették ezt: szűkítő torzítással, szólamokkal merevítve és közhelyekkel szürkítve, két-három nemzedéket távolítottak, riasztottak el tőle. A megapadt közfigyelmet a nevezetes évfordulók alkalmisága élesztette föl, különösen az 1977. évi centenárium. A kampányszerűség visszahatása azonban megmutatkozott: 1979-től az érdeklődés görbéje leereszkedik és stagnál.

Hasznos volna Ady utóéletét a korviszonyok függvényeként bemutató évenkénti összesítés vagy grafikus ábrázolás a bibliográfia-kötetek végén; az összképet magyarázó tényezők pedig kiolvashatók a közleményekből, témául kínálkozva egy kor- és eszmetörténeti tanulmányhoz.

15. A hatalmas adattömegben való tájékozódást s így a kutatómunkát segítik a részletes mutatók (személynevek; Ady-művek címe; tárgymutató, a helyvonatkozásokra is), amelyeknek szerkezetét magának az anyagnak a tárgykörei, rétegei határozzák meg, de használhatóságuk a címszavak találó, helyesen részletező megválasztásával jelentősen növelhető lenne. A fő tárgycsoportok tovább-bontása, az utalócímszavak pedig lényegesen segíthetnék az adatkeresést. Ajánlatos továbbá a *Bibl.*² és a *Kieg.* tárgymutatójának összehangolása címek, utalások tekintetében, valamint a név- és címmutatók összesítése. A közeljövőben ugyanis remélhetően lezárul a pótló gyűjtéssel kiegészült Ady-bibliográfia, s az ezredfordulóra elkészülhet a száz év termését lehető teljességben egybefoglaló kiadvány, az Ady-kutatás alapja és forrása.

Kovalovszky Miklós

I. Vajda János, a színikritikus

„Vannak szigorú, vannak engedékeny, és vannak felületes bírálók. [...] Vannak lapjaink, melyekben a színbírálat nem egyéb, mint a közönség számának és tapasztalásainak pontos jegyzőkönyve. Olcsó ugyan a mai nap a sajtófesték, de annál drágább a – kenyér. A festék kárba vesz a papiroson, a kenyér meg az ilyen – irodalmi robotosban.” *Nővilág*, 1857. 26. sz.

Vajda János újságírói pályája kezdetén, az önkényuralom egy évtizedében (1855–1864) rendszeresen és nagy számban írta színbírálatait, színházi témájú tudósításait, glosszáit. Komlós Aladár 1952-ben megjelent cikke óta életművének erről a jelentékeny oldaláról nem nagyon írt a szaksajtó.¹ Ma már, a Vajda-kritikai kiadás színházi tárgyú kötetének anyaggyűjtése után tudjuk, hogy a Komlós-írásban sejtetettnél lényegesen nagyobb Vajda színházi tárgyú írásainak száma: a Magyar Sajtóban 1855–1857 között közel 250 kisebb-nagyobb tudósítása, a *Nővilág* nyolc évfolyamában (1857–1864) pedig több mint 550 színházi tárgyú cikke jelent meg. (Nem számítva az egy-két mondatos híreket, amelyeket a kritikai kiadás anyagának összegyűjtése közben kihagytunk a cikkgyűjteményből.) Ennek a nyolcszáz Vajda-cikknek mintegy negyedrésze az „újdondász” Vajda tudósítása színházi vendégszereplésekről, szerződéskötésekről, színházpolitikáról, drámapályázatokról stb. A háromnegyed rész konkrét színházi előadásokról szóló bírálat.

Ezek a színbírálatok Molnár György budai Népszínházának néhány előadása kivételével túlnyomórészt a Nemzeti Színház műsoráról íródtak – igen gyakran született egy-egy műsordarabról több tudósítás is. (Szigligeti *Cigány* c. népszínművének pl. 11 előadásáról írt Vajda.) A bírált, mintegy 300 különböző színdarab nagy része, a Nemzeti Színház korabeli repertoárjának megfelelően, magyar vígjáték és népszínmű, francia „sikerdarab” és opera. A mai fogalmainkkal talán a „könnyű” műfajba sorolható alkotásokkal szemben kíméletlen a költő. Íme, egy példa a tömör, velős „kivégzésekre”, Vajda egyik „kedvenc” íróársának művéről: „Ápr. 22. Az első magyar színészek Budán. Izé... Vahot Imrétől. E darabban ezt extemporizálták statistáink a színpalak mögött: »Jaj de huncut a német, hogy a fene enné meg« stb. Megtörtént. (Boritsa el a felejtés fátyola!)” *Nővilág*, 1861. 9. sz.

A legfontosabb, legmagasabb rendű színházi műfaj Vajda számára a tragédia – legalaposabb, legrészletesebb bírálatait arról a félszáz műről írta, amelyek ebbe a kategóriába sorolhatók. A mintakép Shakespeare (12 művének 30 előadásáról írt bírálatot) és Katona (8 *Bánk bán*-előadásról referált). A tragédia-írásra készülő Vajda ugyanolyan szigorú pályatársaihoz az *Ildikó* bemutatója és megbuktatása előtt, tehát 1856-ban, mint a későbbi előadások elemzésénél. Hibátlan művet, a magas esztétikai mércét jelentő Shakespeare-, illetve Katona József-művekhez méltó vagy akár csak hozzájuk közelítő alkotást nem ismer. Talán csak Szigligeti egy-két történelmi drámája² és Jókai *Dózsa Györgye*³ iránt elnézőbb, enyhébb hangvételű. Gyakran keveredik polémiaiba bírálatai nyomán más kritikusokkal és a

¹ KOMLÓS Aladár, *Vajda János ismeretlen színbírálatai*. Színház és Filmművészet, 1952. 1. sz.

² SZIGLIGETI Ede, *Béldi Pál*. Magyar Sajtó, 1857. 95. sz. és SZIGLIGETI Ede, *Zsigmond király fogsága*. *Nővilág*, 1859. 9. sz. (Melléklet 10. sz.)

³ JÓKAI Mór, *Dózsa György*. Magyar Sajtó, 1857. 253. sz.

szerzőkkel is. Vahot Imre, Dobsa Lajos, Szigligeti és Kövér Lajos sem hagyják válasz nélkül éles megállapításait.⁴

A *Bánk bánt* Vajda is első számú nemzeti drámánknak tartja, jelentőségét nem győzi hangsúlyozni, bár kialakuló kultuszának túlzásaival nemegyszer vitába száll.⁵ A *Bánk bán* színházi történetéhez mindenképpen fontos adalék Vajda kritikáinak megismerése.

II. Vajda Bánk bán-kritikáiról

(a) A dráma színházi pályafutása a Bach-korszakban

„E legjobb magyar dráma hírében álló s évtized óta nem adott darab, a főúri és gentryvilág páholyait s erkélyét kivéve szorulásig megtöltötte a nézőhelyet, bérletszűnethen ...” *Nővilág*, 1858. 11. sz.

A szabadságharc bukása után a Nemzeti Színház nem játszhatott olyan darabokat, amelyeket a hatalom veszélyesnek ítélt. Betiltották Schiller *Tell Vilmosát*, *Ármány és szerelem* című drámáját, Szigligeti Csikósát, Erkel Hunyadi Lászlóját és természetesen a *Bánk bánt* is. Tóth Józsefnek, a legjobb magyar Biberachnak érdeke, hogy tíz év tetszhalál után jutalomjátékaul választotta s ezzel feltámasztotta a művet a Nemzeti színpadán. Az 1858. március 10-ei előadást 1864-ig, Vajda rendszeres kritikusi tevékenységének lezárulásáig még 16 követte, évente tehát átlagosan 2–3 estén játszották. Vajda szinte minden előadásról írt, azon időszakok kivételével, amikor egészségi okok vagy más folyóiratai (*Csatár*, *Magyar Sajtó*) időleges szerkesztése miatt a *Nővilágban* keveset publikált.⁶

Az első előadás a Bach-korszakban csak a cenzúra által erősen megcsonkított szöveggel jöhetett létre. A szövegghúzásokról nem írt (nem írhatott?) Vajda, de a változtatásokról pontos tudomásunk van Orosz László tanulmányából.⁷ Miről ír viszont ezekben a kritikákban a költő? Szemben más, rendszeresen megjelenő kritikákkal, pl. a *Hölgyfutár* tényeket felsoroló, udvarias, „konszolidált” *Bánk bán*-értékeléseivel,⁸ Vajda rapszodikus, hol három sort, hol több oldalt szentel egy-egy előadásnak, neki-nekigyürkőzik a nagy feladatnak, hogy esztétikai, dramaturgiai szempontból is elemezze a drámát, majd az irodalmi elemzést félretéve a színészi játékról, a közönségről értekezik. Kritikái sohasem próbálnak teljes képet nyújtani egy-egy előadásról, inkább valamilyen ügyért érvelnek, vitáznak. De mindig figyelemre méltóak stílusuk lebilincselő szenvedélyessége, költői hevülete s gyakran ironikus hangneme miatt.

⁴ VAHOT Imre *Mária királynő* c. drámájáról a *Nővilág* 1857. 4. számában, DOBSA Lajos *IV. László*járól a *Magyar Sajtó* 1856. 89. számában, KÖVÉR Lajos *Hűség hűtlenségből* c. művével kapcsolatban a *Magyar Sajtó* 1856. 44. számában, SZIGLIGETI Pókaik c. tragédiájáról a *Magyar Sajtó* 1857. 229. számában vitatkozik Vajda.

⁵ Például a *Nővilág* 1859. 9. számában. (Melléklet 10. sz.)

⁶ Vajda János, a publicista. *Nővilág*. In Vajda János összes művei. Krit. kiadás VII. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 710–795.

⁷ OROSZ László, *A Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege, 1845–1867*. Cumania, VI. 1979.

⁸ *Hölgyfutár*, a *Bánk bán*-előadások kritikái – pl. 1858. 57., 60., 85. sz., 1859. 80. sz., 1864. 17. sz.

(b) Vajda Bánk bán-értékelése

„...véleményünk szerint még Bánk bánban sem helyes az igazságszolgáltatás, mert a költő nem találta föl ama láncolatot, melyben a tett az eredménnyel, a bűntény a büntetéssel öszhangot tartana.” Nővilág, 1858. 14. sz.

Talán ez a legfontosabb megállapítása Vajda János soha el nem készült, bár többször megígért *Bánk bán*-elemzésének.⁹ Már első bírálatában a nyomtatásban könnyen hozzáférhető mű új elemzéséről gondolkozik, a „tekintélyes ítészek boncolgatása” után, mivel „az igazi dráma legvégső és legigazibb próbaköve lévén a színpad, ezuttal újabb ítélet alá vonandó volna”. De bizonyos „tapintatos” szempontok arra intik most, hogy ítélete kimondását „rövid időre” elhalassza. Hogy mik ezek a tapintatos szempontok, arra néhány sorral később így utal: jobb kívánni, taktikai visszavonulót fűjni egy olyan „széptani polgárháboruban”, „midőn az ellenfél lobogtatja azt a zászlót, mely a nemzeti büszkeségnek jobban hizeleg”. Vagyis a magyarkodó, hazapufogtató frázisok korában nehéz erről a témáról megszólalni. Talán emiatt marad el a gyakran előrejelzett, megígért *Bánk bán*-elemzés.

Így meg kell elégednünk azzal a néhány elrejtett megjegyzéssel, amelyeket a kritikáiban Vajda a *Bánk bán*ról mint nemzeti drámánkról tett. A legfontosabb talán a mottóban idézett gondolat, melyet Tóth Kálmán *Az utolsó Zách* c. drámájának bemutatója kapcsán írt. Nemcsak bűn és bűnhődés öszhangjának vajdai követelményéről van itt szó: azzal, hogy a költő számára a Melindák és Zách Klárák tragédiái a leginkább megrendítőek, a *Bánk bán*t szerelmi tragédiaként felfogó nézetek képviselőjeként jellemezhetjük Vajdát. Ez pedig, a költő élete, költészete, vagy akár csak *Illdikó* c. drámája ismeretében, magától értetődő.¹⁰

Másik fontos megállapítása a *Bánk bán*ról, hogy minden erénye, kiválósága ellenére sem mérhető össze Shakespeare drámaival, de az adott korban talán nem is azokhoz hasonló remekművekre, hanem játszható, a színházat megtöltő, közönségnevelő darabokra van szükség.

(c) A színészekről

„Mit sem vonunk le sem Egressy sem Szigeti érdemeiből, ha azt mondjuk, hogy Szigeti annyival lesz jobb Petur Egressynél, mint mennyivel Egressy jobb Bánk bán lesz Szigetinnél.” Nővilág, 1857. 11. sz.

Az idézett mondat a felújított *Bánk bán* első előadásának szereposztási tévedését közli; a második, néhány soros kritika jóformán csak e Vajda által hön áhított szereposztási változtatás végrehajtásának örvendezik.¹¹ A *Bánk bán*-kritikák első számú színésze Egressy Gábor. Az ő Bánkjáról a legnagyobb elismerés hangján szól általában, de nem hallgatja el kifogásait sem.¹² Egressy mellett még két színész szerepformálását tartja kiemelkedőnek: Jókainé Gertrúdját¹³ és Tóth József Biberrach-alakítását.¹⁴ Tóth Józsefet ebben a szerepkörben egyenesen a legjobbbnak,

⁹ Melléklet 1., 7. és 9. sz.

¹⁰ Vajda János összes művei. A krit. kiadás III. kötete. 1977. – Az *Illdikó* előadásainak bírálatja a korabeli sajtóban, 364–371.

¹¹ Melléklet 2. sz.

¹² Melléklet 1., 6. és 7. sz.

¹³ Melléklet 1., 4. és 7. sz.

¹⁴ Melléklet 1., 5. és 7. sz.

szinte tökéletesnek véli. Egy kritikában hivatkozik Munkácsy Flóra nagyszerű Melindájára, egy másikban a Nemzeti Színház első nagy generációjának felejtethetetlen *Bánk bán*-szereplőire.¹⁵

Egressyékkel szemben a fiatalabb nemzedék színészei már nem állják meg a helyüket, az előbb említett 1859-ben keletkezett kritika nosztalgiája a régi nagyok iránt a korabeli másodrendű színészgárda gunyoros bírálatával párosul. Szathmáry-Latkóczyné, Komáromi Alajos és Rónai szerepeiket – „adták”. Ennyi!

De ennél sokkal élesebben fogalmaz Prielle Kornéliáról, akinek színészi játékával, kvalitásaival kapcsolatban már 1856-ban országos vihart támasztott.¹⁶ Akad példa azonban a jóindulatú elnézésre, segítőkész együttérző értékelésre is. Ifjú Lendvay Márton „kísérletét” Bánk szerepében 1864-ben ugyan nem tartja sikeresnek, de úgy véli, mégis ő az egyetlen a fiatal nemzedékben, aki reményekre jogosít.¹⁷

Nemcsak *Bánk bán*-kritikáiban fordul elő, hanem szinte visszatérő szólam a Vajda-bírálatokban a nemzeti színházi segédszemélyzet s a mellékszereplők igen alacsony színvonalának korholása. Színházi tárgyú cikkeiben gyakran javasolja tehetőségi vidéki vendégszereplők szerződtetését, kiáll a vezetéssel anyagi természetű vitákba keveredett s ezért távozni kényszerülő „régiek”, pl. Réthy Mihály mellett.¹⁸

(d) A közönségről

„Hogy a páholy és erkélyközönség nem jelent meg kellő »balleti vagy operai« számmal, legyen itt egyszerűen *följegyezve*, ama rováson, melyen ugyanez osztályunk annyi vétkes mulasztása feketéllik.” *Nővilág*, 1858. 11. sz.

Vajda és a közönség viszonya nem felhőtlen. Kritikáiban gúnyosan szól a silány vígjátékokat, népszínműveket mennybe menesztő „tapsoncokról és orditoncokról”, nem győzi feddeni a klasszikus darabokon zsibongó vagy ásítózó nézőket.¹⁹ Ha rajta múlna, a színház sokkal több klasszikust, tragédiát játszana; a színháznak, a nemzet színházának népművelő, erkölcsnemesítő feladatát többször hangsúlyozza.²⁰

A *Bánk bán*-előadások kritikáiban sem tud szó nélkül elmenni a közönség részvétlensége mellett,²¹ vagy mint a mottóként idézett mondat is bizonyítja: vitriolba mártja tollát, ha arisztokráciánk „példamutatását” kell értékelnie. Sokszor hivatkozik a közönség és a kritika eltérő ízlésére, értékítéleteire is.

(e) A Vajda-kritikák hangja, stílusa

„Sokan emlékeznek és megesküsznek rá, hogy a legközönségesebb dolgokban és helyeken úgy, mint a vendéglőben, annyi kellemet árasztott szét, hogy például

¹⁵ Melléklet 4. és 7. sz.

¹⁶ Melléklet 4. és 7. sz.

¹⁷ Melléklet 8. sz.

¹⁸ Pl. a Magyar Sajtó egyetlen évfolyamában, 1856-ban a 9., 14., 55., 66., 68. és 77. számban is ír erről a kérdéssel Vajda.

¹⁹ Néhány példa: Magyar Sajtó 1856. 44. sz., 1857. 226. sz., *Nővilág* 1857. 1. sz. stb.

²⁰ Érdekes példa Shakespeare *Othelló*jának kritikája a *Nővilág* 1857. 28. számában.

²¹ Melléklet 1. és 3. sz.

ha azt mondta: borju fejet citrommal, ebben több valódi báj rejlett, mint sok világhírű mai amoroso színpadi szerelemvallomásában.” *Nővilág*, 1864. 7.

Gyakran érezzük, hogy a szerzőt úgy elragadták érzelmei, oly hévvel bizonyítja igazát, úgy belebonyolódik végtelen mondataiba, hogy nem törődik a szerkesztéssel és azzal sem, hogy mondandóját kerek, lezárt cikkben fejtsse ki.

Stílusa sok színben ragyog: hol anekdotázóan könnyed,²² hol patetikus, emelkedett, „bibliai” a hangja,²³ hol ironikus hangvételő, a csipkelődő gonoszkodástól a megsemmisítő gúnyig terjedő skálával,²⁴ van, amikor népies ízeket érzünk, szólások, népdalrészlet, szentenciózus megfogalmazások teszik hatásossá írását.²⁵

Egyetlen kritika felmentetik a formátlanság vádjá alól: a 4. számú, 1859. július 4-ei előadásról szóló tudósítás tökéletesen szerkesztett kis műremek, zseniális írás. Érdemes egyszer hangosan elolvasni, megfigyelni ritmusát, eltűnődni a hangulatán...

Befejezésül mellékelem Vajda nyolc *Bánk bán*-kritikáját s azt a három másik bírálatot, amelyekben Szigligeti, Tóth Kálmán és Jókai darabjainak előadását használja fel ürügyként, hogy Katona művéről szóljon.

Függelék

Vajda János tizenegy színibírálata

1.

Március 10. Tóth József javára és új szereposztással először: *Bánk bán*. Eredeti szomorujáték 5. felv. Irta Katona József. – E legjobb magyar dráma hírében álló s évtized óta nem adott darab, a főúri és gentryvilág páholyait s erkélyét kivéve szorulásig megtöltötte a nézőhelyet, bérletszünetben, s meg kell még töltenie rövid időközökben még többször is, ha kivált az előadás teljesen méltó lesz magához a „legjobb magyar drámához”, mert hogy az ma nem volt az, abban – úgy hisszük – ítészet és közönség ez egyszer egyet fognak érteni. Az erkély és páholyközönség azonban koránsem azért nem jelent meg teljes számmal, mintha ezt előre tudta volna, hiszen még ez esetben is meg kellene jelennie, hiszen megesik, hogy egy jeles dráma előadása világhírű színpadokon is nem mindig van eltalálva előszöri előadáskor, hanem azért maga a dráma megismerése elég élmény előszörre, hogy végig hallgassa az ember. Hogy a páholy és erkélyközönség nem jelent meg kellő „balleti vagy operai” számmal, legyen itt egyszerűen *följegyezve*, ama rováson, melyen ugyanez osztályunk annyi vétkes mulasztása feketélik. – Maga a dráma, nyomtatásban forog kézen; tekintélyes ítészek ismertették, boncolgatták, mindamellett, az igazi dráma legvégső és legigazibb próbaköve lévén a színpad, ezuttal újabb ítélet alá vonandó volna, ha bizonyos körütekintő, tapintatos szempontok arra nem intenének, hogy ítéletünk kimondását legalább rövid időre el ne halasszuk. A magyar közönség és ítészek hiába vádolják egymást ingerlékenységgel, elmondhatni a közmondással: „vak mondja világtalannak” – a magyar termé-

²² Melléklet 7. sz.

²³ Melléklet 10. sz.

²⁴ Melléklet 1., 3., 4., 7., 8. és 10. sz.

²⁵ Melléklet 3. és 10. sz.

szet nem tagadja meg magát ítészeinkben sem: közönség és ítész egyképen hamar ingerlődő természetűek, s az ellenkező egyéni vélemény széptani vagy bármi dologban is képes nálunk általános ingerültséget támasztani. Azért itt fábiuszi várakozó hadjáratlalt lehet csak boldogulni egy széptani polgárháboruban, kivált midőn az ellenfél lobogtatja azt a zászlót, mely a nemzeti büszkeségnek jobban hizeleg. – De máskülönben, hadd érjen bennünk is nézetünk meggyőződése minél tovább higgadt állapotban – és egyelőre szóljunk csak az előadásról. Hogy a színpadon is szerepel a szerencse és malheur, azt nem mi mondjuk először, és mivel nem igen szeretünk hirtelenkedni az elkárhoztató vélemény kimondásával, ezúttal legszelidebb megjelöléssel e mai előadást a „legkevésbé szerencsések” közé sorozzuk. – Főhibát két főszerep kiosztásában látunk: Egressy volt Petur, Szigeti Bánk bán, holott megfordítva roppantul sikeresebb lesz az előadás. Mit sem vonunk le sem Egressy sem Szigeti érdemeiből, ha azt mondjuk, hogy Szigeti annyival lesz jobb Petur Egressynél, mint mennyivel Egressy jobb Bánk bán lesz Szigetnél. Vajha ne családunk e hitünkben, melyet a két művészi egyéniség ismeretéből meritünk – mert hiszen különben, ha csalódnánk, fölöttébb el kellene szomorodnunk tragikai színművészetünk állása fölött. Mindamellett ez estén is volt egy szereplő, kire büszkén nézhettünk: ez Biberach személyesítője Tóth József, ki ezen a főnebbiekhez aránylag határtalanul hálátlanabb szerepben legtöbb művész hatást eszközölt, s kit régen érlelt meggyőződésünkkel s komoly higgadtsággal merünk a legnagyobb művészek sorába állítani, kik az ő szakmájában akár nálunk, akár másutt színpadon jártak és járnak jelenben. – Szakmája nem oly természetű, hogy harsogó, szédítő hatást idézzen elő, mint a hősöké, s mégis, majd minden szerepében, csöndesebb ugyan, de oly maradandó hatást szül tökéletességével, melyre egész életén visszaemlékezik az ember. – Kétségtelenül legtöbb alkotó erejű művész jelenleg színházunknál, s csak azt óhajtjuk, vajha a nagyobb hatású s neki való Shylock s tán még III-dik Richard szerepeiben tért engedne neki az igazgatóság, hogy művészetét idővel a rendkívüliség fokára emelhetné. Megemlítjük még Jókainét, ki szokott szép plastikáját s szavalati erejét ezúttal is érvényesíté – valamint Bulyovszkinét is, mindkettő szerepe azonban olyan, melyről későbbi alkalommal csekély és szerény megjegyzésünk lesz.

Nővilág, 1858. 2. évf. 11. sz.

2.

Március 14. *Bánk bán.* – Ered. szomoruj. Katona Józseftől. – Ezúttal Egressi volt Bánk, Szigeti Petur – az előadás nagy előnyére. Teljes (vasárnapi) számú közönség.

Nővilág, 1858. 2. évf. 12. sz.

3.

Ápril. 14. *Bánk bán.* Dráma Katona Józseftől. E rovat írója máris igen nagy zavarban van: oly dolgokat lát, melyeket nem nevezhet igaz néven. Ugy tetszik, mintha a színháznál mindenki parancsolna, és senki sem fogadna szót. – S a mi még inkább növeli zavarunkat, a napi sajtó is ugy nézi e felfordulást, – mintha kétségbeesett volna már a rend felállíthatásán. Ma Roger is jelen volt a remeknek híresztelt nemzeti drámánk előadásán, és látott – üres színházat, s oly hibát a szereposztásban, melyre azt kellene gondolnia, hogy itt – „szegény az eklézsia, s a pap maga harangoz.” – Pedig az eklézsia nem szegény, sőt jeles tagokban elég

gazdag, hanem valami főben járó baja van, s a magyar természet szerint rendesen akkor hívatnak doctort, mikor már a beteg – haldoklik...

Nővilág, 1858. 2. évf. 17. sz.

4.

Julius 4. „Bánk bán”. Katona drámája. – Gertrúdot Szathmáry L.-né, Bánk bánt Komáromi, Peturt Rónai, adták. Mikor még e szerepekben Jókainé, Lendvai, Egressi tündököltek... mikor még az öreg Szentpéteri adta Tiborcot, Melindát Lendvainé...

„Mikor még a lányok
Másként jártak keltek;
Cifra gyöngyös pártát
Rokolyát viseltek...”

Mindez bizony nagyon nagyon régen volt, talán nem is igaz...

Nővilág, 1859. 3. évf. 28. sz.

5.

Febr. 24. A hazai vízkárosultak javára: *Bánk bán. Dráma* 5 felv. Katonától. – Azok, akik Egressitől e szerepet régebben is látták, úgy vélekedtek, hogy ezuttal, új és pedig még helyesebb felfogás szerint, egészben sikerült kivittel adta. Az est babérja ő és Tóth (Biberach) között oszlott meg. Szép számú közönség; majd feledők megemlíteni, hogy a kiállítás is a szokottnál valamivel díszesebb volt.

Nővilág, 1862. 6. évf. 6. sz.

6.

Június 11. *Bánk bán*. Katona szomorujátéka. Egressy a címszerepben nagyon hű akart lenni a magyar jelleghez, azonban nem sikerült neki eléggé fenséges lenni, mit e szerepben a cselekmény természete, de a játszott személy magas rangja is követel.

Nővilág, 1862. 17. sz.

7.

Jan. 10. *Bánk bán*. Örvendünk, hogy mult számunkban kifejezett abbeli ohajtásunkat: adasson az igazgatóság, – ha már ünnepnap népszínmű helyett drámát akar – valóban drámainak nevezhető darabot ily hamar teljesedve látjuk. A színház minden részében megtölt, s a vasárnapi közönség nagy figyelemmel és tetszészajjal hallgatta végig az első magyar tragoédiát, mely úgy áll többi összes magyar drámáinkhoz, mint Vas Gereben adomájában a huszár a közte s a baka közti távolságról mondja: először következik – semmi, azután megint semmi, azután egy határ rongyos csizma s végre a baka. E műről sok dicséret s gáncs volt elmondva már, de még mindig eleget lehet róla beszélni, későbbi alkalommal mi is visszatérünk még tüzetesebb elemzésére. Most csak a szereplőkről annyit, hogy Egressytől Bánkot ma valamivel bágyadtanabb láttuk előadva mint egyébkor, bár játékán most is meglátszott az oroszláncöröm. *Jókainé* még mindig a régi királynői Gertrud. *Priell K.* hangja s egyénisége nem bírja meg a tragicumot, s magasabb drámában soha sem is kellene őt felleptetni. Előde *F. Munkácsi Flóra* hasonlíthatla-

nul jobb nálánál. A leghatásosb jeleneteket elejté s Melinda egész örülségét másból nem tudtuk észrevenni, mint hogy tetőtől talpig fehér ruhában jelenik meg. *Tóth Józsefnél* nem hisszük, hogy elődei közt valaha jobb Biberach találkozott volna.

Nővilág, 1863. 7. évf. 2. sz.

8.

Február 3. *Bánk bán*. Katona szomorújátéka 5 felv. – A cimszerepben Lendvay tón kísérletet. Mi sem látunk sok erőt a magasabb tragikumra e fiatal színészünk-től, és pedig főleg a fellengőbb költői felfogás hiánya miatt, mi a fenségesb eszmények alkotásához okvetlen megkívántató első kellék. Azonban nem is vagyunk iránta oly igaztalanok, mint a lapítézet és tán a közönség egy nem csekély része. Mindenekelőtt kellő tekintettel vagyunk ama hátrányos körülményre, hogy a közönség előtt szüntelen nagy előde, atya tüneményszerű tökélyes alakja lebeg; oly alak, minőt nem egy kis nemzet, de az öt világrész összes színpadi századonkint alig egyet mutatnak föl. Az idősb Lendvay a természetnek oly csodakedvenc gyermeke volt, hogy akarva sem vala képes báj nélkül tenni bármit. Sokan emlékeznek és megesküsznek rá, hogy a legközönségesebb dolgokban és helyeken úgy, mint a vendéglőben, annyi kellemet árasztott szét, hogy például ha azt mondta: borju fejet citrommal, ebben több valódi báj rejtett, mint sok világhírű mai amoroso színpadi szerelemvallomásában. Ily előd után, ha kivált hasonló szakmában, vagy éppen hasonló szerepben lép föl bárki, ha tán jól csinál is valamit, de *nem úgy* mint a nagy előd – nem tetszik a nagy közönségnek. És éppen Lendvaynak, az apjára oly sok hasonlósággal bíró fiúnak, hátrányosabb atya kedvenc szerepeiben föllépni, mint bárki másnak, mert a visszaemlékezést, az összehasonlítást az ő egyénisége mintegy földézi, kikerülhetetlenné teszi. – E hátrányon túl tekintetbe kell vennünk még azon arányt, melyben ő e szakma többi jelenlegi képviselőivel áll, és ezen vizsgálat mindenestre az ő javára üt is. Ha kimondjuk rá az ítéletet, hogy messze van atyjától, kimondhatjuk azt is, hogy viszont ő tőle is messze vannak mindazok, akik e szakmában jelenleg itt és a vidéken kísérleteket tesznek. Ha ügyesen öltözik, elég csinos alakja, és a többinél határozottan kellemesb erősb hangja van – amellet szorgalomban – a mi nálunk ritkaság – felül nem mulják legjobbjbaink és nem érik el szakmatársai. A Hamletféle mélyebb értelmű szerepeket mindazáltal nem ajánljuk neki, azonban hogy a Bánkbánok s Romeokat vagy jobb időnkig pihentetni kellene, vagy ha már előveszik, a többi közt ezekben még Lendvay a legkevésbbé gyöngé. A többi szereplőről ezúttal nincs időnk szólni.

Nővilág, 1864. 8. évf. 7. sz.

9.

Március 27. Szerdahelyi javára először: *Az utolsó Zách*. Eredeti tragoedia 4 felv. Irta Tóth Kálmán. – A magyar történetben a Melindák és Zách Klárák rettenetes catsztrófái tanuskodnak a magyar embernek mély erkölcsi érzéséről, vakbuzgó becsületimádásáról. Mindamellet történetünk maga nem szolgáltat oly igazságszolgáltatást e főnebbi két esetenél, melynél fogva az, úgy amint a történet adja, tragoedia tárgyává lehessen. – Mindkét bitor nemcsak megszabadul, de éppen az ártatlanokat, a gyászos okozaton teljesen kívül állókat éri a büntető hatalom. A drámairónak tehát e két esetben a történet nem adja készen a tragikumot, s véleményünk szerint még Bánk bánban sem helyes az igazságszolgáltatás, mert a költő nem találta föl ama láncolatot, melyben a tett az eredménnyel, a büntény a

büntetéssel öszhangot tartana. De csitt... ezúttal nem Bánk, hanem Záchról szólnunk. [...]

Nővilág, 1858. 2. évf. 14. sz.

10.

Febr. 18. Először. *Zsigmond király fogsága*. Eredeti színmű 3 felv. Szigligetitől. Már midőn a szerény szerző darabjának nem a mostan sokat jelenteni akaró „tragédia” vagy legalább is „dráma” – csak egyszerűen „színmű” nevezetet adott, holott pedig királyok és Garák szerepelnek benne, már ezzel mintegy lehűtötte itészeink borostyántépő indulatát, kik a világért meg nem engednék, hogy a mai gyarló nemzedékben létezhessek ember, ki a legnagyobbyszerű feladatok egyikének, a „tragédia” írásnak megfelelhessen. Hogy ebben történetesen igazuk van, fájdalom ugyan, de nem oly igazság, melynek fölfedezésével mint nagy érdemmel dicsekedhetnének. És tán nem is a tehetségek hiányában, hanem az időben rejlik oka, hogy valami nagyszerűt ma világszerte nem tudnak írni. Az emberiség kedélye szinte a fagypontra áll, józansága az unalomig dermedt, kemény, azért nagy elmeerő kell még ahhoz is, hogy csak pillanatra is fölolvassza valaki a csonttá keményült érzelmhürokat, s egy-egy könyvet vagy mosolyt idézzon elő az önfeledt szemekben és ajkokon, ha bár azt rögtön, mint kiskoru együgyűséget meg is bánja az ember, és elszégyenli magát, hogy oly gyöngye tudott lenni. A dolgok ilyen állásában Szigligeti éppen azon színműíró, amúnőnek mostanában lenni kell, s művészeti fejlődésünk menetére jótékonyabb befolyással van az, hogy évenként három négy, nem ugyan remek, de éldelhető értelmes darabot ír, mint ha évtizedig dolgozván egyen, valami „Bánk bán”-félét adna, melyről husz esztendeig mint valami remekről suttognának olyatén emberek, kikre a nemzet, csakhogy mindenben a nagy nemzetekhez hasonlónak lássa magát, ráfogta, hogy tudósok, s ezek utóbb maguk is elhítték azt, azután, kelletvén néha-néha meg is szólamlani, megtudván, hogy még nekünk nincs Shakespeare-ünk, pedig lenni kell, s a nemzet szívesen elfogadja, ha megajándékozzák eggyel, tehát megkeresztelték a „Bánk bán” íróját magyar Shakespearenek, s a nemzet évtizedeken át azon boldog hiszemben ringatja magát álomba és azon ébred föl, hogy neki Shakespeareje van, noha a világnak is csak egy Shakespeareje van. Azonban, csak haljon meg Szigligeti – azaz hogy, az Isten éltesse őt sokáig, csak azt akarjuk mondani, hogy ne tartson semmitől, az ő dicsősége még nagyobb lesz, de előbb természetesen, meg kell neki hálnia. Azalatt sok gőz elpárolog, azonközben a legtüzesebb fők úgy kiábrándulnak, hogy szinte megfájdul a szívök utána: majd azután belátják, hogy az oly hit, mely büszkévé tesz ugyan, de nem igaz, gyermeknek talán hasznos, de férfiú nem élhet vele, mert ő már azt is megkívánja, hogy ne csak ő maga lássa azt olyannak, de még ellensége is higgye el. Meglehet, hogy ekkor már sem Bánk bán sem Szigligeti művei nem fénylenek a magyar színpadon, de el lesz ismerve, miszerint Szigligetinek annyi érdeme van színműirodalmunk s nemzeti színészetünk kifejlésében, a minőt már azzal se lehetne meghaladni, ha valaki egy valóban remek Bánk bán-t írta. Mert ez idő szerint nekünk nem egy remek és maradandó, de száz meg száz közpszerű, bár mulékony darabra van, és kívált volt szükségünk, hogy mindenek előtt közönség támadjon. Mert még most sincs, és ki tudja lesz-e valaha? – olyan közönségünk, mely inkább egy remeket megnézne tizszer egymásután, mint e helyett tiz új, de kevésbbé hibátlan színművet. Nem oly kényelmes-e népünk, hogy a magyar történetet örömestebb tanulja a színpadról, mint a könyvből olvasva? És végre, azok a remekművek oly drága luxuscikkek, a

mik csak dús gazdag népnél érnek valamit, a szegénynek többet ér egy zsák burgonya egy darab ananásznál. Még több ilyen szempontot hozhatnánk föl, – de talán e helyen már ez is sok, midőn egy új darab sikeréről kellene mindenekelőtt jelentést tennünk. Tehát „Zsigmond fogsága” azon színművek közé tartozik, melyeket mulatva, érdekekkel néz végig az ember, kivált ha az ember alatt magyart értünk, és a mely kedvesebb, tanuságosabb egynémely jóval szabályosabb, hibátlanabb színműnél, annál fogva, mert, habár közönséges olcsó elemekből készült is, de amint mondani szokás, jól meg van adva a sava, borsa. A magyar ember alkotmányos érzülete erélyének ama legkiáltóbb bizonyosságát tárja elénk, midőn Zsigmond királyt az országnagyok törvénytelen tetteért fogságban tartják, s végre Gara kiszabadítja és visszahelyezi trónjára. A „haza” szó csak ott fordul elő, a hol értelme van, s nem követtetik el vétség e parancs ellen: „az ő nevét hiába ne vedd.” Szép jelenet mindjárt az első felvonás vége, midőn Gara kezesül adja fiát Bebek, – ellensége – kezébe, s apa és anya keblében a büszkeség és szülőszeretet vivnak egymással kegyetlen harcot, s a nyájas olvasó képzelheti, hogy e hatásos jelenet nem hiába volt írva Jókainé és Egressi számára. Gondoskodva van arról is, hogy az érzékeny szívek egy kis ellágyulás után meg azonnal földeríttesenek, mire nézve a kedves Hegedűsnének Kadarkánét kelle jászania, a ki oly mód nélkül szereti „Kadarka” nevű férjét, hogy a mai férfi szinte röstellne Kadarkává lenni, csakhogy oly kedves menyecskétől oly forrón szerettessek. A közönség tetszéssel fogadta a színműt és az előadást, minek jeléül általános, őszinte tetszészajjal szerzőt és a működőket többször előhitta.

Nővilág, 1859. 3. évf. 9. sz.

11.

Jan. 5. *Könyves Kálmán*, Jókai Mórtól. – Kálmán szerepében *Draguss*, vidéki színész lépett föl. Jó színpadi alak, kellemes, bár kissé még fejletlen hang orgán, értelmes szavakat, s itt-ott nyomai az egyénítési képességnek. *Draguss*, még pályája kezdetén áll, s a főnebbi előnyök után szép reményeket csatolhatunk jövőjéhez. Most még játéka kissé egyhangu ugyan, de erről későbbi gyakorlat által könnyen leszokhatik. – Sajátságos, hogy kezdő színészeink épen e gyarló müben óhajtják bemutatni magukat a pesti közönség előtt. Kovács Gyula, jelenleg szerződött tag, dettó „*Könyves Kálmán*”-ban lépett föl először. Ugylátszik a szép csengő-bongó vers vesztegeti meg őket, s felejtik, vagy tán nem is sejtik, hogy drámában a szó mellékes dolog, a *hang* minden. Az áradozó szófolyam pedig nyűg a színészre, s unalom a közönségre nézve. Ime, Katona József nyelvünk ama fejletlen korában oly drámai nyelvet alkotott, melyhez mai napig összes színműirodalmunkban nincs fogható. Pedig jambusai többnyire csikorognak, szólamai nem ritkán nehézkesek s erőltetettek, de az érzések hangja külön-külön eltalálvák és ruganyos drámai rövidséggel kifejezvék, s ez ám a fő urak, nem a vers!

Nővilág, 1863. 7. évf. 7. sz.

Bene Kálmán

KNAPP ÉVA

TAMERLÁN

(A lappangó pápai pálos iskoladráma magyar nyelvű nyomtatott programja 1761-ből)

A *Régi Magyar Drámai Emlékek* XVIII. század, harmadik, Varga Imre által sajtó alá rendezett kötetében a pálos iskoladrámák között négy drámaszöveg és három nyomtatott program jelent meg. A kötet és a pálos vonatkozású tematikus egység bevezetőjében nem található utalás a szakirodalom által korábban említett, bibliográfiában adatolt lappangó szövegre. Az előszó említ ugyan egy 1761-es, közelebből meg nem nevezett előadást, melynek fennmaradt a nyomtatott programja, de a címét, megjelenési és egyéb adatait a kötet sehol nem tartalmazza.¹

A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézírtárának egyik, Staud Géza kutatásai nyomán készített aprónyomtatvány-katalógusa a Kézírtár állományához tartozó iskoladrámákat és drámaprogramokat tárja fel. Ebben a katalógusban szerepelnek az 1980–1985 között restaurált nyomtatott drámaprogramok is. Ezek közül az egyik a Petrik Géza bibliográfiájában példány szerint az Egyetemi Könyvtár állományában jelzett „Maga magán győzedelmeskedő Tamerlán” című pápai iskola-dráma programja.²

A Győrben, Streibig Gergely János nyomdájában 1761-ben megjelent nyomtatványt először Nagy Sándor említette, aki közölte a címleírását.³ Koltai Virgil Győr színeszete című munkájában a címleíráson kívül idéz a nyomtatvány szövegéből és a terjedelem megjelölésén kívül közzéteszi a szereposztást is.⁴ Nádasdy Lajos a pálos iskoladrámákról és a pápai pálos iskolai színjátszásról készített, 1984-ben megjelent tanulmányában Koltai alapján megismétli a már közölt adatokat és idézi a nyomtatvány iránt érdeklődő levelére az Egyetemi Könyvtárból kapott válaszlevél egyik részletét.⁵ A keltezés nélkül közölt levélrészlet szerint a programot hiába keresték. Ennek oka minden valószínűség szerint az lehetett, hogy a programot restaurálták.

Az immár restaurált és katalogizált program betűhív közlése nemcsak azért kívánatos, mert kimaradt a *Régi Magyar Drámai Emlékek* megfelelő kötetéből, hanem mert bővíti a pálos rend magyar nyelvű drámai emlékeit és kiegészíti Nádasdy Lajos észrevételeit, megfigyeléseit a darabbal kapcsolatban. A zenés, táncbetétes dráma programját a Varga Imre által sajtó alá rendezett kötet közlésmódja szerint adjuk közre.

¹ Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai. S. a. r. VARGA Imre. *Régi Magyar Drámai Emlékek*, XVIII. század, 3. Bp., 1990. 13.

² PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. II. Bp., 1890. 635.

³ NAGY Sándor, *Huzai tanodai drámák*. MKsz 9. 1884. 42.

⁴ KOLTAI Virgil, *Győr színeszete*. I. rész. 1849-ig. Győr, [1889]. 11–12.

⁵ NÁDASDY Lajos, *A pálosok iskoladrámái és iskolai színjátszásuk Pápán*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 17. 1984. 434–435., 24. j. 450.

A program szövege:

Maga magán győzedelmeskedő TAMERLÁN szomorú játék.

Mellyet Komediabéli alkalmatossággal le-rajzolt méltóságos fraknai gróff Eszterházi Ferencznek, Tekéntetes Nemes Mosony Vármegyének Örökös Fő Is-pánnyának, Főlséges Első FERENCZ Római Császár, és Főlséges MARIA THERE-SIA Magyar-Országi Koronás Királynének Kamarássának, valóságos Belső Taná-csossának, etc. etc.

Mint Leg-Kegyesebb szóLszóLLóIának, s PátronUssának tiszteLetIre a Pápal Deákság.

Györben, Nyomtattatott Streibig Gergely János által, 1761-dik Esztend.

A Játék Allapottya.

Sok győzedelmek miatt föl-fuvalkodó Bajadzetet Tamerlán Szithiábúl ki-rohan-ván meg-győzi, s rabságban veti. A mint erről emlékezik Láónicus Könyvének 46-dik levelén. A játéknak pedig fel-ékesítésére képzetik, hogy Zajra névű leányát Bajadzetnek meg-fogta légyen véle együtt. A kit noha az egész Asiánál nagyobbra böcsülne, még-is hogy maga magán-is győzedelmet tenne, szabadon engedi Ar-bantesnek.

ELSŐ VÉGEZÉS.

Sok győzedelmekkel el-tellett Bajadzet meg-nem férvén Asiában, Európának ostromlására indul, de vissza-hivattatván Asiának Tamerlán ellen való védelmé-re, Tamerlánnal szerencsétlenül meg-ütközik, s rabságban esik.

ELSŐ KI-MENETEL.

Bajadzet nagy dicsőséggel halja Vezéreitől diadalmit, s Europa ellen hadakoz-ni magában el-tökéli.

II.

Orthobúl Fiára bizza Asiának kormányzását.

III.

Orthobúl Tisztségében dicsekedik, de annak sullyárúl panaszkodik-is.

IV.

Magyar-Országot meg-közelíti, s a viadalnak napját el-rendeli.

V.

Bajadzet Tamerlán ellen Asiában vissza-hivattatik.

VI.

Arbantes ijetségének okait számlálja.

VII.

Tamerlán keresi ellenségét Bajadzetet.

VIII.

Bajadzet Tamerlánnak közel létéét meg-értvén, Arbantestül, Vitézeit bátorította, s meg-vij Tamerlánnal.

IX.

Győzedelmes Tamerlán a Foglyokat rabságba viteti, a meg-öletteket pedig el-temetteti.

MÁSODIK VÉGEZÉS.

Tamerlán Zajrát el-jedzi hűtvessének, de mivel ellent áll vala Bajadzet ezen házasságban, Tamerlán el-rendeli Bajadzetnek kinos halálát, Bajadzet pedig eleit vévén a kinoknak, maga magát emészti méreggel.

ELSŐ KI-MENETEL.

Tamerlán dicsekedik nyereségiben s számba véteti a rabokat.

II.

Elöl-hivattya mind Zajrát, mind Bajadzetet.

III.

Halálra ítéli Bajadzetet, de Zajrának könyörgési meg-engesztelik Tamerlánt.

IV.

Tamerlánnak gyűlölségét Bajadzet parancsollya Zajrának.

V.

Arete jelenti Tamerlánnak Zajrával való jegyét.

VI.

Maga Tamerlán-is ki-nyilatkoztattya szándékát, a mellynek bátran ellent áll Bajadzet.

VII.

Hogy Bajadzet el-kerüllye Tamerlánnak kinos halállal büntető kezét, maga magát fojtya méreggel.

HARMADIK VÉGEZÉS.

Meg-halván Bajadzet, magát Zajrát kinszeriti mindenképpen maga hűségére Tamerlán. De Zajra Arbantes szavaitól meg-erössítettvén, Tamerlánnak igyekezetit bátran meg-gátollya. Tamerlán győzedelmire vetvén lelki szemeit, hogy dicsőségebb volna, maga magán tett győzedelme, szabadon engedi Arbantesnek.

ELSŐ KI-MENETEL.

Tamerlán Bajadzet halálának módját el-rendeli.

II.

Kinek méregtül okoztatott halála jelentetik Tamerlánnak.

III.

Zajra Tamerlán parancsolattyára meg-jelenik, s Arbantessel való beszédre kér szabadságot.

IV.

Zajra sirattya állapottyát.

V.

Arbantes ötet vigasztallya, s maga hűségére édesgeti.

VI.

Zajra hivattatik Tamerlánhoz, s készül.

VII.

Mindazáltal Tamerlán [!] maga el-érkezik s utólszor tehetsége szerint kénszeriti véle való házasságra, de tapasztalván hogy hiu legyen igyekezeté, végre szabadon engedi Arbantesnek Zajrát.

A Beszélgető Személyek.

Tamerlán Scythiai Fejedeleme, Georgius Alexovics.
Bajadzet Asiának Császára, Joannes Simon.
Orthobul Bajadzetnek Fia, Leopoldus Paczovszky.
Zajra ugyan Bajadzetnek Laánya [!], Martinus Fekete.
Arbantes Bajadzetnek Tanácsosa, Paulus Eördögh.
Adrast Tamerlannak Fő Vezérje, Martinus Bálintffy.
Arete ugyan annak második Vezérje, Joannes Tarnoczy.
Jaguppen Bajadzetnek Fő Vezérje, Franciscus Lang.
Brenczen Bajadzetnek második Vezérje, Gabriel Bálintffy.
Magyaroktól küldetett Követ, Martinus Högyész.

Ezek után következnek az Hirmondók, Tánczosok, Eneklők, Katonák, és Musikások.

A mű adatai: A nyomtatott program lelőhelye BEK Kézirattár, jelzete MIN. A. 71. A negyedréti alakú, kétfelvelés program végig magyar nyelvű. Szerző: Ismeretlen. Forrás: „A Játék Allapottya” szerint „Láonicus Könyvének 46-dik” levele. A hivatkozott forrás a XV. századi bizánci történetíró, Laonicus Chalcocondylas *Historiarum libri decem* című műve, amely a XVI–XVIII. században számos kiadásban megjelent.⁶ Görög és latin nyelvű szövegkiadása: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Laonicus Chalcocondylas. I. Bekker. Bonn, 1843. A hivatkozott rész a szövegkiadás 110–111. oldalán található. A szereplők nevét a drámában a forráshoz képest eltorzították (pl. Paiazites – Bajadzet, Temires – Tamerlán). Előadás: A darabot a kronosztikon szerint 1761-ben, a pápai pálosoknál tanuló diákok patrónusuk, gróf Esterházy Ferenc tiszteletére mutatták be. Szövegkritikai megjegyzések: Betűhív közlés a nyomtatvány szerint, a központosítás és a nyomdai jelek megváltoztatása nélkül. A nyomdahibákra [!] -el hívjuk fel a figyelmet.

⁶ KRUMBACHER, Karl, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches*. München, 1897². 302–305.

Dsida Jenő ismeretlen szerelmes levelei

Dsida Jenő, a „mosolyogtatóan gyermeki”,¹ a „kamasz-arkangyal”,² a „poeta angelicus”,³ egyszerűen: az „angyali” (újabbban legfeljebb: a „pajzán angyal”⁴) – ahogy a szakirodalom kedvtelve emlegeti – rövid életével, kálváriát járó házasságkötésével is szinte legendássá nőtt. 1931 őszén ismerkedett meg Imberty Melindával.⁵ Hosszú szerelem után 1936 januárjában titokban váltottak jegyet, s végre 1937. július 22-én, majd július 31-én tartották – a szülői ellenállást végleg legyőzve – a polgári, illetve a Márton Áron szentesítette egyházi esküvőt.

Nem egészen egy év múlva, 1938. június 7-én Dsida Jenő már halott.

Az „angyali szerelem – halálos házasság” képét színesítette, és egy szerethető, mert emberi Dsidát mutatott be Gömöri György 1988-as cikke a költő és Fodor Jolán gépíró 1937-es „kollegiális kapcsolatáról”.⁶

Dsida Jenőnek még egy, jóval korábbi – Csiszér Alajos szerint: „első igazi nagy”⁷ – szerelme ismeretes: Kócsy Erzsébet.⁸ Kócsy Erzsébet – viszonyuk idején: 1929 ősze és 1931 március közepe között – Budapesten élt. A hozzá írt, ismert és publikált tizenhárom levélből⁹ nemegyszer idéznünk kell, illetve utalnunk rájuk. Ez – a most előkerült Dsida-írásokat olvasva – úgy tűnik, elengedhetetlen.

Az itt közreadott, eddig ismeretlen Dsida-szövegek, szerelmes levelek és versek¹⁰ – a Kócsy Erzsébethez fűződő viszony idejével egybeesően – 1930. március 18-a és 1931. augusztus 31-e között íródtak. Egy kolozsvári lányhoz: Kovács Erzsébethez.

Kapcsolatuk titokban zajlott. Kovács Erzsébet bátyján, Kovács Lászlón és annak feleségén, Kádár Ilonán kívül nemigen tudhattak róla. Nyilvánvaló azonban, hogy a korabeli Kolozsvár sejtethetett valamit a dolgról, mivel Berde Máriának egy 1933.

¹ ÁPRILY Lajos, Bev. In DSIDA Jenő, *Tóparti könyörgés*. Bp., 1958. 5.

² [POMOGÁTS] B[éla], *Dsida Jenő*. A Könyvtáros, 1959. 603.

³ POMOGÁTS Béla, Bev. In DSIDA Jenő, *Út a Kálváriára*. Bp., 1985. 20.

⁴ Cs. GYIMESI Éva, *A pajzán angyal. A szent és a profán Dsida költészetében*. A Hét, 1992. máj. 7–14. 18–19. sz.

⁵ Dsida Jenő Imberty Melindához írt leveleit közreadta MAROSI Ildikó. A Hét, 1980. jún. 20. – szept. 19. 25–38. sz., és DSIDA Jenő *Séta egy csodálatos szigeten*. S. a. r. MAROSI Ildikó. Bukarest, 1992. (A továbbiakban: *Séta...*) 389–405., 407., 412–414., 416–434., 440–468. – A levelek másolata az OSZK Kézirattárában. Jelzetük: Analekta 11. 218. A levelek megjelentek még: *Dsida Jenő levelesládája 1928–1938*. Közzétette: CSISZÉR Alajos. Győr, 1992. (A továbbiakban: *Levelesláda*) 155–243.

⁶ „Te: meleg szája. / Te: meleg szem. / Ha fázom: / nálad melegszen” – írta például kolléganőjéről 1937. január 9-én. Dsida házasságkötése után is „megtartotta kulcsát Fodor Jolán lakásához, időnként felkereste otthon”, akár éjszaka is, és néhány hirtelen született verssel ajándékozta meg.

⁷ *Levelesláda*, 290.

⁸ Kócsy Erzsébet (1904–1982). Zongoratanárnő. 1926-tól 1929-ig Budapesten a Csalogány utcai tanítóképzőben, 1929-től 1946-ig a Baár–Madas Református Leánygimnázium (1934-től igazgatója Áprily Lajos) nevelőintézetében, 1946–1951 között saját budai magánzeneiskolájában tanított. 1931-ben házasságot kötött Asztalos Miklós író-történésszel. – Asztalos Miklós feljegyzése – OSZK Kézirattár Fond 301 157/982.

⁹ OSZK Kézirattár Fond 301 157/982 – közölte: CSISZÉR Alajos. *Levelesláda*, 117–145.

¹⁰ Kovács Erzsébet hagyatékában található még Dsida Jenő 1928-as verseskötete, a *Leselkedő magány* („Drága kicsi Böske Hugomnak, Barátomnak és Utitársamnak Szerelemmel: D Jenő – Kolozsvár, 1930. IV. 10.”) és az 1933-as *Nagycsütörtök* című kötete 1933. nov. 19-i („Bözsikének nagyon meleg testvéri szeretettel. Jenő”) ajánlással.

január 17-én kelt, Molter Károlyhoz írott levelében a következő – igaz, egyetlen – utalást találtam: „a fontos itt, hogy Lacit [Kovács Lászlót] kérdőre vontam, miért adta ki Dsidának a könyvet¹¹ bírálatra, holott akkor már tudták, milyen jellemtelen volt Bárd¹² szemben. (Havonta keres a CÉHnél,¹³ udvarol Laci húgának, s könyvet készít elő.¹⁴) Ilyen ember nem fog őszinte lenni kenyéradóival szemben.”¹⁵

Kovács Erzsébet 1908. január 12-én született Gerendkeresztúron (ma: Grindeni), Kovács József református lelkész és Nagy Karolina hetedik gyermekeként. Bátyja, Kovács László, író, publicista, kritikus, az Erdélyi Szépmíves Céh lektora, később kiadói vezetője.

Kovács Erzsébet 1928-ban a kolozsvári református leányiskola tanulójaként érettségizett (osztálytársnője, barátnője Ignác Rózsa volt¹⁶), őstől pedig a kolozsvári egyetem görög–latin szakára iratkozott be.

1931 és 1934 között – anyagi okokból – nevelőnői állást vállalt a nagyváradi református leánygimnáziumban. Görög–latin tanári diplomáját végül 1939-ben szerezte meg a bukaresti egyetemen. 1949-től a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen tanított: előbb a latin, később a magyar, illetve a román tanszéken, egészen 1963-ig, nyugdíjaztatásáig. 1987-ben hunyt el. Férjhez soha nem ment.

Dsida Jenővel bátyja ismertette meg, aki ebben az időben az Erdélyi Szépmíves Céh lektora, a marosvécsi Helikon Írói Munkaközösség titkára volt. Dsida Kovács Erzsébethez fűződő szerelme egy közös budapesti vonatutazáson kezdődött. (1. levél.) Valószínűnek látszik, hogy – az utazás idejére – Kovács László maga bízhatta a húgát Dsida gondjaira.

¹¹ Berde Máriának – a húszas évek Erdélyét bemutató – kulcsregényéről, a *Szentségvívókról* van szó. A Céh Dsida Jenőt és Molter Károlyt kérte fel a könyv lektorálására. Dsida a könyvet kiadásra alkalmatlannak ítélte. A kötet körüli vita lett végül a közvetlen oka annak, hogy az erdélyi írók egy csoportja kivált a Céhből és – a Céhvel szemben – megalakította az Erdélyi Magyar Írói Rendet (EMIR). – Vö. LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma*. Kolozsvár, [é. n.] 157–167. és *Séta...*, 553–554.

Korábban egyébként Dsida Jenő és Berde Mária távolságtartó, de baráti viszonyban álltak. Dsida Berde Máriának ajánlotta 1925-ös *A szent szégyen* című versét. (A vers rájátszás Berde hasonló című, 1925-ben megjelent regényére.) Az 1933-as „affér” kapcsán Berde plágiummal is megvádolta Dsidát. „Végtelen fáj nekem – írta Berde Molter Károlynak –, hogy még meg is dicsérgette [ti. Molter] a tőlem ollózott ideát, s ha volna több energiám, meg is szelöztetném a dolgot, így azonban elnézem, hogy miután Dsida a könyvet [Szentségvívók] visszadobta, még meg is lopta, és barátaim [...] fel is magasztalták a nagyszerű jelképet, a kocsárdi állomást.” – Közölte: *Séta...*, 554. A Dsida-vers kezdőképe:

„Nem volt csatlakozás. Hat óra késést
jeleztek és a fulltag sötétben
hat órát üldögéltem a kocsárdi
váróteremben, nagycsüörtőkön.”

Az „inkriminált” Molter-kritika megjelent Erdélyi Helikon, 1934. 1. sz. 44–47.

¹² Bárd Oszkár (1892–1942): költő, drámaíró. A Helikon alapítótagja. 1922-től orvos Galgón.

Dsida hónapokig halogatta Bárd *Liszt* című könyvének recenziálását, emiatt Bárd versközlései is csúsztak az Erdélyi Helikonban. A túlérzékeny Bárd ekkoriban már a Szépmíves Céh vezetőségével is összeveszett, 1933-ban kivált a Céhből és belépett az EMIR-be. – L. Dsida Jenő – Bárd Oszkárhoz. 1932. szept. 18. – *Séta...*, 405–406. és Karácsony Benő – Bárd Oszkárhoz – *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelezőláda*. (1924–1944) 1. köt. 346.

¹³ Az Erdélyi Szépmíves Céh tevékenységéről, kiadói politikájáról, tagjairól új adatok és adalékok sorát közölte FRISNYÁK Zsuzsa *Az „Erdély-üzlet” működése Magyarországon. Az Erdélyi Szépmíves Céh című tanulmányában*. Századok, 1992. 2. sz. 173–198.

¹⁴ A készülő Dsida-könyv az Erdélyi Szépmíves Céhnél megjelent *Nagycsüörtők* című verseskötet. Az 1933-ban kiadott könyv – valóban kicsit meglepő módon – egy év múlva újra megjelent a Céh 10 éves jubileumára, díszkiadásban.

¹⁵ *Séta...*, 553.

¹⁶ Vö. IGNÁCZ RÓZSA, *Ikerpályáimon*. Bp., 1975. 127–129.

Dsida Budapestre érkezve nyomban találkozott Kócsy Erzsébettel. Találkozásuk emlékét őrzi a „Kicsi Böskének a Kis pipá-ban adta: 930. III/19-én, Budapesten Jenő bátyja” ajánlással írott *Mese, mese, mátká* című vers. Dsida Budapestről Győrbe készült, valószínűleg apja rokonainak meglátogatására.¹⁷ A győri út előtt még feltehetően találkozott Kócsy Erzsébettel, hiszen – kikövetkeztethetően – 1930. március 22-én, szombaton a következő expressz-levelet küldte neki: „Holnap 23-án együtt szeretnék menni Magával Kerepesibe, ezért holnap vasárnap 10 órakor a Múzeum előtt várom. Nagyon kérem, legyen ott, mert fontos mondani-valóim vannak, amelyeket elfelejtettem és hétfőn utazom.”¹⁸

Csiszér Alajos a levelet – tévesen – későbbre, március 26-a utánra helyezi. (A levél datálása egyébként: „1930. március”.) Dsida tehát március 24-én, hétfőn Győrbe indult, ahonnan március 26-án, szerdán a következőket írta budapesti barátnőjének, Kócsy Erzsébetnek: „Innen Győrből is magára gondolok. Fáj, hogy csütörtökön [27-én] nem láthatom már: én is egész nap lótok-futok Pesten s pénteken [28-án] hajnalban indul a vonatom Kolozsvár felé.”¹⁹

Azon a vonaton pedig alighanem a kolozsvári Kovács Erzsébet is fenn ült...

A Kovács Erzsébethez írott 7. és 8. levél kedvetlenebb, néhol lemondó, fakó hangja, az elejtett levélbeli félszavak, a postázott versek hangulata valami ki nem mondott, inkább csak sejthető kettejük közötti feszültségről árulkodik. A gerendkeresztúri családi nyaralás Dsidára vonatkozó rokoni aggodalmai is nyilván megtették a hatásukat. Semmi bizonyosat nem tudunk, csak annyit, Kovács Erzsébet alig tartózkodott ezidőtájt Kolozsvárott; hol Gerendkeresztúron nyaralt, hol nagyváradi munkája után járt.

Kócsy Erzsébet azonban nagyonis ott volt; Budapestről Kolozsvárra érkezett rokoni látogatásra. A Dsidával való – feltehetően – hosszabb idő utáni találkozás igen jól sikerülhetett, hiszen 1930. szeptember 7-i ajánlással Dsida a következő verset írta Kócsy Böskének:

Ajánldék²⁰

Vers helyett szívesen szőnék ma apró
szőnyeget puha gyapjúból szobádba
pompás Perzsia száz mesés színével.
Tiszta ágyad elé lopnám be este:
lompos kiskutyaként füleljen onnan
alvó szád pihegő lélegzetére.
Reggelente, mikor lelépsz az ágyról
s lenge inged alatt tüzelve borzong
álmos tested a hűvöses homályban, –
tennéd rá puha lábadat mezítlén.
S míg csiklandva becézi bársonybolyha
zsenge talpadat és meleg bokádat,

¹⁷ Dsida Aladár ugyanis Győrben született. Testvére, Dsida Ottó Győrben volt tankerületi főigazgató.

¹⁸ *Leveleskönyv*, 123. Csiszér Alajos – nyilván kegyeleti okokból – nem tüntette fel a Kócsy Böskéhez írott versek között.

¹⁹ *Leveleskönyv*, 122.

²⁰ Dsida a verset *Szerelmes ajándék* címmel, több helyütt átírva először az Erdélyi Helikonban közölte: 1932. 9. sz. 629.

Ezután újra megsűrűsödtek a Budapestre küldött, Kócsy Erzsébethez írott levelek (1930. szept. 11., szept. 29., okt. 3., nov. 3., nov. 17. – karácsonykor újra személyesen találkoztak²² –, majd 1931. márc. 11. és 13.²³)

Kapcsolatukat még az sem zavarta meg, hogy Dsida meglehetősen furcsa helyzetbe hozta Kócsy Böskét egy másik ismerőseivel, Fries Böskével. – Vö. *Leveleskönyv*, 128–141. (A Pásztortűz november 2-i számában – az amúgy a protekciót gyűlölő – Dsida még egy Kócsy Erzsébet készítette keresztrejtvényt²⁴ is közlötett.)

Az új év elején, 1931 januárjában – mikor Kovács Erzsébet az iskolai téli szünet idejére minden valószínűség szerint hazautazott Nagyváradról – Dsida és Kovács Erzsébet kibékült. A lányhoz írt levelek hangja újra megforrósodott,²⁵ bár kétségtelen, hogy Dsida neki írott mondatai, szavai nemegyszer visszacsengenek – a másik, a Kócsy Erzsébetnek küldött korábbi levelekből.

Dsida csak márciusban, több mint két hónapi hallgatás után jelentkezett újra Kócsy Böskénél, de már csak két becsületből írt levél árulkodik kapcsolatuk elhidegüléséről. Kócsy Erzsébet 1931. december 30-án házasságot kötött dr. Asztalos Miklós magyar nemzeti múzeumi segédtiszttel, a későbbi ismert történésszel.

Dsida és Kovács Erzsébet kapcsolata még nyáron is tarthatott, mígnem – a következő iskolaév kezdete után – Dsida újra egyedül maradvá, 1931 őszén megismerte későbbi feleségét, Imbery Melindát. A Melinda-szerelem hamarosan kirosaltá a vetélytársnőket. Dsida Jenő és Kovács Erzsébet viszonya megszakadt.

Ha megszakadt...²⁶

A leveleket és a verseket Kovács András kolozsvári művészettörténész, Kovács Erzsébet unokaöccse adta át a szegedi József Attila Tudományegyetem Könyvtára Kézirattárának.²⁷

1. levél

Édes kicsi Böskének, Szolnok és Budapest között, mikor bátyja és őrizője voltam.
Sok testvéri szeretettel:
930, III. 18.²⁸

Jenő bátyó

²¹ A folyóiratbeli és a kötetbeli közlésekkel nem egyező, itt közreadott kéziratos Dsida-vers az OSZK Kézirattárában található. Jelzete: Fond 301 157/982.

²² Dsida utalásaiából úgy látszik, megint a lány utazott Kolozsvárra. A költő *Az újszüllött* című versét ajándékozta neki karácsonyra.

²³ *Levelesláda*, 126–143.

²⁴ Pásztortűz, 1930. november 2. 22. sz. 519.

²⁵ Februárban például a következő ajánlással küldte Nagyváradra a *Távolban élő kedvesemnek* című verset: „Kicsi Bözsikémnek többel, mint szeretettel – 1931. febr. 18. – Jenőd”.

²⁶ Vö. 13. levél és az említett Berde Mária-féle szóbeszéd időpontja.

²⁷ JATE Központi Könyvtára, Kézirattár. Jelzete: MS 1801/1–3.

²⁸ Dsida Jenő Pásztortűz-es névkártyájának hátoldalán, ceruzás kézírással. 1930. március 18-a keddre esett.

2. levél

Alulírott bátyai minőségben igazolom, hogy Kovács Erzsébet hajadon 10 napi távolléte²⁹ alatt kifogástalanul viselkedett és tekintélyem ellen fel nem lázadt. Bátyai tisztségemről ezennel leköszönök. További törekvéseimmel a testvéri tiszt-ség össze nem egyeztethető.

Egeres³⁰, 1930, III. 30³¹

3. levél

930. IV. 18, – Nagypéntek.

Kedves kicsi Böske,

ugyan szóval is megtettem már, de azért írásban sem árt: igen kellemes, boldog húsvéti ünneplést kívánok. – Ne vedd komolyan, hogy ezen a lapon is kihangsúlyozom a csirkét³², ez igazán csak önvédelem.

Várom, hogy visszajöjj!³³

A Nagyságos Asszonynak és Lacinak³⁴ kézcsókomat, illetve baráti üdvözlétemet küldöm, Téged pedig szeretettel, nagy pacsival köszönt:

Jenő³⁵

p. u. Ludus jud.? Turda

4. levél

Cluj-Kolozsvár, 1930. május 12.³⁶

Drága kicsi Bözsikém, csodálkozni fogsz bizonyára, hogy gépen írok, ez nem is stílszerű, de azért teszem, hogy ne kelljen a papírt még csak érintenem se, ugyanis tegnapelőtt keltem fel csaknem egyheti fekvés után és erős influenzám még mindig olyan állapotban van, hogy átragadásától félni lehet. Még így is lekedre [!] kötöm, hogy okvetlenül fertőtlenítsd a kezedet, mihelyet [!] elolvastad, mert – bizony, nem volt kis dolog ez a betegség.

²⁹ Az utalásból úgy tűnik, együtt utaztak vissza Kovács Erzsébettel Budapestről Kolozsvárra.

³⁰ Egeres = Aghiresu (Kolozs megye – Kolozsvár és Bánffyhungyad között, a Budapest–Kolozsvár vasútvonalon).

³¹ Dsida Jenő Pásztortűz-es névjegykártyájának hátoldalán, ceruzás kézírással.

³² Húsvéti levelezőlap, rajta sárga kiscsirke.

³³ Kovács Erzsébet Gerendkeresztúron, Kovácsék kis családi birtokán volt. Gerendkeresztúr = Grindeni (Maros megye, Torda-Aranyos járás).

³⁴ Kovács Erzsébet anyja és Kovács László.

³⁵ A képeslap címezése: Nagyságos Kovács Böske tanárjelölt
Grind-Cristur (Grindeni) (Gerendkeresztúr)

³⁶ A Pásztortűz szerkesztőségi levélpapírján, gépirással. (Az eredeti gépirásos szövegek rövid-hosszú ékezeteit javítottam. – Cs. T.) A Pásztortűz céges borítékjának címezése Dsida kézírásával: Nagyságos Kovács Böske egyetemi halig. – H.

Vasárnap³⁷ felkeltem, mert két gyűlésem³⁸ is volt, azokat nem lehetett csak úgy elmulasztani, délután pedig a Benedek Elek³⁹ gyermekelődáson⁴⁰ kellett mesét mondanom. Utána, mikor hazamentem, 38.4 volt a lázam ismét.

A szerkesztőségbe csak tegnap jöttem be, dél felé, akkor kaptam meg mérhetetlen örömmel és ujjongással május 8.-áról kelt leveledet. Édes kicsi Pajtásom, Bözsikém, milyen más vagy Te a leveledben, mint egyébként. Az a félenk, bátor-talan kislány milyen energikus, kiírt írással tudja papírra vetni, amiket gondol. És milyen vaskövetkezetes logikai fonalon húzza végig mondanivalóit.

Látod, Édes, nagyon-nagyon jól tetted, hogy írtál nekem. Örömet szerezteél vele és úgy érzem: sokmindent megláttam belőled, energikus, kedvesen intelligens lényedből, amit talán egyébként sohasem sikerült volna meglátnom.

Most válaszbomban előre bocsátom, hogy én választ csupán azért írok, mert nem tudom a módot és időt, amikor személyesen találkozhatnék Veled, egyébként semmi különösebb célja nincs ennek az írásnak. Nálad és tőled fontos volt nekem ez a levél, mert talán őszintébb vagy így, de látod, én sokkal őszintébb tudok lenni hozzád, ha közvetlenül beszélgetünk. En akkor is el tudok mondani Neked mindent és semmi sem akad a torkomon, mint Neked. Azért mondom, most mégis írok, mert sokmindent szeretnék elmesélni és nem igen tudok Veled találkozni. (Tegnap este fél kilenckor láttalak a Szamos-híd táján, hazafelé igyekezteél, azt hiszem engem nem vettél észre. Olyan szomorú, szinte zord arccal mentél, mintha valami nagy bánat ért volna, Kicsim. Nem szólíthattalak meg, mert nem voltam egyedül.)

Amint Suli⁴¹ bizonyára elmesélte már Neked, sokat beszélgettünk ketten, sokmindenről, de a beszélgetés azért állandóan körülöttem forgott. Mikor olyan igazán bensőségesen és őszintén sikerült elbeszélgetnünk együtt a múlt este, a Szentegyház uccában,⁴² nem is hiszed, milyen szomorúan váltam el Tőled. Te sokkal vidámabb voltál, mint én. Tulajdonképpen – látod, egészen őszinte akarok lenni és nem akarlak bolondítani egy pillanatig sem, – akkor jöttem rá, hogy milyen megmérhetetlenül nagy kincset jelentesz számomra. Valami végtelenül nagy, új értéket, meleg, bensőségesen szép, kedves élettartalmat. S amikor elmondtad (és

³⁷ 1930. május 11.

³⁸ Dsida Jenő 1929-től a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság, 1929-től a Helikon Írói Közöség, 1930-tól az Erdélyi Magyar Irodalmi Társaság és a Kolozsvári Magyar Egyetemi Hallgatók Egyesülete, a római katolikus egyetemi hallgatók Népszövetsége (országos igazgatója Márton Áron) vezető tagja.

³⁹ Benedek Elekhez különösen szoros kapcsolat fűzte Dsidát. Egészen rövid önéletrajzában is megemlékezett róla; „Tizenöt és fél éves voltam, mikor első versem, – valami kis névnapi köszöntő, – megjelent Benedek Elek nagyapó »Cimborá«-jában s akkor kaptam az első honoráriumot. Azóta sem voltam még olyan boldogan büszke és magammal megelégedett, mint akkor.” Erdélyi Helikon, 1929. 544. – Benedek Elek „tehetségkutatásáról és -gondozásáról” vö. IGNÁCZ Rózsa, *Ikerpályáimon*. Bp., 1975. 23.

⁴⁰ A Benedek Elek halálának első évfordulójára rendezett mesedélutánról a Pásztortűz május 18-i száma tudósít. „A Többsincs királyfi örökszép meséjét Dsida Jenő mesélte el színesen és fordulatosan. A mesemondás kíséretében nyolc hatásos élőképből mutatták be a szereplők a Többsincs királyfi történetét.” Pásztortűz, 1930. 10. sz. 339.

⁴¹ Kovács Lászlóné Kádár Ilona (Iluka): Kádár Imre író-rendező, a kolozsvári Magyar Színház igazgatójának húga, Kovács Erzsébet sógornője.

⁴² 1924-ben Kolozsvárt hat erdélyi író jött fel hozzám – emlékezik Kádár Ilona egy Marosi Ildikónak írt későbbi levelében –, s bejelentették, hogy könyvkiadó vállalatot terveznek, és kértek, legyenek segítségükre azzal, hogy elvállalom a kiadóhivatal megszervezését és vezetését. [...] Én 1924-től 1944 végéig, tehát a Céh és a Helikon élettartamáig a kiadóhivatal vezetője voltam.” A Helikon és az Erdélyi Szépművéses Céh levelesládája. (1924–1944) 2. köt. Bukarest, 1980. (A továbbiakban: *Helikon...*) 321–322. – Vö. *Séta...*, 542.

⁴² Ma Str. I. Maniu. A Bánffy-palota és a Wolphard-Kakas-ház közti utca.

magam is tapasztaltam) a Laciék⁴³ magatartását velünk szemben, komoly megdöbbenés született bennem. Hirtelen élelem világított, vakítóan élesen, mint a vilá-
lám, hogy eddig talán szélhámoskodtam egy ici-picit, talán túloztam, amikor az
érzéseimről beszéltem Neked, mindezt egészen öntudatlanul, de most már üressé
válnék az egész életem, ha elveszítenélek. Egészen észrevétlenül sarjadt és lombo-
sodott ki bennem ez a szép, nagy-nagy meleg érzés. Valami olyan ártatlanul szép,
elbűvölően egyedüli, amilyen még nem is volt az életemben. És valami nagy szorón-
gó félelem fogott el, hogy a Laciék mesterkedései következtében talán eltávo-
lodhatnál tőlem és én ezt az egész új, épülő világot romokban láthatnám.

Másnap elmentem Sulihoz és bevallottam neki is komolyan, hogy nagyon,
nagyon szeretlek. Nemcsak úgy, amint egy fiú szokott egy kislányt szeretni,
ami sokszor megalázó is egy kicsit, hanem mélyebben, barátomul, komoly
megértésével és akarásával egész életednek. Valósággal megalázkodtam, ami-
kor kértem, hogy – most, amikor annyi sok-sok csúnya életállomás után végre
eljutottam Hozzád, – ne vegyenek el tőlem. Elmagyaráztam nekik, hogy ha
csakugyan én volnék az első a Te szívedben, akkor úgysem én leszek az utolsó,
és ha valaha magadtól távolodsz el tőlem, csak én leszek az, aki veszített és
aki visszasírja azt, ami elmúlt.

Suli nem akart előbb békét kötni, mindenképpen folytatni akarta a harcot Nálad
ellenem, akkor azonban egészen más hangot vettem fel. Nagy és gőgös önbiza-
lommal (hazug volt az nagyon és aggódó, éreztem), kijelentettem, hogy úgyis csak
azt teszem, amit akarok és Te úgyis rám fogsz hallgatni és így talán még kevésbé
[!] leszek becsületes. Jobb, ha békét kötünk. – Akkor elmondta Suli, hogy a tanul-
mányaidat és a lelki egyensúlyodat félti tőlem. Nem fejezhettük be a beszélgetést,
mert sietnem kellett, aztán beteg lettem.

Édes Kicsi Barátom, Útitársam, figyelj ide!

Levélkédnék arra az egyetlen édes kicsi szavára, hogy „szeretlek”, a követ-
kezőket válaszolom nagyon őszintén és nagyon becsületesen:

Én is szeretlek.⁴⁴

Azt akarom, hogy a barátod legyek és Te az én barátom légy.

Tudom, hogy Erdélyben nagy szerep vár rám, hogy hivatás és én is rajongásig,
egyetlen hazámul szeretem ezt a földet. Dolgozni akarok érte tollal és szóval, vérrel
és étellel. És azt akarom, hogy mindig, mindig megértő munkatársam légy, aki hisz
és lelkesedik abban, amit én akarok.

Soha sem akarok hazudni Neked egyetlen szót sem és nem akarok Neked soha
bánatot okozni.

Nem akarom, hogy miattam kevesebbet dolgozz, tanulj, mint eddig, épen ellen-
kezően, azt szeretném, ha értem és miattam kettőzött igyekezettel látnál életed
mélyítéséhez.

Talán sokkal, sokkal többet is tudnék Neked mondani ebben a pillanatban, de
nem akarom. Azt akarom, hogy amit írtam és kimondtam, olyan sziklaszilárd
igazság legyen, amelyre életedet is felteheted.

Akarataim között tehát utoljára írom ide: azt akarom, hogy bízzál bennem. Nem
tréfálok, nincs április, nagyon éretten és nagyon komolyan beszélek.

⁴³ Kovács László.

⁴⁴ Május 18-i keltezéssel a *Szerelmem* című kézírásos verset ajándékozta Kovács Erzsébetnek. A vers
kötetben még nem jelent meg, a Réthy-bibliográfia nem ismeri.

[Folytatása kézírással.]

Kicsi Bözsím, idáig írtam tegnap délutánig, amíg találkoztam Veled. Olyan rossz, olyan hideg voltál tegnap, hogy nem tudom befejezni. Pedig annyi minden mondanivalóm lenne még. Talán személyesen.

Csókol szeretettel
Jenő bátyád

5. levél

Cluj-Kolozsvár, 1930 május 31.⁴⁵

Gyémántrigóm, Aranyvirágom, Bözsikém,

Megszámoltam, ötven sort írtam Neked tegnapelőtt, de még sok mindent kellett volna írnom s így a levél nem volt befejezve. Tegnap este találkoztam Veled – és most már nem lehet sem befejezni, sem folytatni, sem elküldeni. Olyan egészen más volt a hangja, olyan forró, olyan júliusian perzselő, hogy tegnapi szomorú kis beszélgetésünk után minden szava fáj.

Látod, Testvérke, rossz Kicsi Testvérke!

Olyan szép levelet írtál nekem, amilyent még soha életemben nem kaptam. Kaptam már forróbbat is, rajongóbbat is talán, de ilyen testvéri melegségű, kedvesen féltő, baráti gondoskodó és mégis bölcs-nyugodtan okoskodó levelet soha.

Biztosan éreztem leveledből, hogy nagyon szeretsz.

És mégis, rossz kicsi Testvérke...

A gyakorlatban úgy el tudod felejtetni azt, amit írsz... nem tudod még gondolataidban sem megvalósítani.

Csak két mondatodat idézem aláhúzva:

Most már nem szomorít el, hogy minden szép elmúlik egyszer. Az emlékezet nem múlik el...

Úgy szeretném, ha Te is írnál nekem... De én is hangsúlyozom: csak, ha időd van!

Elmondtam Neked, hogy én nem tudok írni, hogy az énnekem milyen nehéz. Időm sem volt, napokon keresztül otromba, ostoba dolgok után kellett szaladgálnom. Reggeltől estig. Egyetemi ügyek,⁴⁶ gyűlések, egyik a másik után, Pásztortűz, Helikon-korrektúra,⁴⁷ szerkesztési átadás,⁴⁸ orvosi vizsgálat,⁴⁹ peres levelezés, tanulmányozás, stb., stb. Valósággal felfordította otthon is a házat az a szomorú, kétségbeesett körülmény, hogy drága jó édesanyám megbetegedett, Egész délelőt-

⁴⁵ A Pásztortűz céges levélpapírján, gépirással. (A rövid-hosszú ékezeteket javítottam. – Cs. T.) A boríték címzése gépirással: Nagyságos Kovács Böske tanárjelölt – Cluj-Kolozsvár. Universitate.

⁴⁶ Dsida 1925 szeptemberében – szülei kívánságára – beirakozott a kolozsvári Regale Ferdinand Tudományegyetem jogi karára. Egyetemi tanulmányait nem túl lelkesen végezte. Vizsgáit rendszeresen nagy késéssel tette le. 1930 őszén – hosszú, két éves halasztás után, egészségi állapotára hivatkozva – újra megpróbálkozott néhány vizsga letételével. – Vö. *Levelesláda*, 264., *Séta...*, 8–9.

⁴⁷ 1930-ban – rövid ideig – az Erdélyi Helikon szerkesztésében is részt vett.

⁴⁸ 1930. június 15-étől megváltozott a Pásztortűz vezetése. A címlapon főszerkesztőként ezentúl Császár Károly neve, szerkesztőként Dsidáé szerepelt, az addigi szerkesztők: Gyallay Domokos és Reményik Sándor fõmunkatársak maradtak.

⁴⁹ Dsida Jenőnek vagy született szervi szívbaja volt vagy gyermekkori skarlát szövõdményeként maradt vissza szívbetegsége. Legutóbb Tóbiás Áron írt róla egy Imbery Melindával folytatott beszélgetést felidézve. Imbery Melinda szerint: „Az egyik szívkamra mögött a fal nem volt meg.” Magyar Nemzet, 1993. ápr. 22. 10. (A cikke Sántha Teréz hívta fel a figyelmemet.) – Dsida betegségéről bővebben: *Séta...*, 566–572.

töket és délutánokat kellett mellette töltenem. Hála Isternek, tüdőgyulladásom könnyebb lefolyásúnak ígérkezik most már. Mindezalatt vártam, hogy találkoz-hassam Veled.

Írni csak úgy tudok, ha legalább egy órámm van egyhuzamban.

Késtem válaszzal egy hetet.

És Neked, a Nagylelkűnek, aki azt a kijelentést tetted, hogy „csak, ha időm van!”, íme rosszul esett válaszsom késése. Fájt és úgy bántál velem, mint... nem is tudok hasonlatot mondani.

Erős és női fantáziáddal azt következtetted a késésből, hogy „minden szép elmúlik egyszer...” És bizony elszomorított az Téged.

Te bizalmatlan, kishitű, rossz kis Testvér!

Hát csak ennyire becsülsz engem? Ennyire becsülöd az őszinteséget?

Hát igazán csak olyan gimnazista-lányos fogalmaid vannak Neked is a barátságáról és szerelemről? Az Én Lelkem Szerelméről? Hát azt hiszed, hogy akit egyszer én körülvettem gondolataimnak és érzéseimnek minden melegével, el tudom felejtetni valaha is? Ha évekig nem adnék életjelt se magamról, ha azt sem tudnád, hogy élek-e, vagy meghaltam, tudd meg, hogy *akkor sem változott semmi*.

Szeretném milliószor a füledbe kiáltani, hogy

– Higyj, higyj, higyj!!!!!!!

Miért okozol magadnak ok nélkül szomorúságot! Látod, én egyenesen és be-születesen, szívemre tett kézzel ki merem mondani, hogy *nagyon, nagyon szeretlek*.

– Isten engem úgy segítjen!

*

Most ezután én vádolkak Téged.

Vádolkak, hogy nem teljesíted a barátság kötelességeit. Méltatlan kicsinyesség-gel szomorúságot és fájdalmat okozol nekem. Amikor legzavartabb, legfájdalma-sabb, legkeserűbb napjaim szakadtak rám, millió munkával, gonddal és problé-mával (egyszer már beszélnem kell Neked az én legbelsőbb szomorúságaimról is), mikor úgy érzem: valami nagy-nagy betegség, veszedelem előtt állok, (mindig meg szoktam érezni), – Te cserben hagyasz engem. És ahelyett, hogy Rád tudnék támaszkodni, nekem kell Téged vigasztalnom és békítenem.

És nem teljesíted a szerelem kötelességeit sem. Mert annak egyetlen nagy kötelessége van: a feltétlen bizalom.

Olyan szomorú és olyan fáradt vagyok, mintha nem is június jönne a május után, hanem valami nagy-nagy ősz, nagy világ-elborulás, örök hervadás.

Igazán utálok a nagylendületű, hazug pózokat, de le kell írnom, mert úgy van: Soha még így nem vágytam a mindent-feledtető, mindent-elsimító, csöndes halálra... –

Csak lenne elég bátorságom, hogy elébe menjek, hogy megkeressem.

De olyan kicsi, olyan gyöngé, olyan gyáva vagyok.

Édes kicsi Barátom! Érzem, kimondhatatlan fájdalommal érzem, hogy én leszek az, aki Téged elveszít. Úgy távolodsz tőlem a bizalmatlanságoddal. Talán az érzéseiddel is. És akkor én fogok veszíteni, akkor mindent elveszítettem, az utolsó szalmaszálat is, amelybe még belekapaszkodhattam... –

Nagyon szeretlek, édes kicsi Testvérem, Szerelmem, Mindenem.

Valósággal könnyesen kérek Tőled bocsánatot, ha akaratlanul bármivel is meg-bántottalak valamikor... ha szomorúságot okoztam Neked... Bocsáss meg... –

Szeretnék megbékélni mindennel és mindenkivel.
Jöjjön, aminek jönni kell.
Fáradt vagyok és keserű, nem tudok írni többet.
Dolgozz és ne gondolj rám, ne törődj velem.

*

Könyörögve, könyörögve kérlek mégis, hogy szeress, szeress engem... Szeress,
mert vágyom rá, mert anélkül nem tudok élni. Szeress!!!!

Isten Veled, Kicsim, édes Kicsim.

Olyan sötét a lelkem, olyan sötét. Az Isten is elhagyott.

Jenő

6. levél

Marosvécs,⁵⁰ 1930, június 11.⁵¹

Édes kicsi Bözsikém!

Ma reggel ment el sürgönyöm. Félek, hogy megijesztettelek vele. (Habár megszoktam minden effélet, még engem is meg szokott döbbszteni pillanatra a váratlan sürgöny.)

Itt jól telik az idő, bár – komolyan mondom, az egész vacakot elcserélném egy félórával, amelyben együtt vagyok Vele.

Éjfél van s fogadalmam tiltja, hogy tovább is fennlegyek. – Ha legalább félannyit gondolnál rám, amennyit én Reád!...

Csókollak, Kicsi, nagy-nagy szeretettel. Isten Veled! Jó éjszakát! Álmodj szépeket! (Te már bizonyára mélyen alszol most. Gondolatban ott állok az ágyad mellett, nézlek, nézlek, aztán lehajlok Hozzád és homlokon csókollak...)

A viszontlátásra, Édes!

Nagyon szeret

Jenőd

7. levél

Kolozsvár, 1930, július 21.⁵²

Édes kicsi Barátom!

Hosszú hallgatásomért nem mentegetőzöm. Bár megtehetném, mert az elmúlt hetek keserűségei, munkái és kötelezettségei valósággal megbénítottak. De azért ráértem verseket írni.

Most, hogy bejöttem az irodába reggel és megkaptam nagyon-nagyon tiszta-hangulatú, gyönyörű levélkédet (a másodikat), mely mint írásmű is olyan tiszta-szép, szinte abszolút esztétikai értékű, éreztem, hogy nehezen tudok Neked levelet

⁵⁰ Dsida az 1929. augusztus 2-től 4-ig rendezett 4. marosvécsi írótalálkozótól fogva járt Kemény János összejöveteleire, 1929-től meghívták a Helikon Írók Közösségének tagjai közé. Az 5. Helikon-találkozó jegyzőkönyvét l. *Helikon...*, 1. köt. 251–267. A Pásztortűzben Tabéry Géza írt a 4. találkozási összefoglalót. Pásztortűz, 1930. jún. 29. 13. sz. 296–297.

⁵¹ A Pásztortűz szerkesztőségi papírján, kézírással.

⁵² Cépírással. Dsida kézírásos javításával.

írni. Azért inkább hozzáfogtam és háromnegyedórája verseket gépelek⁵³ Neked. Legépeltem a mostanában, elutazásod óta írott verseim közül azokat, melyeket valamilyen szubjektív oknál fogva szeretek és közel állnak hozzám. Tehát nem a legjobbkat, de nem is a legrosszabbakat.

Azért hát ezt a pár sort ne tekintsd úgy, mint levelet, azzal még adós maradok továbbra is. Majd meglátod, hogy egyszer, mikor nagyon fájdalmasan, vagy nagy, tiszta örömmel fog kibuggyanni minden mondanivalóm, – szép levelet fogsz tőlem kapni. És hosszú levelet. De azt erőltetni nem lehet. Nem egészen helyes az a megjegyzésed hallgatásomra vonatkozóan, hogy „fő az őszinteség”, mert nem őszinteség kérdése ez, csak egy magamfajta rapszódikus, szeszélyes ember irtózása, hogy olyasmit tegyen, ami neki abban a pillanatban nem esik jól. Ami nem belső kényszer-sugallta tett.

Azért azt mondanom sem kell, hogy nem múlik el napjaimnak egyetlen órája sem, hogy Rád ne gondolnék. Hiszen a barátom vagy. Létezésed és szereteted tudata és annak a szeretetnek érzése, mely irántad él bennem, nélkülözhetetlen éltetőim a mindennapok szomorúságaiban. És méginkább a mindennapok fásultságaiban.

Magamban számolom a napokat, amikor újra viszontlátlak. Az elmúlt esztendő csaknem egészen kárbament. Oly keveset láttalak, azonkívül olyan nagyon-nagyon későn ismertelek meg igazán és lettél barátom! Valósággal felvidít, amikor azokra a csöndes, borús, hamaralkonyodó téli délutánokra gondolok, melyeket majd veled tölthetek. Olyan vidám garabonciás-diák-hangulattal képzelem el majdani sétáinkat a nagy hóban, a sívító, hideg téli szélben.

Mert sokat akarok Veled lenni.

Édes kicsi Barátom, úgy sajnálalak, mikor előbbi, párhete kapott leveledben azokról a benned felgyűlt keserűségekről írtál. Mélyen elszomorított mindenegy sorod. Annyival is inkább megértetten [!] leveled minden kicsi hangulat-rezdületét, mert én is nagyon sokat próbáltam azt a magányt, mely azonkívül, hogy falú [!] és társtalan csönd, a lelki magányosság minden szörnyű szépségét is magában hordozza. De én itt is olyan magányos vagyok, Kicsim. Minél több ember van körülöttem, annál kétségbeejtőbb az elhagyatottságom. Mióta elmentél s ritka, rövid találkozásaink is elmaradtak, teljesen magamba omlottam. Talán azért is kell mostanában több verset írnom.

De el kell viselned magányosságodat, el kell viselned a körülötted pergő csöndes életek minden szenvedését, mert mindez még jobba tesz téged és mélyít, nemesít. Látod, második leveledig is milyen nagy változáson mentél keresztül. Ennek a levélnek egész hangulata olyan letisztultan bölcs, olyan finoman [!] leányos, olyan tisztán vidám, szinte szárnyaló és mégis benne van egész szomorúságod. Vidáman könnyes és mégis nyugodt levél. Így csak azok tudnak írni, akik szenvedtek és szenvednek.

Levelednek az a része, melyben azt írod, hogy a Helikonban megjelent összes verseimet elolvastad (szegényke te), adta nekem azt a gondolatot, hogy másoljam le és küldjem el Neked verseimet. Ha csak egy is akadna közöttük, amelyik ad neked valamit és tartalmasabbá teszi egyedülletedet, gondolatokat ébreszt szeléd remeteségedben, nagyon nagy örömet okozna nekem. Hiszen úgyis tiedek ezek a

⁵³ Az elküldött versek – köztük eddig ismeretlenek is – listája: *Alkonyi beszélgetés, Bús vers egy szoborhoz, Hajnali séta, Halvány rajz, Hegyenlakók, Kínai lakkdoboz, Négy sor, Purgatórium, Vágy, Vándorkesergő, Verstelen napok, Visszhang.*

versek, nincs közöttük egy sem, amelyik nem rád gondolással született volna meg s amelyikben valami részed, valami szereped ne volna.

De ne olvasd el őket egyszerre: olyan különféle hangulatok, hogy csak rontják egymást így, egymásmellett. Olvass el minden nap kettőt, egyet délelőtt, egyet délután. Akkor hat nap alatt mindet elolvastad és épen rákerül a sor, hogy írnék. Mondom, vannak közöttük talán igen rosszak is, de én mindet szeretem ezek közül, melyeket elküldöttem. Más ajándékot nem tudok küldeni. Gondold, hogy azok a versek Neked írott levelek, egyetlen levél sok furcsa mondanivalóval. Azok az én igazándi mondanivalóim, ez a levél csak sápadt és rosszsikerült kísérő kommentár önmagamhoz.

Mert csókoló, kézfogó szomorú egészmagamat is itt küldöm ezek között a sorok között.

Érzed-e igazán, hogy mennyire barátom vagy, mennyire egyetlen bizalmasam és mennyire szeretlek?

Falun mennyit megvigasztalt engem csakugyan az, hogy másképen tudtam látni a dolgokat, mint ahogyan vannak! (Vagy talán csakugyan úgy vannak, mint ahogyan én láttam mindent?) A végtelen, locsogó nagy sárban elsírt emberi könnyeket éreztem, mely egyszersmind termékenységgel bíztat [!] és vidámít. A téli havas parkban Andersen⁵⁴ meséit éltem át. Az országúton felszálló nagy por áldozati füstöket juttatott eszembe. A hazaballagó tehénkék régi görög versek idillikus hangulatát idézték föl előttem. Az ócska kis templomokról és a fehér galambokról régi pátriárkális magyar esték képei elevenedtek föl s a patak fölött ácsorgó öreg malomromok régi-régi német festményeket juttattak eszembe, azokból az időkől, amikor még nem is tudtak levegőt és napsütést festeni. Mikor este hazatértem és lefeküdtem magányos szobácskában, annak minden parányi zezzuga csillagokkal volt tele. Olyan szép volt mindez és egyszersmind olyan szomorú. Főként azért volt olyan szomorú, mert nem volt kívül megosztanom sok-sok látásomat...

...Mikor elutaztál, kicsi Barátom, elkéstem az állomásról. Már mozgott a vonat, de az is jó volt, hogy legalább még láthattalak. Császár Károly⁵⁵ épen akkor jött be a szerkesztőségbe, mikor én el akartam indulni és volt egy-néhány nagyon fontos mondanivalója. Innen aztán rohanva mentem el, a Széchenyi-téren⁵⁶ taxiba ültem s csak úgy jutottam ki indulásra... Azóta Lacival⁵⁷ is csak egyszer találkoztam a kávéházban,⁵⁸ ma hallottam, hogy már visszatért nyaralásából. Sulinál voltam egyszer egy délelőtt előlegért.⁵⁹ Te nem kerültél szóba és azóta nem találkoztam vele sem.

⁵⁴ Andersennek 1930-ban volt születése 125. évfordulója. A „gyermekek költőjéről” a Pásztortűz is megemlékezett. Kovács László, *Andersen*. Pásztortűz, 1930. ápr. 20. 8. sz. 191.

⁵⁵ Császár Károly (1887–1968): író, újságíró, szerkesztő. 1930. június 15-étől a Pásztortűz főszerkesztője.

⁵⁶ Ma Piata Mihai Viteazu. A Szamos melletti téren áll a Postaigazgatóság és a Széky-palota épülete.

⁵⁷ Kovács László.

⁵⁸ Valószínűleg az írók kedvelte New York-kávéházról lehet szó. – Vö. Dsida nyilatkozata a Pásztortűz 1930. júl. 27-i 14–15. számában.

⁵⁹ Kádár Ilona, Suli végezte az Erdélyi Szépművés Céh gazdasági ügyeinek adminisztrációját és kifizetéseit is.

Időközben nyomdászsztrájk⁶⁰ volt, így nem is jelent meg Pásztortűz azóta, hogy elmentél. Ehéten csinálunk újra lapot, kettős számot.⁶¹ A sztrájk ideje alatt nagy rendezést csináltunk Császárral; az egész íróasztalt és az összes szekrényeket kiraktuk és minden piszkot átnéztük. Tíz év alatt felgyűlt kézirat-anyagot dobtunk ki, négy fásládával volt tele. Hat napig dolgoztunk, de most már legalább rend van. Gondold el, hogy lehetett-e ilyen munka mellett levelet írnom Neked? Semmi, de semmi hangulatom sem volt.

Társaságba nem járok. Egyszer Áprilyéknál⁶² voltam künt egy negyedórát, egyszer Dr. Györgyékhez⁶³ voltam meghíva vacsorára, ott voltam reggel négyig, tegnapelőtt pedig valami diákbál volt, ahová hivatalos voltam. Onnan félőtkor kerültem haza, de igazán csak az öcsém miatt, aki nagyon jól mulatott, – én ugyanis szörnyen unatkoztam. Hát ezt a pár kiruccanást még nem lehet züllésnek minősíteni, úgy-e, Kicsim? Sajnos, a dohányzással most is rosszul állok, legalább húsz cigarettát mindennap el kell szívnom, – különben olyan ideges vagyok, mint egy bolond. – Mandula-operációm, mely Elfer professzor szerint nem lesz egészen veszélytelen, mára volt tervezve, de hogy a sztrájk miatt lecsúsztuk a lappal és a jövő hétre sok munka jut, elhalasztom e hó legutolsó napjaira. Ne félj, mert nem lesz baj: csalánba nem üt a „ménkü”.

Álmod meghatott. Olyan szép. Talán még vers is lesz belőle egyszer. Én még nem álmodtam Rólad mostanában, de csak egyszerűen azért nem, mert ritkán álmodom. Pedig régente olyan szépeket álmodtam. Mikor még itt voltál, álmodtam Rólad is egyszer, de az olyan nagyon-nagyon forró, boldog álom volt, hogy nem is merem leírni ide: nagyon elpirulnál, ha elolvasnád. Boldogan ébredtem akkor.

Mostanában csak egyetlen éjszaka álmodtam, de az szörnyű volt. Egész éjszaka nedves, kövér, csigás, porhanyó földben turkáltam a kezemmel és egyre-másra húztam elő a halottakat. Félig megrothadt emberi testek voltak, nyüzsgöttek a férgek, – koponyák, egész testek, egynek megfogtam a bokáját és térdtől a kezemben maradt az egész láb. Még a földnek és a hulláknak a szagát is éreztem. Olyan undorító és félelmes álom volt, hogy mikor fölébredtem, egészen rosszul voltam és reggelizni sem bírtam reggel.⁶⁴

Talán azért nem álmodom gyakran, mert az ébrenálmodás fölöslegessé teszi az álmot? Hát inkább ne is álmodjam, minthogy ilyeneket!!!

⁶⁰ A Népszava 1930. júl. 9-i száma hírül adja, hogy: „sztrájkba léptek az erdélyi és bánsági nyomdászok”.

⁶¹ A Pásztortűznek rendszeresen 1930. júl. 13-án kellett volna megjelennie. A júl. 27-i, 14–15. összevont szám 350. oldalán a következő értesítést adta közre a szerkesztőség: „Olvasóinkhoz! Jelen számunk az általános nyomdai üzemszünetelés miatt kétheti késéssel jelenik meg. A kimaradt szám anyagát mostani kettős számunkban pótoljuk. Kérjük olvasóink jóindulatú elnézését.”

⁶² Áprily Dsidát még az Ellenzéki irodalmi mellékletének szerkesztőjét ismerte meg 1926-ban. Meleg barátság alakult ki köztük. – Vö. *Séta...*, 520–521., és Áprily Lajos előszava az általa válogatott verseskötetben. Dsida Jenő, *Tóparti könyörgés*. Bp., 1958. 5–14. Áprily 1929-ben repatriált, de nyaranta hazajárt Nagyenyedre. Ezt megelőzően az Erdélyi Helikon szerkesztője. Nagyenyeden élt, hetente járt be Kolozsvárra.

⁶³ György Lajos (1890–1951): irodalomtörténész, a Bolyai Tudományegyetem tanára.

⁶⁴ Vö. a *Vers egy régi szoborhoz* című (1930. júl. 19-ére datált) verssel. Első vesszaka:

„Pogány romok alól ástalak ki.
Ó, milyen borzasztók voltak a darabokban összeszedett
csonka tagok, füstös karok,
elhasadt lábak, szétrepedt ajkak!”

Névnapi jókívánságaidat nagyon köszönöm, de nem volt névnapom. Az én névnapom közvetlenül a tied előtt van. November tizennyolcadikán.

Tanulj, kicsi Barátom! (Én is tanulok minden reggel!)⁶⁵

Arra kérsz, hogy szeresselek egy kicsit. Barátom vagy és nagyon szeretlek. Azt hiszem, az egész földön egyedül csak én tudok így szeretni. Ilyen nagyon és egészen különösen. És a világon senkit sem szerettek még annyira mint Téged, azért mert Téged én szeretlek.

Csak olvasd Dosztojevszkijt.⁶⁶ Tovább kell jutnod a hetvenkettedik lapon. Édesanyád ott áll olyankor a vállad mellett, egészen közel, fölédhajol és ő is olvassa. Hiszen érdekelte és szerette. Azóta ő már találkozott Dosztojevszkijvel s a mester bizonyára azokat a regényeit is elmondta neki, melyeket sohasem ír meg. Ezt is tudja már kívülről, csak azért olvassa Veled, hogy közel legyen hozzád és újra éljen az emlékeidben.

Lám, lám, csak néhány kísérő sort akartam írni a verseimhez és majdnem valódi levél lett belőle. De csak majdnem. Ez még nem az igazi. Talán már holnap megírom az igazit, talán csak négy-öt-hat hét múlva, talán soha...

De a verseimet ezután is elküldöm Neked.

Magamról, a lelkemről, mostani szomorúságaimról és örömeimről most nem jön, hogy írjak. De nem is fontos, mert mellettem vagy, érzem, hogy szeretsz, Barátom és ez jól esik nekem. Szinte boldog, de legalább is csöndesen derűs vagyok, mikor erre gondolok.

Mikor jössz [!] vissza körülbelül?

És ne várd, hogy írjak. Nem tudok én gyakran írni. (Még ritkán is csak rosszul). Azt pedig legkevésbé [!] várd tőlem, hogy leveleidre pontos és kimerítő válaszokat írjak. Hanem Te írd, nagyon-nagyon kérlek, hogy amikor csak teheted, írd. Így igazságos is, mert ha mostani levelem terjedelméhez a verseim terjedelmét is hozzácsapod, legalább tíz levélre való kitelik belőlük. Gépírás! – Aztán meg Neked nagyobb nyugalmad, nagyobb elmélyülő csöndességed is van ott hozzá. Írd meg, Testvérem, mindent, ami ott történik, rajzold meg azokat az embereket, akik körülvesznek, vázold le a beszélgetéseket, melyeket velük folytatasz. És írd meg minden szomorúságodat, gondodat, bajodat és minden apró kis örömedet. Én mindent, de mindent megértek és meg tudok osztani Veled.

Áldás legyen Veled, Testvérem.

Igaz szívvel vár vissza, kíván Neked nyugalmat és megbékélt, derűs szívet távoli és mégis mindig legközelebb barátod:

Lenő⁶⁷

⁶⁵ A zárójeles mondat kézzel beírva. Dsida ősszel vizsgázni készült, 1930. szept. 11-től okt. 1-ig Bárdék meghívására galgói birtokukon tanult. – Bővebben erről L. SZEMPLÉR Ferenc, *Dsida galgói napjai*. Igaz Szó, 1965. I. 5. sz. 736–748.

⁶⁶ 1931-ben Dosztojevszkij születésének 110., halálának 50. évfordulója volt. LAKATOS Imre írja Erdélyi Helikon-béli cikkében: „Dosztojevszkij halálának 50. évfordulója alkalmából újra gombaszalorassal tenyészik a Dosztojevszkij-irodalom, mely pedig az utolsó évtizedekben már megközelítette a Goethe- és Dante-irodalom méreteit.” – *Sztavrogin bűne – Dosztojevszkij bűne*. Erdélyi Helikon, 1931. 329.

⁶⁷ Az aláírás kézzel írva.

8. levél

Cluj-Kolozsvár, 1930, augusztus 26.⁶⁸

Édes kicsi Bözsikém!

Drága Barátom!

Laci⁶⁹ most mondja, hogy délután kimegy Kolozsra és találkozik Veled. Így nem mulasztom el az alkalmat, hogy egész szeretetemmel ne üdvözljelek. Leveledet megkaptam és holnap válaszolok Neked, otthoni címedre. Jól érzem magamat, nagyon várom, hogy lássalak. Most nem tudtam kimenni Kolozsra, mert nincs „időm”.⁷⁰ Gondolj barátodra és szeresd!

Csókol szeretettel igazszívű pajtásod:

Jenő

9. levél

1931, jan. 17.⁷¹

Drága kicsi Bözsikém!

Itt vártalak, ládd, tovább, mint hat óráig. De nincs szerencsém. Most el kell mennem Császárhoz.⁷² Újra beteg szegény és egyhavi szabadságot vett újra. – Telefonon nem mondhattam be, hogy mikor jövök ide, mert nem tudtam előre, hogy befejezem-e öt órára cikkemet.

A Te dolgaiddra – tudod, hogy miről van szó – nem válaszolhatok most írásban, mert nem megbízható a világ semmiféle borítékja. De hidd el, hogy nincs is sok mondanivalóm, mert csaknem szószerint tudtam már mindent, amit leírtál. Csak egyetlen szóval fogok rá válaszolni és hiszem, hogy annak a szónak is fogsz örülni annyira, Édes, mintha egy hosszú-hosszú levelet írtam volna...

Nagy gondfelhők sűrűsödnek megint fejem és szívem körül. Olyan jó lenne sokat panaszkodni és sírni Neked. Mikor Veled vagyok, annyira könnyebbnek érzek mindent magam körül és valami olyan csöndes, jó békét érzek, amelyenre sohasem találok máskor és máshol.

Nagy-nagy szeretettel gondol Rád és szívből üdvözlő

igaz bátyád és barátod:

Jenő

10. levél

Gondolatban ezer forró csókot adok Neked ebben a pillanatban. Ezret, forrót – a szádra, Édes, Édes, Édes Kicsim. Szeress!!!

931, III. 1. *Tavas*⁷³

⁶⁸ Az Erdélyi Helikon céges levélpapírján, kézírással. – Vö. 47. láb. Az Erdélyi Helikon céges borítékjának címzése: Nagyságos Kovács Erzsébet úrleánynak, tanárjelölt. Helyben. Saját kezébe adandó.

⁶⁹ Kovács László.

⁷⁰ Dsida utalása az 5. levél egy mondatára vonatkozik.

⁷¹ Cépirással. (A rövid-hosszú ékezeteket javítottam. – Cs. T.)

⁷² Császár Károly – Vö. 55. láb.

⁷³ Dsida Jenő névjegykártyájának hátoldalán, ceruzás kézírással.

11. levél

Kolozsvár, 1931, IV. 4.⁷⁴

Kedves kicsi Böske!

Töltsd boldogan az ünnepeket, szívből kívánom. Tegnap délután Laciéknál⁷⁵ voltam, de Te már elutaztál. Lábam meggyógyult, vizsgám nem sikerült. A mielőbbi viszontlátásra

Szeretettel üdvözöl és kezedet csókolja:

Jenő.

12. levél

Cluj-Kolozsvár, 1931, 31th of August⁷⁶

My little dear Sweetheart,

You are surely very astonished to get a letter from me. Am I right? But it is no a wonderful thing: I will write you for three-four weeks. I was very sorry, that I had no time to write, I was busy always with Pásztortűz and with other important matters.

How are you? When do you come to Kolozsvár? I will know what did you do all this time. It is two months, that I did not see you. The time flies like a bird. Our friendship was so beautiful and wonderful like a fairy-tale: there were once upon a time two little children... -

I learn daily for University and learn English. I have learnt already so much, that I can express my thoughts in English very easily. Only it is difficult to speak. - My health is good and it is a very important thing.

To-day hear I, that our lovable King, Charley I. will come to us again for a motor-match.⁷⁷

I have written something to our dear Friend Kuncz for Helikon, - I send here its correcture. How do you like it? I find it very cold and too artistic to be true and warm.

I love you, my little Sister and I wait your [!] kind letter.

Your faithfully

Jenő

I send here to you hundred kisses!⁷⁸

13. levél

[1933. május 4-i postabélyegzővel]⁷⁹

Gyönyörű Firenzéből⁸⁰

boldogan üdvözöl:

Jenő

⁷⁴ Húsvéti levelezőlap. Címzése: Nagyságos Kovács Böske úrleánynak Grindeni-Gerendkeresztur p. u. Ludus jud Turda -

⁷⁵ Kovács László.

⁷⁶ A Pásztortűz céges papírján, lila szalagos gépirás.

⁷⁷ Dsida tévesen írt I. Károlyt II. (Hohenzollern-Sigmaringen) Károly helyett. (I. Károly: 1839-1914; II. Károly: 1893-1953. Uralkodása 1930 júniusától 1940-ig tartott.)

⁷⁸ Az aláírás és az utolsó mondat kézírással.

⁷⁹ Firenzei képeslap. Címzése: Kovács Erzsébet tanárnő. Oradea - Gimnasiul de fete ref. Rumenia.

⁸⁰ Dsida 1933 májusában az Erdélyi Lapok tudósítójaként zárandokúton járt Olaszországban. Útinaplóját *Magyar zárandokok Itálián keresztül* címmel adta közre. Az olasz út feltétele volt, hogy Dsidának három-négy hónap alatt elfogadhatóan meg kellett tanulnia olaszul.

GYULAI PÁL VERSEI KOSZTOLÁNYIRÓL ÉS ENDRŐDI SÁNDORRÓL

„A kertben virágok, az utakon padok, – odább a méhes, a kút, meg egy tavacska is. Minden kellemes és világos. A hol a szabad természet valami szövvényeset, valami szabályellenest akarna létesíteni: a gondos kertész ollója bizonynyal rögtön megakadályozza. Itt rendnek és átlátszóságnak kell uralkodnia. Így kívánja a gazda, a ki féltékeny és büszke erre a kis birodalomra. Boldogan sétálgat benne föl-alá s ilyenkor jóságos mosoly játszadozik az arcán, a lelkében meg valamely költemény ötlete motoszkál. És sohasem sétál tovább, csak a kerítésig. Az persze aztán nagy baj, ha a kerítésen túl, odakünn a szabad mezőkön valami rakoncátlankodás történik. Ez rögtön kizavarja őt megszokott nyugalmaiból. Ilyenkor az arca haragos lesz, szeme villámlani kezd, fölkapaszkodik a palánkra s apró ökleivel megfenyegeti a csendháborítót.”

A „gazda”, akit Endrődi Sándor némi iróniával rajzol meg:¹ Gyulai Pál. S talán akkor sem lett volna sokkal élesebb a Figyelő legérzékenyebbnek ítélt kritikusának hangja, ha tudja, hogy az új „csendháborítók” mellett a régebbiekről sem feledkezik meg az öregúr, s 1907-ben nemcsak Kosztolányi, hanem maga is címzettje lesz egy versének:²

Egy ideig ál-Heine volt³
S ál-Anakreon lett belőle
Jelenleg ő a hagyomány,
S a kuruczoknak őre

Bukfenczetek hány a Parnasszuson
S tánczol mint attatroll
Fia, a kicsi medvebocs
Dobot ver és dalol

Tücsöknek képzelé magát
S tücsökként nyafogott
Másnak a költészet vigasztalás
Ő néki meg robot

A medve csak medve s a majom majom,
Egyik se büszke táltos,
A medve legfeljebb ha tánczolni tud
S a majom a fákra szálldos

Fákon szálldosni – ha uborkafa
S tánczolni medve módra
Én Istenem, mi szép dolog –
Miért mondott le róla?

1907. III. 14.

Kosztolányi nevét nem találjuk Gyulai írásaiban, s Hatvany Lajos sem említi, hogy élete végén különösebben sok figyelmet szentelt volna az új költészetnek. Utolsó találkozásukkor ugyan a Nyugat is szóba került mint a modern irodalom hamarosan megszülető lapja, de az öregúr nem árulta el – vagy inkább a kegyelet hallgattatta el Hatvanyval? –, hogy azért figyeli, s van véleménye erről a születő irodalomról:

¹ ENDRŐDI Sándor, *Századunk magyar irodalma képekben*. Bp., 1900, 337–338.

² A versek autográf kéziratjai az OSZK Kézirattárában, Analekta 11481. jelzet alatt található.

³ Az első változatban: „Endrődi először Heine volt”.

Négy fal között

Csak verd a lantot: verheted,
Ha ád is az hangot neked:
E hang oly dallamokba vész,
Melyeknek neve: rőfögés...

IV. 28.

Egy rőfögőkhöz
(Kosztolányi Dezsőnek hívják)

Nincs lélek dalaidban,
Csupán szóáradat;
Vagy a mese békája,
Mely ökörré dagad,
És aztán szétszakad.

IV. 28.

ASTRIK L. GABRIEL: THE PARIS STUDIUM; ROBERT OF SORBONNE AND HIS LEGACY

Notre Dame (Indiana) – Frankfurt am Main, University of Notre Dame – Verlag Josef Knecht, 1992. (Texts and Studies in the History of Mediaeval Education, No XIX.) 541 p.

Az alcím folytatódik még néhány sorban: a germániai, a krakkói meg a löveni egyetemek, illetve Párizs közötti diákvándorlás a késő-középkor és a humanizmus időszakában; „Válogatott tanulmányok”.

A szerzőnek egy tekintélyes kötete, amely a téma magyar vonatkozásait tekintette át (*The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier*), 1986-ban jelent meg. (Beszámolt róla Madas Edit a Magyar Könyvszemle 1988. évi 87–88. lapján.) Ennek a párdarabja került ki most a sajtó alól. Kilenc, korábban már megjelent tanulmány van benne az 1978-tól 1988-ig terjedő évtizedből, csak az első való még 1953-ból: az egyetemalapító Robert Sorbonne szellemi portréja; aztán a nominalizmus sorsa a német egyetemeken; a szegény germániai tanulók háza Párizsban; intellektuális kapcsolatok Löven és Párizs között; Krakkó és Párizs között; a párizsi egyetem germániai tisztviselői (legalaposabban Berchtold Rembolt); Georgius Wolff pályaképe; Gervasius Wain pályaképe; Franciscus Ossmanus. A cikkek korábbi formájukhoz képest kissé módosultak, olyan is van, amely jelentősen bővült, elsősorban az irodalom lett frissebb és teljesebb. Összességükből – a két kötetből együttesen meg különösképpen – egy átgondolt és következetesen végigvitt munkafolyamat, illetve egy majdnem monográfia bontakozik ki, mely a diákperegrináció témáját Robert Sorbonnetól I. Ferenc idejéig tekinti át, mégpedig

nem annyira a hazai kutatás előterét elfoglaló felszíni jelenségek (nevek, idők és útvonalak, könyvek, anyagi gondok) szempontjából, hanem jócskán lenyúlva a migrációt mozgató eszmeáramlatok mélyére. A bevezetőből ki is derül, hogy egy, a hollandiai Alkmaartól Kórnikon keresztül Münchenig és a Vatikánig, főleg pedig Párizsban vagy harminc intézményben szisztematikusan folytatott könyv- és levéltári vizsgálat sorozat eredményeképpen jöttek létre 1953 és 1975 között, amikor szerzőjük a Notre Dame-i egyetem középkori intézetének igazgatója volt, s így lehetősége nyílt arra, hogy ígéretesebb tanítványait munkára fogja.

A recenziens szempontjából akár sajnálatosnak is volna mondható, hogy ilyenformán a jelen kötetnek magyar vonatkozása alig-alig akad. Lényegében Várdai Balázs az egyetlen honfitársunk, akiről bővebben esik szó, csak-hogy ő Párizsban nem a magyar, hanem a nemzetközi tudományosságot képviselte. A kötet tehát nem annyira közvetlenül hasznosítható adattárként szolgálhat a kezünkben, mint inkább tükör lehet, amely egy valóban érdemes és valóban irigylendő tudós portréját mutatja. Alighanem ennek szánták a közreadók is, akik egyúttal tisztelni is kívántak az idén már nyolcvanhatodik esztendejében járó mesterük előtt. Ezért van benne James J. John által megírt életrajza meg műveinek 1934 óta 167 tételt számláló bibliográfiája (e kettő különnyomatban is megjelent:

Astrik L. Gabriel, *His Academic Career and Publications*. Tongerlo, 1992), a „tabula gratulatoria” (vagy 180 névvel), aztán egy különös tanári éthoszt sugárzó röpké áttekintés a professzor úrnak azon diszcipulusairól, akik vitték valamire, és melynek címe: „Progressus discipulorum est gloria magistrorum”. És van egy fejezet („Acknowledgements”), amelyben a szerző mond köszönetet mindazoknak, akiknek tudósi karrierjét köszönheti: könyvtáraknak meg könyvtárosoknak, kollégáknak meg kiadóknak, mestereknek meg

tanítványoknak és egy teljes lapon azoknak, akik talán azt sem tudták, ki-nek segítenek és miben. Így kerül majd bele az egyetemes tudománytörténet névmutatójába Kathy Stlaske, a chicagói nemzetközi repülőtér hoteljének tisztviselőnöje, aki oly szíves készséggel szerzett szobát az átutazó vendégnek. Ha a többi félezer lap arra tanít, hogy hogyan kell a tudományt művelni, hát ez az egy arra, hogy hogyan ér-demes.

Kulcsár Péter

JANUS PANNONIUS: EPIGRAMMATA – THE EPIGRAMS

Edidit et in Anglicum vertit – Edited and translated by Anthony A. Barrett.
Budapest, Corvina Kiadó, 1985. 256 l.

JANUS PANNONIUS: EPIGRAMMATA LASCIVA – PAJZÁN EPIGRAMMÁK

Szerkesztette, fordította, az utószót és a jegyzeteket készítette Csorba Győző.
Budapest, Helikon Kiadó, 1986. 83 l.
A könyvet Szántó Tibor tervezte.

Két olyan Janus Pannonius epigrammaival kapcsolatos kiadványról kell szólnom, amelyek immár 7–8 éves létezésükkel a Janus-kutatók és az irodalombarátok számára ismert *képeivé* váltak egy majdnem talán *egészé* összeálló Janus Pannonius *epigramma*-kiállításnak. Anthony A. Barrettnek, a vancouveri University of British Columbia antik irodalommal foglalkozó professzorának bilingvis kiadása (latin–angol) első-sorban szövegkritikai észrevételeivel segítette, egészítette ki a készülő kritikai kiadás munkálatait. Teleki Sámuel 1784. évi kiadását követően a Janus-filológia a budai kódex (most: Bécs, ÖNB, Cod. Lat. 3274.) epigramma-gyűjteményének számos helyen javított, korrigált darabjaival találkozhat. Barrett kiadása érthető okok miatt mellőzi Janus görög fordításait, ugyanakkor indokolatlanul kimaradt belőle a *Verba Andromedae pugnante adversus cetum Perseo* (Epigr. I.

155) című epigramma, holott ez aligha tekinthető fordításnak, csakúgy mint a szintén mellőzött *De Phryne a qua Thebae restituta fuerunt* (Epigr. I. 30) és a *De Thespi et Aeschlylo* (Epigr. I. 334) című epigrammák, amelyek esetében a latin nyelvű irodalmi párhuzamok alapján megkérdőjelezhető Teleki jelzése (*E Graeco*). Ugyancsak nem találunk magyarázatot a kiadás előszavában arra, miért hagyta ki a Teleki által kettévágott, másutt gyakorta egy versként közölt *De Luciae prognostico* (Epigr. I. 351) és a *De Luciae prognostico* (Epigr. I. 352) című epigrammák közül az utóbbit. Hiányzik még a kiadásból az *In meretricem lascivam* (Epigr. I. 276) című erotikus epigramma, holott a Teleki-féle titkosírást a *De Lucia* (Epigr. I. 141) című vers esetében sikerült Barrettnek feloldania. Az *In Blasium pomilionem* (Epigr. I. 128) című epigrammát Barrett érthetetlen módon a vers 12. soránál kettévágta,

majd a 13. sortól egy új epigrammát kezdett (144.) *In eundem* címmel. A Telekinél tévesen *Ad Philelfum* (Epigr. I. 88) címmel közölt, de valójában Vetési Lászlóhoz íródott Janus-verset Barrett *In Philelfum* címmel látta el (128.), s a 3–6. sorokat – nyilván figyelmetlenségből – lefelejtette. Főleg belső érvek alapján kifogásolható a *De se ipso* (Epigr. I. 338) és a *De versibus Marcelli a se Latine expressis* (Epigr. I. 339) című epigrammák egybeolvasztása (220.). A szövegkritikai javítások közül talán a *Belenes* (Epigr. I. 283) című kétsorosban ajánlott konjektúra a legértékesebb (198.):

Brigida Belinis, sive haec tibi
nomina regum
Bela parens, cete sive dedere fera.

A Teleki-kiadás és a legfontosabb vatikáni kódex (Vat. Lat. 2847.) kézirata is a *certae ferae* szövegváltozattal hozta az epigramma második sorát. Barrett konjektúrája nagyszerűen illeszkedik Janus etimológizáló versikéjéhez, hiszen a *Belenes* (vagy *Belinis*) elnevezés Janus szerrint vagy a királyokat nemző (*regum parens* – scilicet I. Gézát és I. Lászlót) I. Béla királyunk nevéből eredhet, vagy a vad cetektől, bálnáktól (*cete fera* = *balaenae ferae*). A serviusi (Serv. Aen. 5,822) és isidorusi (Isid. etym. 12,6,8) ismereteken alapuló, Martialist is felhasználó (Mart. 14,43,1; 14,170,1–2) nyelvi játékot, szófejtést a másolók nyilván a *cete* görögös alakja miatt változtatták a nehezen értelmezhető *certae ferae* idomított kifejezésre. Az *In non restituentem mutuum* (Epigr. I. 309) című kétsoros expozícióját eddig a fordítások rendre rosszul tolmácsolták a hibás szövegváltozat miatt. Barrett konjektúrája ezúttal is telitalálatként értékelhető (210.):

*Plus me te perdis, data quod duo
reddere non vis;
si duo redisses, mille daturus
eram.*

Az eddig *plus me tu* vagy *plus te nunc* változattal ismert, martialisi ötleteket (Mart. 1,75; 2,3; 8,37; 9,102) hasznosító szellemes epigramma a korrigált szöveggel (*plus me te*) így fordítható: „Inkább magadat, mint engem károsítod azzal [azáltal], hogy kölcsönadott két aranyamat [pénzemet] nem akarod visszaadni. Ha a két aranyamat visszafizetted volna, akár ezret is adtam volna!” Asikeres szövegorvoslások mellett sajnos számos nyomdahibás és téves részlet is belekerült a kiadásba. – Epigr. I. 32,8 *Mevio* – *Metio/Maaccio* helyett, Epigr. I. 75,8 *centumani* – *centumgemini*, Epigr. I. 76,8 *litu* – *lituo*, I. 10,1 *fert* – *tibi*, I. 85,5 *tutumet* – *tutemet*, I. 78,9 *se sit et hoc* – *si sit et hoc*, I. 94,11 *falsus* – *salsus*, I. 105,1 *toties* – *totiens*, I. 115,4 *non* – *nunc*, I. 115,11 *hae* – *hoc*, I. 139,3 *procumbit* – *prorumpit*, I. 194,6 *geminam* – *gemmam*, I. 215,1 *Sclavinia* – *Sclavonia*, I. 219,1 *Ibim* – *Habin*, I. 267,1 *terreus* – *ferreus*, I. 272,3 *secundo* – *seculo*, I. 313,8 *quiquam* – *cuiquam*, I. 331,4 *iam numquid* – *lani nunquid*, I. 357,5 *et* – *ut*, I. 372,3 *reput* – *rapuit*, I. 289,1 *hanc* – *hunc*, I. 370,10 *cuoties* – *quotiens*, I. 384,8 *nec* – *ne*, I. 343,12 *quo* – *quod*, I. 351,3 *hoc iuvenes* *Prognosticon* – *hoc iuvenes vestris prognosticon*.

Az epigrammákhoz fűzött jegyzeteket böngészve hasznos adalékokra találunk, mintegy harminc klasszikus irodalmi párhuzamot ajánl Barrett a janusi epigrammák jobb megértéséhez, az irodalmi mintákkal való összehasonlításhoz. Említést érdemel a *De Roma* (Epigr. I. 97) című epigramma komparációját (Roma – Phoenix) ihlető Martialis-epigramma (Mart. 5,7) segítségül hívása (245.), igaz, a vers csattanóját Martialis egy másik versének (Mart. 3,66) hasonló szerkezetű kompozíciójából veszi át Janus. Galeotto hajszínének meglepésszerű metamorfózisát (Epigr. I. 43 – *Ad Galeottum*, Epigr. I. 44 *Ad eundem*) Barrett joggal hozza összefüggésbe Martialis III. 43. epigrammájával (243.), bár az ötlet kivitelezése ezúttal is kiegé-

szíthető lett volna további klasszikus irodalmi párhuzamokkal (Mart. 6,57; Val. Max. 2,1,5; Hor. epist. 1,20,17; Ov. met. 1,1–2,6–7; 12,402; 15,315). A kommentárok között néhány *felejtethető* észrevétel is akad; így például a *De littera Pythagorae* (Epigr. I. 275) című kétsoros kapcsán aligha helytálló az Y helyett (cf. Anth. Lat. 148,1 *Littera Pythagorae*, *discrimine secta bicorni*; Serv. Aen. 6,136: *novimus Pythagoram Samium vitam humanam divisisse in modum Y litterae*,...) a *sigma* megemlézése (250.). A *De corona regni ad Fridericum Caesarem* (Epigr. I. 17) című vers hetedik sorához (I. 17,7: *testis quin etiam spoliati casus Othonis*) fűzött magyarázat („*Otto of Bavaria... In 1308 he was captured by the voivode of Transylvania...*”) (242.) szintén korrigálandó, hiszen Wittelsbach Ottó 1307 végén szabadult ki Kán Kászló fogságából. Az *In Senecam lippium* (Epigr. I. 343) című epigramma egyik tudós költői vénára valló janusi példája (I. 343,13–14: *Caecus Amor, Graio si verum carmine lusit* [Sicelis *arguti* fistula *Simichidae*]) kapcsán Barrettnek nem sikerült feloldania e művészi talányt, mert az *arguti Simichidae* név mögött nem a rhodoszi Szimiasz rejtőzik (252.), hanem a szicíliai bukolikus költő, Theokritosz, aki a 7. idillben szerepelteti magát a fenti álnév (*Simichidas*) alatt. Az *Ad Gallum* (Epigr. I. 68) című kétsoros szállóigévé vált gnómája (I. 68,2: *ne facias, nolis quod fieri ipse tibi*) kapcsán Barrett Hillel rabbi nevét említi (244.), bár e bölcsesség korábról akár Konfuciuszal is kapcsolatba hozható (Lun-jü XV,23: „amit magadnak nem kívánsz, azt ne tedd az embereknek.”), s inkább Aelius Lampridius *Alexander Severus-életrajzának* ismeretét (Ael. Lamp. Alex. Sev. 51,7–8) mutatja.

Janus Pannonius műveinek jeles költő-interpretátora, Csorba Győző az erotikus-pajzán epigrammák újszerű, néhol merész tolmácsolásával a hölgyközönség és az ifjúság erkölceinek vé-

delme érdekében (?) mindaddig rejtgetett paráznaságokról és obszcenitásokról rántotta le a latin leplet. A prűd *Prudentia* által a feledés enyészetének szánt ifjúkori *eltévelyedések* az újdonság erejével hatottak a Janust csak kézikönyvekből ismerők számára. Berczeli Anzelm Károly ifjúkori fordításait követően (Janus Pannonius: *Csípős epigrammák*. Ford. Berczeli Anzelm Károly, szerk. és az előszót írta Komlovszki Tibor. Budapest, 1985. Pátria Nyomda, 99 l.). Csorba Győző egy epigramma (*In Ugonem* – Epigr. I. 305) kivételével csokorba gyűjtötte a janusi epigramma-corpus valamennyi erotikus, pajzán, pornográf darabját, bár e néhol szűz területnek számító téma lelkes fordítása közben kétszer is *letért* az eredeti útról. Az *Ad Porciam* (Epigr. I. 114) című kétsorost oly módon tolmácsolta (12.), mintha Porcia valami erőszaktételel áldozata lett volna, nem pedig a Martialisnál (Mart. 1,42) és Valerius Maximusnál (Val. Max. 4,6,5) szereplő, sztoikus erényeiről és sztoikus apjához (Marcus Porcius Cato Uticensis), férjéhez (Marcus Iunius Brutus) méltó haláláról, öngyilkosságáról híres római nő, aki izzó parazsat nyelt férje halála hírére hallva. (A tanulság kedvéért idézem ezt a szomorú, *freudi* impulzusoktól félrevezetett fordítást: „Porcia, hogy parazsat tetted nyelvére, kezes lett, / s így rebegett: „Igenis, jó uram, édesapám!”) Az *In Bertum* (Epigr. I. 117) című kétsoros szintén *kakukkfőlkának* minősül a kötetben (55.), hiszen Bertus nem *afféle* nőcskéket (femellas), fiúcskákat (puellos) *pisztít el* (tollis, occidis), hanem Saturnus módjára a saját gyermekeit, s ezért kapja Janustól a tanácsot, óvakodjon (*prospice*), nehogy miként Saturnus egy pólyába rejtett követ (= *Abaddir* – sc. *lapis quem pro Iove devoravit Saturnus*) faljon fel a csecsemő Jupiter helyett. Bár a fordítás sejteti az epigramma lényegét, mégis egyfajta burkolt obszcenitást is sugall („*Főlfalsz lánykát*

kat, Bertus, meg zsenge fiúkat, / ámdé Abaddirtól félj! – vele kőbe harapsz.”) Csorba Győző elsősorban a merész, váratlan szókapcsolatokkal, a köznyelvből vett ritka szavakkal operál, igaz, e módszer olykor inkább tűnik mesterkéltnek, mint természetesnek vagy szellemesnek: (teneris bullis – csicsás fityegőkkel (7.), abiectis nucibus – félre a gyermeki pucc (9.), teretes mamillas – duzma mellik (37.), testibus amplis – jól megtermett heregömbjét (37.), foedo de podice – pogány fenekéből (45.), lascivo cum cinaedo – ramaty buzikkal (53.), illecebrae et amicitiae – csábmosoly és bratyizás (61.). A martialisi meztelen szavak, a kétszer is kinyilatkoztatott esztétikai elv (Mart. 3,68,7–8: *Schemate nec dubio, sed aperte nominat illam, / Quam recipit sexto mense superba Venus; 11,15,7–10: Nec per circuitus loquatur illam, / Ex qua nascimur, omnium parentem, / Quam sanctus Numa mentulam vocabat*) vonatkozásában Csorba Győző részéről a keresett *varietas* száraz modorosságot eredményezett. Olyan szavak esetében, mint a *mentula*, *testiculi*, *testes*, *virgas viriles*, *mentulatiorem*, *inguinis*, *penem*, *vena*, talán erőtlennek, Gallus Priapusnak tűnnek az alábbi körülírások (*circuitus*): *férfi-dorongot* (39.), *botom* (7.), *vessződ* (17.), *fitykös* (27.), *heregömbjét* (37.), *férfibotot* (43.), *öcsim* (43.), *öcskös* (51.), *dorongja* (57.), *sudrija* (39.), ugyancsak szemérmesek a Berczeli Anzelm Károly vagy Szepes Erika által oly lelkesen és bátran kimondott szavakkal szemben a gyengébb nem rejtett titkainak (*cunnius*, *culi tui*, *barathro*, *inguinei Averni*, *vulva*), intim bájainak levetkőztetésére szánt variációk: *punci* (27.), *minűszó* (33., 47., 49., 51.), *hátulsód* (43.), *fenekéből* (45.), *punádba* (45.), *öled* (47.), *al-táji világod* (49.), *lyuk* (49.). Hasonló eredményre vezetne a tabunak számító igék, *tumet* (sc. *mentula*), *continuaré vices*, *futui*, *defutui*, *paedicat*, *fodit*, *discidit* (sc. *culum*) kapcsán fellelhető enyhébb változatok impresszióinak

vizsgálata: *rászállok* (33.), *herebélne* (45.), *rúd fekiüszök* (49.), *dúrom* (49.), *csináljuk* (51.), *farcicerél* (51.), *űztem egy-egy farcicerét* (53.), *kilenc fordulatot lezavar* (57.), *széttűr* (57.), *dugdосgat* (61.).

A fordítások filológiai problémáival kapcsolatban csak néhány példát említek a pongyolaságok, illetve *elferdítések* közül. A *De se quod amare coepisset* (Epigr. I. 346) című epigramma szerelemre gyúló Janusa nem attól fél, hogy „Végül e tűz elnyeli szellemem is.” (7.), hanem önkritikusan és lemondólag állapítja meg, hogy büszke szerelem-tagadása, gőgje – horogra akadva (*haesimus*) – már a múlté (I. 364,4: *concidit et tandem spiritus ille meus*), akárcsak Propertius büszke barátjác (Prop. 2,3,2). Az *In Priscam* (Epigr. I. 222) című kétsoros expozíciójában a költő elliptikus kérdése (*Quid tibi cum claudio, dicebam, Prisca, marito?*) „Ugyan mit kezdesz, mire még – kérdeztem [mondtam] – sánta uraddal [férjedd], Prisca?”) a mondat-szerkezet felborulását eredményező interpretációhoz vezetett: „Emlékszel mit mondtam sánta uradra, Piroskám?” (27.). Az *Ad Rinucium* (Epigr. I. 370) című epigramma egyik Horatiust utánzó (Hor. *carm.* 3,16) motívumát Janus olyan mesterien tömörítette, hogy annak mitológiai labirintusában a fordítás végül eltévedt, ráadásul egy sorral túl is lépte (e tévelygésből adódóan) az epigramma 26 soros terjedelmét. (Epigr. I. 370,6–7: *Custodis uti Perseos parentem / Argivus socer aurei Tonantis*. – „Ügy őrzöd [lányaid], miként Perseus anyját [= Danaét] őrizte egykor argoszi vője [= Akrisziosz] az aranyá [aranyesővé] átváltozó Mennydörgő Zeusz-nak.” – „mint hajdan Danaét aranyesőként / megtermékenyítő Zeus apósa / Árgus szemmel a Perseus-szülő nőt.” (15.). A mit sem sejtő argoszi vő (még azt sem, hogy vő lett belőle!) árgus szemmel vigyázó, őrző tekintete bár

lehet *argoszi* (!) (sc. *Argivus*), az Iót őrző százszemű Argosz még asszociáció szintjén sem keveredhet e másik mitológiai történettel.

A *De eadem* (Epigr. I. 322) című Janus-epigramma az *Orsolya mindzsójaban* (in vulva Ursulae) fülköklő költő pokoljárását, alvilági gyötrelmeit jeleníti meg a nyelvi paródia (főként Vergilius és Lucretius veretes sorai az *áldozatok*) eszközeivel. A vers egyik szellemes vergiliusi-iuvenalisi (Verg. Aen. 8,264–265; Iuv. 5,125–126) ötletét szűrken, átértelmezve interpretálja Csorba Győző: (I. 322,11–12: Pridem me trepidi planta / eduxere ministri, / tractus ab Alcida Cacus ut ante fuit.) – „Régen még remegő két térdem napra segített, / mint a lopós Cacuszt Herkules indulata.” (49.). Valójában Janusunkat remegő szolgálai (féltek ők is e falánk szörnytől!) éppen úgy ráncigálták ki e *tátongó mélységből* talpánál fogva, miként Herkules egykor aventinusi barlangjából az agyoncsapott gonosz rablót, Cacuszt.

Az epigrammák jegyzetanyagát olvasva többnyire feltételezéseket és téves általánosításokat találunk ott is, ahol ezt konkrét tényekkel helyettesíteni lehetett volna. A *De Porcia* című korábban említett epigramma bátor sztoikus asszonyáról aligha mondható: „Ismeretlen nő” (72.), az *In adulterum* (Epigr. I. 272) című epigramma példaként megidézett nőcsábásza (sectator matronarum) – (Epigr. I. 272,1: Cum vicina magis sectare cubilia Crispo) nem „Crispus Christophorus (Fodor Kristóf) – Janus-kori humanista költő” (72.), hanem minden bizonnyal Sallustius Crispus, a híres római történetíró, aki Annius Milo feleségével folytatott számára kínosan végződő viszonyt (Hor. sat. 1,2,41–42; Gell. 17,18; Serv. Aen. 6,612). A *De amica sua* (Epigr. I. 104) című kétsoros *pene potens Proculusa* (Epigr. I. 104,1: Certe ego vel Proculo si sim futuentior ipso) nem egy – „Feltehetően a diákok közt ritka férfiu képességéről híres személy kitalált

neve” (73.) –, hanem a Flavius Vopiscus által megörökített galliai kalandor-császáré (282-ben Probus, a legitim római császár megölette), aki egyik levelében azzal kérkedett barátjának, hogy egy nap alatt 15 hölgyet sikerült *legyűrnie* (Flav. Vop. quadr. tyr. 12,7–8). Az *In Luciam* (Epigr. I. 289) című versike Philemonja (I. 289,4: quod nondum tibi visus est Philemon) Csorba Győző szerint „Nyilván tekintélyes orráról volt nevezetes” (74.), holott Janus e ravasz barátjának (astutus sodalis) éppen az volt a problémája, hogy „vékony s pisze orra volt szegénynek” (41.), ezért „lát egy megdühödött bögölyt rakott rá.” (41.) – (Epigr. I. 291,3–4: nasum qui sibi non satis tumebat, / nam crabronibus obtulit notandum.). Ugyanez az agyafűrt iskola-társ szerepel az *Ad Severum* (Epigr. I. 75) című epigramma zárósorában (I. 75,11: ...nasos quot habet meus Philemon.). A *De vulva Ursulae* című epigrammák (Epigr. I. 306, 321, 322, 323) hősnője kapcsán a jegyzet értéktelen információja („Valószínűleg kitalált név. Szintén egy könnyűvérű ferrarai leány lehetett”) (74.) helyett ildomosabb lett volna Beccadelli hasonló női bájjakkal megrajzolt *Ursá-ját* megidézni (vö. Becc. Herm. 2,7: *Ad Aurispam de Ursae vulva*), aki a firenzei bordély (Florentinum lupanar) egyik közkedvelt gyönyörűsége volt (Becc. Herm. 2,37,24: *deliciae fornicis, Ursa, venit.*).

Összegezve a bemutatott kiadások tanulságait – a talán túlságosan is kidomborított hibák ellenére – elmondható, hogy mindkettő fontos, hiánypótló szerepet töltött be megjelenésekor. Barrett a Teleki-kiadás kevésbé elérhető példányai miatt sokak által használt 1972-es bilingvis kiadáshoz képest egy továbblépést elősegítő, kritikai kiadást ösztönző revideált szöveggel adta közre a budai kódex epigrammáit, köztük Janusnak azokat az *elhallgatott* ifjúkori játszadozásait is, amelyek tolmácsolása Csorba Győző részéről mégiscsak me-

rész és kockázatos vállalkozás volt. Hiszen a fanyalgó filológus-kritikus rendszerint *kivárja*, míg a tabunak számító pikáns versek lemeztelenítve állnak meg előtte, s ő aztán e költői bátorság-

ból erőt merítve a félénk szemérmesség vádjával illetheti a *mindzsókat* és a *dorongokat*...

Török László

ÁTTŰNÉSEK

A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában. Szerk.: Balogh Magdolna, Berkes Tamás, Krasztev Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 1992. 352 (2) l.

A közép- és kelet-európai irodalmakkal foglalkozó kiadványsorozat (Res Publica Nostra, Közép- és Kelet-Európai Összehasonlító Irodalomtudomány) szerkesztője, Bojtár Endre, már a hetvenes évek elejétől következetesen és szívósan munkálkodik azon, hogy a hagyományosan Nyugat felé orientálódó irodalmi köztudatot és gondolkodást Kelet felé fordítsa, hogy a magyar irodalmat egy kevésbé ismert és elfogadott kontextusban vizsgálja. Törekvése természetesen nem előzmények nélkül való – ám az, hogy szellemi horizontunkon már jónéhány éve hangsúlyozottabban vannak jelen a cseh, lengyel, litván – s általában: a baltikumi irodalmak, az igen nagyrészt az ő elméleti, illetve fordítói munkájának köszönhető. Bojtár, és a köréje szerveződő, fiatalokból álló műhely akkor kezdeményezte a kelet-európai kutatásokat, amikor az e tájon élő népeket összekötő közös történelmi sors a homogenizáló, minden egyediséget rossz szemmel néző kommunista diktatúra formáját öltötte magára. Annak hangsúlyozása tehát, hogy a nagy Szovjetunión belül létezik litván, észt, lett, stb. nemzeti irodalom, hogy e kultúrák önálló, szuverén entitások – politikai és erkölcsi tartalmat is hordozott. A nemzeti sajátosság, az egyediség felmutatása – hiszen a hasonlítást, a közös vonások megrajzolását csak ezzel párhuzamosan lehetett elvégezni – a mindent egybeeső ideológiai gőzhenger ellenében működött.

Ez a kötet is javarészt ennek a műhelynek a legújabb kutatásait, eredményeit gyűjti egybe. Időközben gyökeresen megváltozott a térség társadalmi, politikai helyzete – s a korábbiakkal épp ellentétes előjelű veszélyek jelentkeztek. Más lett a helyzete, státusa, a kutatónak és az összehasonlító kutatásnak is – jelentősége és fontossága azonban nem csökkent. Anélkül, hogy mélyebben merülnénk e sokfelé ágazó kérdéskörbe, csupán egyetlen mozzanatot szeretnék kiragadni: e kutatások módját adnak arra, hogy – túl az irodalmi folyamatok, jelenségek tágabb látószögű felmérésén – saját magunkat, saját irodalmunkat is jobban megismerjük: kívülről nézve, a más szemével is látva, elfogulatlanul.

A kötetet lapozgatva első megközelítésre a sokféleség, s a szemlélet tágasága tűnik fel. A sokféleség azonban negatív értelemben is érvényes a kötet felépítésére, illetve a tanulmányok tematikájára. Nem illik vitatkozni egy tanulmánykötet koncepciójával – különösen nem, ha az, mint az előszóból kiderül, különböző szempontok és körülmények szorításában, hatása alatt formálódott, s a sorozatszerkesztő maga is utal annak egyenletlenségeire, valamint arra, hogy e válogatás csupán valaminek a kezdete – a folytatás nyilván kielégíti majd felmerülő hiányérzetünket. Mindezek ellenére sem hallgatható el, hogy az *Áttűnések* heterogeneitása inkább zavaró és koncepcióhiánnyra utal – mintsem a bőség és gazdagság

érzetét keltene. A szerkesztők szinte teljesen figyelmen kívül hagyták a maguk számára a címben kijelölt idő- és térkordinátákat. A kötet nem elhanyagolható része ugyanis „A századforduló előtt és után” alcímet viseli – s ez, gyakorlatilag, a válogatást teljesen esetlegessé és önkényessé teszi. (A földrajzi fogalmak értelmezésébe inkább nem mennék bele – csak felsorolásszerűen jelzem, mely irodalmak kerültek a közép- és kelet-európai irodalmak gyűjtőfogalma alá: lengyel, orosz, horvát, bolgár, finn, észt, ukrán, cseh, román.) A kötet legtöbb tanulmányának témája a lengyel és orosz irodalom; egy-egy írás foglalkozik a bolgár, a horvát, az észt, a finn, a román irodalommal – s egyetlenegy, önéletrajzi vonatkozású, Franz Kafkával. Bár egy tanulmánykötettől természetesen nem várható el az adott időszak teljes körképe, különösen nem, mert épp e korszak rendkívül gazdag és bonyolult – mégis túlzottan egyoldalúnak tűnik: a cseh és osztrák irodalom legalább jelzésszerű, referenciális jelenléte teljesebbé és autentikusabbá tette volna. Úgy tűnik: a kötet által képviselt szemlélet mintha figyelmen kívül hagyná azt, hogy a századforduló magyar és közép-európai irodalma a Monarchia kulturális-szellemi közegében született és formálódott; alapvetően más eszmei vallási, stb. kultúrkört képviselve, mint a tőle keletre eső régiók. E – talán közhelyszerű, ám mégsem teljesen elhanyagolható – tény mellett, vagy ennek ellenére, természetesen számos közös pont, mozzanat, tematikai-poétikai stb. sajátosság mutatható ki a magyar, és a kelet-európai irodalmak között: mégsem ártott volna legalább egy-két orientáló pontot kijelölni ezen a némileg félresikerült szellemi térképen.

„A századforduló előtt és után” alcím alá sorolt tanulmányok eszmetörténeti, történeti tárgyúak – s részben épp e közép-európaiság mibenlétével fog-

lalkoznak. Fontos háttérinformációkat tartalmaznak Bojtár B. Endre és Bundula István, valamint Balogh Magdolna tanulmányai; kevésbé érthető Snée Péter Márai Sándorról szóló, kevés újat hozó írásainak közlése. Fontos témát taglal Molnár Gusztáv is, amikor a román irodalom magyarság-képéről ír – mely téma különösen sok empátiát és tárgyilagosságot kívánna, s kevesebb érzelmi-indulati töltést.

Az, hogy a lengyel, orosz és bolgár századforduló nem egyszerűen „elkésztet fejlődést” mutatott az általában mérceként használt nyugati fejlődéshez képest, hanem más, attól sok tekintetben eltérő volt – a kötet legjobb tanulmányaiból is kiolvasható. Krasztey Péter kitűnő tanulmánya (*Hagyomány és transzcendencia a bolgár modernista lírában*) érzékletesen mutatja be a bolgár századforduló jellegét, a szimbolizmus kelet-közép-európai válfajának specifikumait, miközben irodalomtörténetileg és eszmetörténetileg is feltérképezi, korszakolja a magyar olvasó által oly kevésbé ismert bolgár lírát.

Hrasztey a gondolati-lelki tartalom és a világnézeti irányultság szerint több fejlődési fokot különböztet meg és elemez a századforduló bolgár lírájában, pontosan kijelölve a nyugat-európai kapcsolódási pontokat is, ami nagyon megkönnyíti az eligazodást az ismeretlen terepen. Nyilván terjedelmi határok is közrejátszanak abban, hogy elemzései alig térnek ki formaproblémákra – ám írása így is revelatív erejű, s felhívja a figyelmet a nálunk igen elhanyagolt bolgár irodalomra.

Nézőpontja és tájékozódási pontjai már azokat az új horizontokat is felfedlik, melyeket a marxista irodalomtörténet-írás sokáig homályban hagyott. A transzcendencia és a misztikum körében fogant líra sokáig tiltott, vagy legalábbis elhallgatott téma volt, s a szerző szerint „költői ma nem örvendenek széles körű népszerűségnek. Ennek

közvetlen oka az, hogy a kortárs olvasóközönség elveszítette képességét az absztrakt, racionalizálhatatlan tartalmak befogadására, hiszen negyvenöt évig a párthatározatok egyértelműségével szülő költészetre volt kárhóztatva...

Hasonlóképpen tabutémának számított hosszú évtizedekig az a terület, amellyel Balogh Magdolna foglalkozik tanulmányában: az orosz vallásbölcselet, Szolovjov és Bergyajev munkásságával a középpontban. A szerző szélesebb kontextusban vizsgálja az orosz világirodalmat, felfedve eszmetörténeti, történelmi, filozófiai vonatkozásait, s arra a következtetésre jut, hogy „az orosz vallásbölcselet az orosz szellem sajátos válasza a szakrális középpontját elvesztett Európa eszmei válságára”.

A tanulmányok egy másik része az összehasonlító irodalomtudomány műhelyproblémái körében mozog: a századfordulót mint irodalomtörténeti korszakot tárgyalja, különös tekintettel a terminológiai és az időhatárokkal kapcsolatos kérdésekre. Ilyen J. Snopek tanulmánya, mely egy tipológiai elemzéshez ad gyakorlati javaslatokat; ilyen Pálfalvi Lajosé, mely a századforduló magyar, lengyel és orosz prózájának néhány párhuzamos jelenségét veszi számba. Ugyanerre tesz kísérletet, egyes alkotók életművén belül, Lőkös István és Vasziljeva Natalja. S bár igazságtalanság lenne azt állítani, hogy Krúdy Gyula és a horvát Gjalski, illetve Babits Mihály és Nyikolaj Gumiljov prózájának összevetése, összehasonlító elemzése nem nyújt néhány érdekes információt, használható adalékot az írók közös motívumairól, alakjairól, az általuk felhasznált irodalmi toposzok-

ról – e tanulmányok olvasása inkább a kételyt, mint a bizonyosságot erősíti bennünk az összehasonlító módszer használhatóságát illetően. Vagy legalábbis: ráébreszt e módszer korlátaira, melyekről Bojtár Endre így beszélt 1987-ben, egy összehasonlító irodalomtörténeti konferencián: „Nyilvánvaló, hogy a cseh, szlovák és magyar irodalom különböző jelenségeinek az összehasonlításakor is az elméleti kétely és az irodalmaink egymás mellett éléséből fakadó gyakorlati parancs borotvaélén táncolunk.”

A kötet, egyenetlenségei és következetlenségei ellenére, végül is jól reprezentálja azt a gondolatot, amelyre a cím, (s persze a színátmenetes borító) is utal: azt, hogy nincsenek éles határok az irodalmak között, hogy egy tágabb szellemi közösségbe ágyazva létezik a magyar irodalom éppúgy, mint a régió többi irodalma. A fontos és hasznos filológiai, illetve történeti-irodalomtörténeti kutatási eredmények közlése mellett a tanulmánygyűjtemény jelentőségét abban az új nézőpont és szemléletmód megjelenésében, érvényesítésében kell látnunk, amelyet a részletesebben is idézett Krasztey Péter-tanulmány, illetve Balogh Magdolna tanulmányai képviselnek. Érthető, s talán bizonyos fókig természetes is, hogy ez a minden kötöttségtől mentes, előítéleteket és ideológiai béklyókat nem ismerő hangvétel, s a tág szellemi látókör még nem minden tanulmányíró sajátja. Az *Áttűnések* így nemcsak egy fontos szellemi műhely folyamatos munkájának dokumentuma, hanem annak a szellemi horizontváltásnak is, amely átmeneti korunkban az irodalomról való gondolkodásban is végbemegy.

Erdődy Edit

RICHARD PRAŽÁK: CSEH-MAGYAR PÁRHUZAMOK

Tanulmányok a 18–19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról. Budapest, Gondolat Kiadó, 1991. 189 l. (Hungaro-Bohemico-Slovaca 5. Regio-könyvek 5.)

A hazai tudományos közvélemény előtt jól ismert Richard Pražák neve. A brünni egyetem tanára négy évtizede foglalkozik a cseh-magyar irodalmi és történelmi kapcsolatokkal, szervezi a cseh hungarológiai kutatásokat. Első feltűnést keltő cikkét 1958-ban publikálta Palacký magyar kapcsolatairól. 1962-ben megjelent első könyvét, melyben a magyar református értelmiség csehországi missziós szerepét dolgozta fel a 18. század végén, rövidített formában közreadta a Századok című folyóirat. Legismertebb munkáját németül publikálta 1967-ben: *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist*. Számos további cikkét és előadását közlik hazai lapok és gyűjteményes kötetek. Említést kíván, hogy miután néhány évre belemerült az Árpád-kori elbeszélő források kutatásába, 1988-ban kiadott egy nálunk visszhang nélkül maradt kitűnő könyvet: *Legendy a kroniky koruny Ullerské* (A magyar korona legendái és krónikái). Ebben a válogatásban valamennyi bemutatott forráshoz alapos előszót és gazdag irodalomjegyzéket mellékel, külön is kommentálva a cseh olvasónak nehezen érthető fogalmakat és eseményeket. Nem meglepő tehát, hogy közeledvén a szerző hatvanadik születésnapja, tisztelői kiadták első magyar nyelvű kötetét.

Ennek tanulmányai Pražák legfontosabb kutatási területét mutatják be, mely a felvilágosodástól a reformkor első – a harmincas évekbe benyúló – szakaszáig terjed. Az időhatárt kitágítja ugyan néhány kisebb írásában az 1860-as évekig, de okunk van feltételezni: a szerző jobban vonzódik a felvilágosodás korának kritikus nemzeti önszemléletéhez, mint a később elhatalmasodó radikális nacionalizmushoz, mely a szomszédokkal

szemben gyakran ellenséges és tudománytalan érvelést használ. A szerző láthatólag a cseh magyar kapcsolatok kisebbik – pozitív – rétegére helyezi a hangsúlyt, bár nem vitatja az ezzel ellentétes irányzatok súlyát sem. Persze, a nemzeti szempont egyoldalúságát bírálva némi gyanakvással kellett megbírkóznia mind a két – a szlovákokat is ide számítva: mind a három – oldalon. Ettől függetlenül, Pražák munkásságán érezhető a cseh tudományosság különböző iskoláinak hatása, beleértve olyan megállapításokat is, amiket magyar kutató vonakodva írna le.

Módszertani szempontból Pražák a hagyományos filológiához kötődik. Levéltári források felhasználásával minden eddiginél bővebben merít a cseh-magyar kapcsolatok adataiból, ám a gondolatmenet olykor megsínyli a térszerű felsorolások monoton ritmusát. Bár a források előszámlálását igyekszik színesíteni a szélesebb művelődéstörténeti látásmóddal, tanulmányaiban jó részt tartózkodik az irodalmi művek esztétikai elemzésétől – az élményen alapuló interpretációtól. Így következtetései közül azok a legérdekesebbek, melyek esztétörténeti alapon állítják párhuzamba a két kultúra eseményeit. Újszerű és találó eredményre jut, amikor Kazinczy mellé nem a nyelvújítási mozgalmat szervező Jungmann, hanem Dobrovskýt, a felvilágosult tudóst állítja, aki mentalitásában, kulturális preferenciáiban közelebb áll a széphalmi mesterhez. E megállapítás azért jelentős, mert Pražák merészen értelmezi át a cseh nemzeti újjászületés Jungmann nevével fémjelzett „nyelvi szakaszát”. Megállapítja: „A cseh nyelv és irodalom romlása a felvilágosodás előtti korszakban nem volt olyan abszolút érvényű, ahogy

korábban állították". (53.) Ebből következik, hogy Jungmann nemzedékének nem volt igaza, amikor Dobrovskýban csupán a „slavisierender Deutsche” képviselőjét látta, mert Dobrovský a hazafiságnak egy másik típusát testesítette meg. Azt a típust, melyhez Kazinczy is tartozik, aki jozefinista eszméit össze tudta egyeztetni a patrióta nemesség mozgalmával. Ez a megállapítás egyúttal igazságot szolgáltat a cseh tudományban mindmáig alábecsült rendi jellegű tartományi patriotizmusnak, melynek köréből kiemelkedik a csehnémet megegyezésre törekvő Bernard Bolzano, aki a felvilágosult katolicizmustól jutott el a demokrácia radikális értelmezéséhez. Vele és Dobrovskýval szemben találoán jelöli ki a szerző Jungmann körének eszmetörténeti helyét, melyet „szűklátókörű és helyi érdekű messianisztikus szláv hazafias tudat”-nak nevez. (48.)

Külön fejezetben foglalkozik Pražák a magyar reformkor csehországi visszhangjával az 1830-as években, melyet korábban már Sárkány Oszkár és Fried István tanulmányai is érintettek. A szerző régóta polemizál Sárkány 1937–1938-ban írt munkáival, melyek elsőként mutattak rá egy bizonyos megkésettiségre, ami a cseh kulturális és politikai fejlődésben a magyarországihoz képest kimutatható. Mi több, Sárkány érzéketlen példákkal igazolta, hogy a cseh kulturális elit vonzódva és egyúttal irigykedve tekintett a magyar nemesi liberalizmus sikereire. Ennek az volt a legfőbb oka, hogy a cseh „nemzetébresztők” sokáig eredménytelenül próbálták átformálni a kétnyelvű csehországi társadalmat, melynek döntő többsége a nyelvi nacionalizmussal szemben megőrizte a „böhmischer Landespatiotismus” tudatát.

Pražáknak persze igaza van abban, hogy Sárkány eltúlozta a közvetlen magyar hatások jelentőségét, cikkei

módszertani szempontból is elavultak. De igazságtalanul nyers az az 1958-ban használt kitétele, hogy Sárkány tanulmányai „magyar nacionalista szempontúak”, mert szerzőjük néhány apró adatból messzemenő következtetéseket von le. Valószínű, hogy Sárkány némelyik érve gyenge lábakon áll, de következtetéseit fő vonalaiban nincs okunk revideálni: a magyar műveltség és politikai gondolkodás a reformkorban jelentősebb hatást gyakorolt a cseh kultúrára mint megfordítva. Ezzel együtt teljesen indokolt Pražák törekvése, hogy korrigálja a tudományos kutatás egyoldalúságát, mely kidomborítva a magyar hatásokat gyakran mellőzi a cseh kultúra hazai recepciójának vizsgálatát.

Összességében elfogadható a szerző értékelése: „A magyar reformmozgalom elsősorban politikai és kulturális visszhangot váltott ki Csehországban, míg a korabeli magyar irodalom cseh fogadtatásáról elsősorban 1848 után beszélhetünk”. (78.) Ezen túlmenően Pražák jól látja azt is, hogy a két irodalom kölcsönös recepciójában megnyilvánuló aszimmetria végső soron eltérő korabeli színvonalukra vezethető vissza. Egy másik tanulmányában így ír: „a cseh újjászületés irodalmának és az akkori cseh kultúrának a társadalomtudományok, Palacký, Safářík és Jungmann történelmi, nyelvtudományi és régészeti munkái alkották a gerincét, és ők voltak a valóban reprezentatív tényezői”. (140.) Mácha, Tyl és Němcová kivételével – folytatja Pražák – nehezen találunk olyan művészegyéniséget a cseh újjászületés irodalmában, aki a külföldi olvasót is le tudná kötni. A művészi érték különbségéről van tehát szó: amíg a cseh irodalmat külföldön csak tudományos művei képviselték, addig a magyarok már szépirodalmi alkotásaik révén is sikerre jutottak. (140–141.)

A cseh tudományosság korabeli magyar visszhangjából Palacký műveinek

magyar fogadtatása emelkedik ki. Adatok tekintetében a szerző rendkívül alapos képet rajzol, ám ide tartozik az a kérdés is, hogy a cseh történetíró miért fordult szembe a magyar nemzeti mozgalommal. Pražák is hangsúlyozza, hogy pozsonyi tanulóévei alatt Palackýra mély hatást gyakorolt a magyar környezet lelkesedése a „szabadság és nemzetiesség” eszméiért, de a szlovák kérdés kiéleződésekor elfordult a magyar szellemi élettől. Ennek a fordulatnak a hátterét azért szükséges pontosan érteni, mert Palacký nemzeti előítéletei egy évszázadon át nyomom követhetők a cseh közgondolkodásban. A szerző azonban adósunk marad annak kifejtésével, hogy a cseh liberálisok ausztrorszláv programja miatt és hogyan ütközött a magyar nemzetiségi politikával. (Arra gondolunk, hogy a „magyarosítás” fogalmának árnyalt kifejtése mellett az is ide kívánczik, hogy a cseh elit a hazai német befolyás ellensúlyozására karolta fel a szlovákok nemzeti törekvéseit.) Ugyanakkor Pražák tárgyilagosságra törekvését bizonyítja, hogy a cseh politika kétarcúságát keresetlen szavakkal bírálja („önzést” és túlzott „elővigyázatosságot” emlegetve a 48-as események kapcsán).

Összegzőként elmondható: Pražák könyve komoly nyereséget jelent a ma-

gyar bohemisztikának, szempontokat nyújt a felvilágosodás korának tanulmányozásához. Szinte kézikönyvként használható a korszak cseh–magyar kapcsolatainak megismeréséhez. Hibája főleg módszertani: a kapcsolattörténeti kutatás még ebben a korszerűsített változatában is az összehasonlító irodalomtudomány egyre jobban elavuló rétegéhez tartozik. Kikerüli a legfontosabb kérdést: a művek elemzéséből kiolvasható irodalmi irányzatok és kortendenciák szembeállítását, mely akkor is többet mond el a két kultúra kapcsolatáról, ha művelői semmit sem tudtak egymásról. A szerző néha érvényesíti ugyan ezt a megközelítést, ám a valódi elemzést mellőzve esetenként képtelen következtetésre jut. Ilyen Mácha – a korszak legnagyobb cseh költője – és a teljesen ismeretlen Palocsay Tibor párhuzamba állítása, mely a döntő kérdés – az irodalmi folyamat – szempontjából akkor sem lenne elfogadható, ha a magyar szerző tchetségében nem kételkednénk. (94.)

A kötet bántóan sok nyomdahibával, nevek és címek elírásával jelent meg. Használhatóságát csökkenti, hogy nem tartalmaz névmutatót, nem közli a cikkek lelőhelyét és a szerző műveinek bibliográfiáját.

Berkes Tamás

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1993

Megjelent 10,5 A/5 ív terjedelemben

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája

Felelős vezető: Zöldi Gyula

Munkaszám: 856/93

HU ISSN 0021-1486

SOMMAIRE

Bartók, I.: « La bonne traduction est donc nécessaire et utile... » Esquisse à l'histoire de la critique de la littérature traduite en Hongrie entre 1630 et 1700	451
Korompay H., J.: La critique littéraire de János Erdélyi dans les années 1840	470

Bulletin

Tóth, T.: « Egy vers neménec megjobbitot modgyai. » Albert Szenci Molnár de la poésie	501
Vassányi, M.: Les traductions grecques de Ferenc Kölcsey datant des années 1813-1814	510
Kovalovszky, M.: Les résultats des études sur l'œuvre de Ady et les perspectives de celles-ci dans le miroir de la bibliographie de László Vitályos	519
Bene, K.: János Vajda sur le <i>Bánk bán</i>	527

Documents

Knapp, É.: Tamerlán (Le programme imprimé de langue hongroise de la pièce scolaire pauliste latente de 1761)	537
Császttay, T.: Angas terrestres. Les lettres d'amour inconnues de Jenő Dsida	541
Földesi, F.: Les poèmes de Pál Gyulai sur Kosztolányi et Sándor Endrődi	557

Revue

Gabriel, A. L.: The Paris Studium; Robert of Sorbonne and His Legacy (<i>Kulcsár, P.</i>)	559
Barrett, A. A.: Janus Pannonius: Epigrammata – The Epigrams. Csorba, Gy.: Janus Pannonius: Epigrammata lasciva – Epigrammes gaillardes (<i>Török, L.</i>)	560
Transitions. La littérature du tournant du siècle en Europe Centrale et de l'Est (<i>Erdődy, E.</i>)	565
Pražák, R.: Parallèles tchéco-hongrois. Etudes sur les relations historico-culturelles au 18 ^e et au 19 ^e siècles (<i>Berkes, T.</i>)	568

